

MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi

MSFAU Journal of Social Sciences

Cilt 3 Sayı 19/ Bahar 2019 Vol 3 Issue 19/ Spring 2019

KUTSAL ALANLAR ARKEOLOJİSİ / *ARCHAEOLOGY OF SANCTUARIES*

Editöryel Sunum: Kutsal Alanlar Arkeolojisi
Introduction: Archaeology of Sanctuaries
Kenan Eren

Gelibolu Yarımadası (Trakya Khersonesos'u) Antik Çağ Kültürleri ve Kült Alanları – Yeni Bulgular ve Yorumlar
The Cults and the Cult Places of Gallipoli Peninsula (Thracian Chersonese) – New Findings and Remarks
Zeynep Koçel Erdem

Arkaik ve Klasik Dönem'de Propontis Çevresindeki Kültürler ve Kutsal Alanlar
Cults and Sanctuaries around the Propontis in the Archaic and Classical Periods
Hüseyin Erpehlivan

Klazomenai Khora'sında Yer Alan İki Kırsal Tapınak Üzerine Öndeğerlendirmeler
Preliminary Observations on Two Rural Temples in Klazomenian Khora
Elif Koparal

Arkaik Dönem Miletos Kutsal Alanlarında Bulunmuş Sunu Nesneleri Üzerine Değerlendirmeler
Implications of Gift Objects Discovered in Archaic Sanctuaries of Miletus
Kenan Eren

Kutsal Alanların Geç Antik Dönem'deki İkincil Yaşamları: Kiliseye Dönüşüm ve Ad Sanctos Gömüleri
Secondary Lives of Sanctuaries in Late Antiquity: Conversion of Temples to Churches and Ad Sanctos Burials
Esen Öğüş

Antik Dönem Dini Merkezlerin İşlevleri Hakkında Düşünceler- Kolophon Metroon'u Örneği
Some Notions on the Functions of Ancient Sanctuaries- The Kolophon Metroon Case Study
Christine Özgan

Seleukia-Tralleis Kentinde Darp Edilmiş Olan Panegyris Sikkeleri
Panegyris Coins of Seleucia-Tralleis
Dinçer Savaş Lenger

Perinthos'tan "Oturan Tanrıça" : Arkaik Dönem Propontis Çevresi Atölye Sorunsalı Üzerine Düşünceler
"The Sitting Goddess" from Perinthos: Some Ideas on the Workshop Problematic at Propontis Area in the Archaic Period
H. Arda Bülbül

Alahan Manastırı Batı Kilisesi'nin Tılsımlı Kapısı
The Talismanic Door of Alahan Monastery West Church
Gülgün Köroğlu

Kabeiros/Kabeiroi Kültü: Antik Yazarlar, Yazıtlar ve Sikkeler
The Cult of Kabeiros/Kabeiroi: Ancient Authors, Inscriptions and Coins
Işık Şahin, Ebru Güven

Batı Anadolu'daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler
Examples of Sanctuaries of Mother Goddess in Western Anatolia
Gamze Polat

Bir Augustus Mirası: Konsolidasyon Döneminde Tiberius'un İmparator Kültüne Yaklaşımı ve Kendisi için Uygulamalar
A Legacy of Augustus: Tiberius' Approach to Imperial Cult and his Administration of it in the Consolidation Period
Ferit Baz

ISSN 1309-4815

9 771309 481203

MSGÜ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Bu Sayının Hakemleri / Academic Referees of This Issue

Prof. Dr. Christine Bruns-Özgan *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü*

Prof. Dr. Gül Işın *Akdeniz Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü*

Prof. Dr. Mihriban Oya Yağız *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Arkeoloji Bölümü (Emekli Öğr. Üyesi)*

Prof. Dr. Mustafa Şahin *Bursa Uludağ Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü*

Prof. Dr. Ramazan Özgan *Konya Selçuk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü (Emekli Öğr. Üyesi)*

Prof. Dr. Zeynep Koçel Erdem *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü*

Doç. Dr. Bülent Öztürk *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü*

Doç. Dr. Dinçer Savaş Lenger *Akdeniz Üniversitesi, Tarih Bölümü*

Doç. Dr. Elif Koparal *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü*

Doç. Dr. Ferit Baz *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü*

Doç. Dr. Gündür Varinlioğlu *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü*

Doç. Dr. Hüseyin Sami Öztürk *Marmara Üniversitesi, Tarih Bölümü*

Doç. Dr. Müjde Peker *İstanbul Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü*

Doç. Dr. Ü. Melda Ermiş *İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü*

Doç. Dr. Zeynep Aktüre *İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü (İYTE), Mimarlık Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Emre Erten *İstanbul Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Işık Şahin *Trakya Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi H. Murat Özgen *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü*

Dr. Esen Ögüş *Austin Peay State University, TN, A.B.D.*

MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi
MSFAU Journal of Social Sciences
Cilt 3 Sayı 19/ Bahar 2019
Vol 3 Issue 19/ Spring 2019

MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi/ MSFAU Journal of Social Sciences

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Mimar Sinan Fine Arts University

Cilt 3 Sayı 19/ Bahar 2019
Vol 3 Issue 19/ Spring 2019

Yılda iki kez yayınlanan ulusal hakemli dergidir./ This is a national refereed journal published twice a year.

MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanında taranmaktadır. / The journal is indexed by TUBITAK-ULAKBİM Social and Human Sciences Database.

Yayın Dili / Languages of Publication: Türkçe, İngilizce / Turkish, English.

ISSN 1309-4815

Kod: MSGSÜ-SBE-017-11-D1

Sahibi / Owner: MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü adına müdür Prof. Dr. Gülgün Köroğlu/ Director Prof. Dr. Gülgün Köroğlu, on behalf of MSFAU The Institute of Social Sciences

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Dr. Öğr. Üyesi Serap Alper

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Beatrice Hendeich (University of Köln, Department of Middle Eastern Studies)

Prof. Dr. Christine Özgan (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)

Prof. Dr. Eleni Sella (National and Kapodistrian University of Athens, Department of Turkish Studies and Modern Asian Studies)

Prof. Dr. Fatma Ürekli (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü)

Prof. Dr. Felix Pirson (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü)

Prof. Dr. Gül Özyeğin (The College of William and Mary, Sociology and Gender, Sexuality, and Women's Studies)

Prof. Dr. Handan İnci Elçi (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü)

Prof. Dr. Jale Parla (İstanbul Bilgi Üniversitesi, Edebiyat Bölümü)

Prof. Dr. Kaan H. Ökten (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Felsefe Bölümü)

Prof. Dr. Nobuo Misawa (Toyo Üniversitesi, Department of Sociocultural Studies, Asian Cultures Research Institute, Course of Sociology)

Prof. Dr. Seval Şahin (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü)

Prof. Dr. Sibel Yardımcı (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü)

Prof. Dr. Zeynep Koçel Erdem (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)

Doç. Dr. Doğan Yaşat (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü)

Doç. Dr. Ferit Baz (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü)

Doç. Dr. Gündür Varinlioğlu (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)

Doç. Dr. Kenan Eren (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)

Dr. Öğr. Üyesi Erman Şan (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü)

Dr. Öğr. Üyesi Osman Erden (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)

Dr. Öğr. Üyesi Özge Ejder (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Felsefe Bölümü)

Dr. Öğr. Üyesi Serap Alper (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü)

Dr. Çiğdem Temple (Northern Virginia Community College, Department of Art History)

Arş. Gör. Nihan Tahtaişleyen (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Müzikoloji Bölümü)

Editör / Editor: Prof. Dr. Şükrü Aslan

Sayı Editörleri / Editors of This Issue: Prof. Dr. Zeynep Koçel Erdem, Doç. Dr. Kenan Eren

Yardımcı Editör / Assistant Editor: Doç. Dr. Esmâ İğüs

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor: Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Bilge

Sekreteryaya / Secretariat: Berfin Atlı, Deniz Diler

Grafik Uygulama / Design: Nadir Geçeroğlu

Mayıs 2019, 500 adet basılmıştır. / May 2019, publication amount: 500.

Baskı: MSGSÜ Matbaası, Bomonti / Printed in MSGSU Matbaası, Bomonti Istanbul

Makalelerin sorumluluğu yazarlara aittir.

Statements in articles are the responsibility of the authors only.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Cumhuriyet Mah. Silahşör Cad. No: 71 Bomonti, Şişli/İstanbul Tel: 0212 246 00 11/ 5303

e-posta / e-mail: sosdermsgsu@gmail.com, sosder@msgsu.edu.tr

web sitesi / website: <http://sosbildergi.msgsu.edu.tr/>

İçindekiler / Contents

Editoryel Sunum / Kutsal Alanlar Arkeolojisi
Introduction / Archaeology of Sanctuaries | 7

Kenan Eren

Özgün Makale / Original Article

**Gelibolu Yarımadası (Trakya Khersonesos'u) Antik Çağ Kültürleri ve Kült Alanları –
Yeni Bulgular ve Yorumlar**

**The Cults and the Cult Places of Gallipoli Peninsula (Thracian Chersonese) –
New Findings and Remarks | 17**

Zeynep Koçel Erdem

Özgün Makale / Original Article

Arkaik ve Klasik Dönem'de Propontis Çevresindeki Kültürler ve Kutsal Alanlar
Cults and Sanctuaries around the Propontis in the Archaic and Classical Periods | 35

Hüseyin Erpehlivan

Özgün Makale / Original Article

Klazomenai Khora'sında Yer Alan İki Kırsal Tapınak Üzerine Öndeğerlendirmeler
Preliminary Observations on Two Rural Temples in Klazomenian Khora | 58

Elif Koparal

Özgün Makale / Original Article

Arkaik Dönem Miletos Kutsal Alanlarında Bulunmuş Sunu Nesneleri Üzerine
Değerlendirmeler

Implications of Gift Objects Discovered in Archaic Sanctuaries of Miletus | 72

Kenan Eren

Özgün Makale / Original Article

Kutsal Alanların Geç Antik Dönem'deki İkincil Yaşamları: Kiliseye Dönüşüm ve
Ad Sanctos Gömüleri

**Secondary Lives of Sanctuaries in Late Antiquity: Conversion of Temples to Churches
and Ad Sanctos Burials | 85**

Esen Ögüş

Özgün Makale / Original Article

Antik Dönem Dini Merkezlerin İşlevleri Hakkında Düşünceler- Kolophon Metroon'u
Örneği

**Some Notions on the Functions of Ancient Sanctuaries- The Kolophon Metroon Case
Study | 99**

Christine Özgan

Özgün Makale / Original Article

Seleukia-Tralleis Kentinde Darp Edilmiş Olan Panegyris Sikkeleri
Panegyris Coins of Seleucia-Tralleis | 112

Dinçer Savaş Lenger

Özgün Makale / Original Article

Perinthos'tan "Oturana Tanrıca" : Arkaik Dönem Propontis Çevresi Atölye Sorunsalı Üzerine Düşünceler

"The Sitting Goddess" from Perinthos: Some Ideas on the Workshop Problematic at Propontis Area in the Archaic Period | 120

H. Arda Bülbül

Özgün Makale / Original Article

Alahan Manastırı Batı Kilisesi'nin Tılsımlı Kapısı

The Talismanic Door of Alahan Monastery West Church | 129

Gülgün Köroğlu

Özgün Makale / Original Article

Kabeiros/Kabeiroi Kültü: Antik Yazarlar, Yazıtlar ve Sikkeler

The Cult of Kabeiros/Kabeiroi: Ancient Authors, Inscriptions and Coins | 142

Işık Şahin, Ebru Güven

Özgün Makale / Original Article

Batı Anadolu'daki Ana Tanrıca Kutsal Alanlarına Örnekler

Examples of Sanctuaries of Mother Goddess in Western Anatolia | 154

Gamze Polat

Özgün Makale / Original Article

Bir Augustus Mirası: Konsolidasyon Döneminde Tiberius'un İmparator Kültüne Yaklaşımı ve Kendisi için Uygulamalar

A Legacy of Augustus: Tiberius' Approach to Imperial Cult and His Applications of it in the Consolidation Period | 170

Ferit Baz

Editoryel Sunum / Kutsal Alanlar Arkeolojisi

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Kutsal Alanlar Arkeolojisi" temalı Bahar 2019 sayısı, Antik Dönem ve Erken Hıristiyanlık dönemi kutsal alanları konusundaki mevcut çalışmalara yeni bulgularla yaklaşan ya da mevcut bulguları tartışarak özgün bir açılım getiren Arkeoloji, Eskiçağ Tarihi, Antropoloji, Filoloji, gibi çeşitli disiplinler çerçevesinde ya da disiplinlerarası düzlemde üretilmiş çalışmalarını tematik bütünlük içinde yayımlamayı amaçlayarak hazırlanmıştır.

Kısaca tanımlamak gerekirse, kutsal alanlar arkeolojisi, ritüellerle ilişkili materyal kültür kalıntılarının incelenmesi olarak tanımlanabilir (Blakely, 2014). Eski Yunan ve Roma kültürleri incelendiğinde dinsel faaliyetlerin toplumsal hayatta büyük bir öneme sahip oldukları gözlemlenebilir. Antik Dönem dinsel inançları ile ilgili en göze çarpan özellik ise ritüellere dayanan yapıdır, yani ibadetin tanımlanmış bir doktrini yoktur, ilahi güçleri tanımlayan bir dogmaya sahip değildir, yöresel olarak büyük farklılıklar gösterir ve belki de en önemlisi, insan ile tanrılar arasındaki ilişkiyi kişisel veya topluluk halinde yapılan faaliyetler düzenler (Bruit-Zaidman ve Schmitt-Pantel, 1999, s. 27). Özellikle toplumsal hayatla olan bu yoğun ilişkisinden dolayı, Antik Dönem dinsel inançları ve ritüelleri, dönem ile ilgili araştırmaların her zaman en önemli parçalarından birini oluşturmuştur. Ancak ilginç bir şekilde, kültürler ve ritüellerle ilişkili materyal kültür öğelerinin tanımlanması ve yorumlanması bu araştırmaların uzunca bir süre ihmal edilen bir ayağını oluşturmaktadır ve bu tip çalışmaların gittikçe önem kazanması eskiçağ ile ilgilenen disiplinler içerisinde görece geç bir tarihe denk gelmektedir. Doğal olarak arkeolojinin kontrolündeki bu araştırma alanının odak noktasını kutsal alanlar ve bu alanlardaki arkeolojik araştırmaların ortaya çıkardığı mimari kalıntılar, çeşitli sunu objeleri veya kurban kalıntıları gibi buluntuların incelenmesi oluşturmaktadır.

Eski Yunan-Roma tanrı-tanrıçaları uzunca bir süredir popüler kültürümüzün bir parçası olmasına, antik tapınakların özelliklerinin, yapıldıkları mimari düzenlerin herkesçe bilinmesine, bu dönemden günümüze kalmış birbirinden güzel heykellerin müzeleri süslemesine karşılık, paradoksal bir şekilde antik dönem dinlerine yönelik bilimsel çalışmalar görece olarak çok sınırlıdır ve "heykeltraşi" ve "mimari" başlıklı yüzlerce kitaba karşılık, kült veya ritüel arkeolojisi başlığı altında toplanan çalışmaların onları bile bulmadığı söylenebilir. Bunun bir sonucu olarak da, farklı tipteki arkeolojik veya filolojik malzemelerin birlikte değerlendirildiği yayınları da görmek şaşırtıcı derecede nadirdir. Bu bağlamda Antik Dönem ritüelleri ile ilişkili çalışmaları tarihe kısaca bir göz atarsak, uzunca bir süre boyunca araştırma alanına iki temel paradigmanın hükmettiğini gözlemleyebiliriz. Bunlardan birincisi olan ve en uzun süre etkisini sürdüren paradigma, dinin "psikolojik" ve "entellektüel" özelliklerini araştıran paradigmadır (Morris, 1993, s. 15). Özünde antik metinlerin ve epigrafik kaynakların incelenmesi üzerinden oluşturulan bu bilgi alanı, bir yanda "tanrı", "günah", "öteki dünya" gibi büyük ölçüde Hıristiyan teolojisinden esinlenmiş kavramların antik dönem insanı için ne ifade etmeye çalıştığını anlamaya çalışırken, diğer yandan da kurban, adak, prosesyon gibi dinsel seremonilerin düzenlenmesi ile ilgili kuralları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu paradigmaya alternatif olarak geliştirilen ve etkisi çok daha sınırlı bir zümrede ve görece daha kısa bir süreçte gözlemlenen paradigma ise "ritüelist" olarak tanımlanabilir ve araştırma alanının odak noktası, yine ağırlıklı olarak antik metinleri

ve yazıtları araştırarak ama arkeolojik verileri de sınırlı da olsa değerlendirmeye katarak, dinsel aktivitelerin toplumsal ilişkiler içerisindeki konumunu ve tarihsel olarak ilkel dinlerin daha kompleks dinlere doğru evrimini anlamaya çalışmaktadırlar (Morris, 1993, s. 22).

Bu iki paradigma etrafında şekillenen araştırma alanının uzunca bir süre boyunca Eskiçağ Tarihi ve Din Tarihi araştırmacılarının tekelinde kaldığı söylenebilir. Buna karşılık Klasik Arkeologların çalışmalarını din araştırmaları bağlamında değerlendirirsek, ilk göze çarpan özelliklerden birisi, Pan-Hellenik kutsal alanlar başta olmak üzere önemli kutsal alanlardaki arkeolojik çalışmaların disiplinin en köklü pratiklerinden birini oluşturduğudur (Dyson, 2006, ss. 76-85). Bu çalışmalar doğal olarak çok sayıda materyal kültür ürününü gün yüzüne çıkarmıştır. Bu buluntular arasında önemli bir yekunu oluşturan yazıtlar, kutsal alan faaliyetleri ve yasaları ile ilgili verdikleri bilgiler nedeniyle din tarihi ile ilgili çalışmalar yapan tarihçi ve filologların ilgi alanının önemli bir kısmını oluşturdular. Buna karşılık arkeologların geçen iki yüzyılın büyük bir bölümünde bu alanlarda ele geçen mimari ve heykeltıraşi ürünlerinin sanatsal değerleri ile ilgilendikleri ve pek çok çalışmanın bulunan nesnelere tanımlayıp, kataloglamaya yönelik oldukları görülmektedir (Osborne, 2004, s. 3). Özellikle nesnelere “sanatsal” değerlerinin ön plana çıkarılması, önemli kutsal alanlarda iki asırdır süre gelen çalışmalara karşın pek çok “önemsiz” buluntunun göz ardı edilmesine yol açmıştır; hatta ritüellerin çok önemli bir parçasını oluşturan sunu pratikleri ve kurban törenleri ile ilgili bilgi veren ucuz malzemeden üretilmiş nesnelere veya kemik kalıntıların toplanıp, değerlendirilmeye başlaması görece olarak çok daha geç bir tarihte kazanılmış bir alışkanlıktır. Öte yandan bulunan bu değerli nesnelere bağlı buldukları toplum nezdinde taşıdıkları sembolik anlamların ve sosyal fonksiyonlarının çoğu zaman göz ardı edildiği de söylenebilir. Bu yüzden de, bilhassa İkinci Dünya Savaşı öncesinde yapılan kazılarda, aynı kontekst içerisinde gelen nesnelere birbirleri ile ilişkisini sorgulamak ve bir araya getirerek kullanıldıkları ritüele ait detayları ortaya çıkarmak çoğu zaman imkansız denecek kadar zorlu bir süreci gerektirir.

Ancak bu durum 1960-70’lerden itibaren, bir yandan Paris Okulu’nun yapısalcı/antropolojik yaklaşımları etkisiyle, bir yandan da “Yeni Arkeoloji” kuramının kültürleri birer sistem olarak gören yaklaşımını benimseyen Klasik Arkeologların buluntuları bu sistemlere ait bilgiler ve özellikle değişimlerin kanıtları olarak yorumlamaya başlamaları ile değişmiştir. Bu tarihlerden sonra, Eskiçağ Tarihçilerinin genelde “psikoloji” ile ilgilenmeye devam ettikleri, buna karşılık dilbilimcilerin “göstergebilim” çalışmalarından da etkilenen arkeologların, ellerindeki materyal kültür ürünlerini “okumak” fikrini gittikçe benimseyerek bu yeni fikirleri kabul ettikleri gözlemlenebilmektedir (Morris, 1993, s. 25). Bu değişimin bir başka etkisi ise arkeolojik belgelemenin düzeyinin çok artması ve stratigrafi kadar kontekstin de arkeolojik kayıtların çok önemli bir parçasına dönüşmesidir. Kontekste verilen önem, nesnelere yatay düzlemde birbirleri ile ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamış, arkeolojik belgelemenin düzeyinin yükselmesi ise daha önce bu kayıtların bir parçası olmayan kemik, bitki kalıntıları gibi arkeolojik izlerin de araştırma sürecine dahil edilmesini sağlamıştır. Yeni Arkeoloji aynı zamanda yerleşim sistemlerinin çevreleri ile bir bütün olarak algılanması gerektiğini de önermektedir ve bu önermenin sonucu olarak kent merkezleri odaklanmış arkeolojik kazıların yanı sıra çevreden gelen verileri sistematik olarak toplamayı amaçlayan yüzey araştırmaları da bilimsel araştırma pratiğinin önemli bir parçasına dönüşmüştür (Blakely, 2014). Bu gelişimin doğal bir sonucu olarak da, daha önce arkeolojik kayıtlarda nadiren yer alan mağaralar, kırsal kutsal alanlar veya kutsal korular gibi ritüellerle ilişkili farklı mekanların da analiz ve sentez süreçlerine dahil edilmesini sağlanmıştır. Bu tip incelemeler, yazıtlar ve antik metinler, farklı mecralardaki ikonografik anlatılar, peyzaj analizleri gibi kanıtlarla da desteklenebilmektedirler. Ritüellerle ilişkili bütün bu ipuçlarının anlaşılabilir yorum-

lanması doğal olarak kutsal alanlardaki dinsel faaliyetlerin doğası ile ilişkili kavrayışımızı geliştirmektedir ve bu kavrayış bir topluma ait inançların kültürel, psikolojik veya sosyal yönleriyle anlaşılması çabalarına yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır (Morris, 1993, s. 15). Disiplindeki gelişimin önemli göstergelerinden birisi ise, antik kentlerin artık çevreleri ve kırsaldaki faaliyetleri olarak bir bütün olarak kavranması ve arkeolojik verilerin bu bağlamda daha bütüncül bir perspektiften değerlendirilmeye başlanmasıdır.¹ Bu doğrultuda oluşan peyzaj arkeolojisi de, özellikle merkez-çevre ilişkisi bağlamında, topluluklar için anlamlı noktaların tanımlanması ve bir topluluğa ait ritüellerin çevrelerindeki coğrafya ile ilişkili bir deneyim olarak değerlendirilmesi gibi konularda çalışmaktadır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Kutsal Alanlar Arkeolojisi" temalı sayısı da, disiplindeki bütün bu gelişmelerin bugün geldiği noktadan bağımsız düşünülmemelidir. Her şeyden önce, MSGSÜ Arkeoloji Bölümü'nün bu dosyayı hazırlaması kültürel araştırmalarında gözlemlenen, epistemolojik değişimin güncel arkeoloji pratiği içerisinde ne kadar benimsendiğinin göstergesi olarak yorumlanabilir, çünkü bugün gelinen noktada, ritüel araştırmaları Klasik Arkeoloji disiplininin en önemli araştırma alanlarından birisine dönüşmüş durumdadır. Epistemolojik değişimin bir başka sonucu, Arkeoloji, Eskiçağ Tarihi, Antropoloji, Filoloji, gibi çeşitli disiplinler çerçevesinde ya da disiplinlerarası düzlemde üretilmiş çalışmaların, Antik Dönem ve Erken Hıristiyanlık dönemi kutsal alanları konusundaki mevcut çalışmalara yeni bulgularla yaklaşma ya da mevcut bulguları tartışarak özgün bir açılım getirme çabasıdır. Dosyadaki bilimsel araştırmaların başlıkları bu gözle incelendiğinde, yüzey araştırması verilerinden müze araştırmalarına, nümizmatik araştırmalardan antik metin okumalarına kadar Eskiçağ ile ilgili araştırmaların her alanından katkılara yer verildiği görülebilir.

Ritüellerle ilişkili bütün ipuçlarının yeni bir kavrayışla anlaşılıp yorumlanması doğal olarak kutsal alanlardaki dinsel faaliyetlerin doğası ile ilişkili bilgi alanımızı geliştirmektedir ve bu kavrayış bir topluma ait inançların psikolojik veya sosyal yönleriyle anlaşılması çabalarına yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Konu başlıklarına kısaca bir göz atarsak, ritüeller arkeolojisinin gelecekte en büyük destekçilerinden birisinin yüzey araştırmaları olacağı gözlemlenebilir, çünkü bu araştırma pratiği dinin coğrafyayla ilişkisini bütüncül olarak incelemeyi mümkün kılmaktadırlar. Bu dosyada da bu bağlamda oluşturulmuş, yüzey araştırması bulgularından ele geçen bilgilerin değerlendirildiği makaleler mevcuttur. Benzer bir şekilde, arkeolojik verilerin yorumlanması sonucunda, dinsel kültür etkisinde bir kentin dinsel coğrafyasının nasıl şekillendiği ve dinsel kültürün değişimine, kentteki dinsel mekanların nasıl tepki verdiği de bu dosyada yer alan araştırma konularının bir diğerini oluşturmaktadır. Bir başka araştırma konusu ise, eski tarihli kazı bulgularının yeni bir gözlemler ve değişen paradigmalarda yeniden incelenmesidir; bu inceleme bir yandan önceden sanatsal değeri olmadığı için göz ardı edilmiş malzemelerin yeniden değerlendirilmesini, diğer yandan ise birbirinden bağımsız olarak yayınlanmış buluntu gruplarının bir araya getirilerek kontektüel olarak yeniden incelenmesini kapsamaktadır. Bu incelemeler, dinsel aktiviteler ile bağlantılı ekonomik faaliyetleri de daha iyi anlamak imkanını sunmaktadırlar.

Zeynep Koçel Erdem'in çalışması, yazarın yürütmekte olduğu Gelibolu Yarımadası (Trakya Khersonesos'u) yüzey araştırması kapsamında elde edilen bulguları yorumlayarak, bölgenin özellikle kırsalındaki antik çağ kültürleri ve kült alanları ile ilişkili orijinal bulguların analizini ortaya koymakta ve bu sayede bugüne kadarki çalışmalarda genelde göz ardı edilmiş Trak inançları ile ilgili ilginç bulgulara ulaşabilmektedir.

¹ Anthony Snodgrass'ın bu bağlamda öncü çalışmaları gerçekleştirdiği ama asıl paradigma değişikliğini Polignac'ın 1984 tarihli çalışmasının gerçekleştirdiği söylenebilir.

Hüseyin Erpehlivan'ın çalışması da, Anadolu'nun kuzeybatısında Propontis etrafındaki, Arkaik ve Klasik Dönemlerdeki kültürler ve kutsal alanlarla ilgili, yazarın arazi çalışmaları ile katkı sağladığı bir değerlendirme sunmaktadır. Antik ve modern kaynakların değerlendirme sürecine katılması ile hem bölgedeki etnik çeşitlilik, hem de yerel kültürlerin çeşitliliği ve kutsal alanların özellikleri hakkında çıkarımlar yapılmıştır.

Benzer bir diğer çalışma, Elif Koparal'ın Klazomenai Khora'sında yer alan kırsal tapınaklar üzerine yaptığı değerlendirmelerdir. Bu çalışma, güncel çalışmaların kent merkezinin dışında, antik kentleri nasıl çevresi ile birlikte bir bütün olarak değerlendirerek, polisin kültür topografyasını bütüncül olarak kavramaya çalıştığı bir göstergesidir.

Kenan Eren'in Arkaik Dönem Miletos kutsal alanlarında bulunmuş sunu nesnelere üzerine değerlendirmeleri de aynı anlayışın bir uzantısı olarak düşünülebilir. Yazar, kent ve çevresinde uzun bir süredir devam eden kazı çalışmalarının sonuçları üzerinden, kent merkezi ve kırsalını bir bütün olarak inceleyerek, farklı kutsal alanların kent pantheonunda üstlendikleri rolleri değerlendirmeye çalışmıştır.

Esen Ögüş'ün makalesi de, bu doğrultuda Küçük Asya'daki kutsal alanların ve kentlerin Geç Antik Dönemde (yak. MS 4.-7. yüzyıllar arası) geçirdiği dönüşümleri incelemektedir ve Aphrodisias örneği üzerinden paganlar ile Hıristiyanlar arasındaki düşünsel çatışmaların kentlerin kültürel yaşamlarını ve kentin kutsal coğrafyasını nasıl değiştirdiğini ortaya koymaktadır.

Kutsal alanlarla ilişkili daha önceden göz ardı edilmiş veya kültür aktivitelerini anlamak için değerleri yeterince bilinmemiş buluntuların yeniden değerlendirilmesi de arkeolojideki gelişimin doğal sonuçlarından birisidir. Bu dosyada yer alan bazı makaleler de bu konuda örnekler sunmaktadır.

Christine Özgan, Kolophon'daki Metroon'un buluntularını inceleyerek, Antik Dönem dini merkezlerin farklı işlevleri de olduğunu ve bazen buralarda kapsamlı ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Dolayısıyla kutsal alanların dinsel sembolizmin ötesinde, bağlı buldukları kentler için ekonomik ve sosyal önemlerini ortaya koymaktadır.

Dinçer Savaş Lenger'in makalesi de kutsal alanların yerel ekonomi ile ilişkisini anlama çalışmalarına önemli bir katkı vermektedir. Yazar Seleukia-Tralleis kentinde darp edilmiş olan Pannegyrıs sikkelerinin üzerinden, dinsel festivaller sırasında, hem alışverişini kolaylaştırmak, hem de uygulanan kur sistemiyle festival organizasyonuna para kazandırmak amacıyla özel olarak kutsal alanlar tarafından basılan sikkeleri değerlendirmektedir.

Arda Bülbül'ün çalışması da, kutsal alanlar etrafında şekillenen ekonomik faaliyetlerle ilişkili olarak değerlendirilebilir. Yazar, Tekirdağ Perinthos kentinde bulunmuş "Oturan Tanrıça Betimli Naiskos Tipli Adak Steli"ni değerlendirerek, bu tip sunuların üretimi ile ilişkilendirilebilecek yerel bir atölyenin varlığını sorgulamaktadır.

Dosyada ayrıca dinsel aktiviteler ile ilişkili arkeolojik ve yazılı belgelere dayalı bilgilerin yeniden değerlendirilerek tekil yapıların özelliklerinin ortaya konulduğu örnekler ve ayrıca belirli bir kültürün geniş bir coğrafyaya dağılımının arkeolojik ve epigrafik kanıtlarının incelendiği makaleler de yer almaktadır.

Bu bağlamda, Gülgün Köroğlu'nun çalışması, Erken Bizans dönemine ait önemli bir hac merkezi olan Alahan Manastırı'nda yer alan Batı Kilisesi'nin batısındaki kapı çerçevesi üzerindeki Hıristiyan inancıyla ilişkili figür ve kompozisyonların ikonografisinin detaylı incelemesini sunmaktadır.

Işık Şahin ve Ebru Güven'in Kabeiros/Kabeiroi Kültü ile ilgili çalışması ise, antik metinler, yazıtlar ve sikkelere göre kültürün yayılımı ve bu kültürle benzer nitelikler gösteren Korybanteler,

Kouretes, Dioskouroi, Daktyloi gibi eril yarı-tanrılar (daimon) ve Megaloi Theoi ile ayrımları gözlemlemeye çalışmıştır.

Gamze Polat'ın Batı Anadolu'da Ana Tanrıça kutsal alanlarından bazı örnekleri incelediği çalışması ise, söz konusu bölgede Tanrıça'ya adanmış, gerek açık hava ve/veya doğal oluşum kutsal alanlar, gerekse kent içinde inşa edilmiş Metroonlar vasıtasıyla Hellen ve Roma pantheonunda kendisine güçlü bir yer bulmuş olan kültün giderek büyüyen ve gelişen sosyal statüsü ve kent yaşantısındaki yeri ile ilgili bilgiler vermektedir.

Son olarak Ferit Baz'ın makalesi ise, yine antik metin ve epigrafik belgeleri araştırarak Augustus'tan sonra Roma tahtına çıkmış olan imparator Tiberius'un İmparator Kültü'ne karşı olan yaklaşımını ve kendisi için kurulan bazı kültleri ve tanrısal onurlandırmaları ele almaktadır.

Görüldüğü gibi makale çağrımız, ilgili alanda güncel araştırma problemleriyle ilintili ve orijinal çalışmalarla karşılık bulmuştur. Dergide yer alan makaleler, akademik merdivenlerin farklı basamaklarında yer alan, doktora öğrencisinden profesöre kadar farklı araştırmacıların yazılardan oluşmaktadır ve elbette bu çeşitlilik bize kült arkeolojisi ile ilgili çalışmaların Türkiye'de geldiği seviye ile ilgili bir perspektif de sunmaktadır. Kutsal alanlar arkeolojisi ile ilgili problemlere farklı açılardan ve farklı malzemeleri inceleyerek cevap bulmaya çalışan farklı araştırmacıların yazılarını bir araya getiren bu sayı, umarız yeni araştırmalara da ilham verecektir.

Kaynaklar

Blakely, S. (2014). Religion, Greek, Archaeology of. C. Smith (ed.), *Encyclopedia of Global Archaeology*. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_1437.

Bruit-Zaidmann, L., Schmitt-Pantel, P. (1999). *La religion grecque dans les cités à l'époque classique*. Paris: Armand Colin.

Dyson, S.L. (2006). *In Pursuit of Ancient Pasts*. New Haven&London: Yale University Press.

Morris, I. (1993). Poetics of Power : The Interpretation of Ritual Action in Archaic Greece. C. Dougherty ve L. Kurke (Eds.), *Cultural Poetics in Archaic Greece* içinde (ss. 15-45). Cambridge: Oxford University Press.

Osborne, R. (2004). Hoards, votives offerings: the archaeology of the dedicated object. *WorldArch*, Vol. 36, No.1, ss. 1-10.

Polignac, F. De. (1984). *La naissance de la cité grecque*. Paris: La Découverte.

Introduction / Archaeology of Sanctuaries

MSFAU Journal of Social Sciences special issue of Spring 2019 on Archaeology of Sanctuaries has been prepared with the aim of presenting the studies about the sanctuaries of Classical Antiquity and Early Christianity Periods. Thus, it was expected from authors to prepare papers within the framework of various disciplines such as Archaeology, Ancient History Anthropology, Philology or within interdisciplinary studies, and to present an original development by discussing new findings or by reinterpreting existing datas.

Archaeology of sanctuaries can be briefly defined as the study of material cultural remains associated with rituals (Blakely, 2013, p. 2). In ancient Greek and Roman cultures, religious activities have a great importance in social life. One may propose that religious beliefs in antiquity were mainly structured around rituals and lack a definite doctrine of worship. Moreover, they do not have a dogma defining the divine powers, they vary widely in the region, and perhaps the most importantly, the relationship between humans and the gods was organized by communal activities (Bruit-Zaidman and Schmitt-Pantel, 1999, p. 27). Especially because of their intense relationship with social life, ancient religious beliefs and rituals have always been one of the most important aspect of the ancient history studies. However, the identification and interpretation of material culture associated with cults and rituals constitute a neglected part in these investigations, and the increasing importance of such studies corresponds to a relatively recent field within the discipline of ancient history. Naturally, the focus of this research area, which is under the control of archaeology, is the examination of finds such as architectural remains, various gift objects or remains of sacrifices from the sanctuaries.

While the ancient Greek and Roman deities have long been a part of our popular culture, the characteristics of the ancient temples and their architectural orders are known by a large community, and beautiful ancient statues decorate many museums, scientific studies on the religion of antiquity are paradoxically limited. Likewise, there are hundreds of books about the ancient sculpture and architecture, while relatively few has been written under the title of cult or ritual archaeology. As a result, it is surprisingly rare to see publications where archaeological and philological materials were combined to interpret religious evidence. In this context, if we take a brief look at the history of the studies associated with the rituals of antiquity, we can observe the two basic paradigms ruled for a long time. The paradigm that had a wider and longest effect in the discipline, was to investigate the “psychological” and “intellectual” characteristics of the religion (Morris, 1993, p. 15). Basically, it consists of the study of ancient texts and epigraphical sources to understand concepts such as “god”, “sin” or “other world”, which are usually inspired from the Christian theology. Also, the proponents of this paradigm are interested to introduce the basic rules on the organization of religious ceremonies such as sacrifice, votive process or procession. The alternative paradigm can be defined as “ritualist” and it had a less impact and rest in a relatively shorter period. The focus of the research area is to try to understand the position of religious activities in social relations and the evolution of the primitive religions towards more complex religions by investigating ancient texts and inscriptions, but they also include the archaeological data in the evaluation process (Morris, 1993, p. 22).

It can be said that the research area, which is shaped around these two paradigms, has been monopolized by the researchers of Ancient History and Religion History for a long time. On

the other hand, if we evaluate the studies of classical archaeologists in the context of religious studies, one of the most striking feature is that, archaeological investigation of important sanctuaries, especially Pan-Hellenic sanctuaries, constitute one of the most rooted practices of discipline (Dyson, 2006, pp. 76-85). Naturally, these studies have exposed a significant number of material culture products. The inscriptions, which constitute an important part of these finds, were mainly observed by historians and philologists who study the history of religion because they display important data about the activities and sacred laws of the sanctuaries. On the other hand, archaeologists seem to be more interested in the artistic values of the architectural and sculptural products recovered in these areas. Thus, in a large part of the past two centuries they have mainly intended to describe and to catalog the objects found in archaeological excavations (Osborne, 2004, p. 3). The practice of highlighting the artistic values of objects has led to the neglect of many “seemingly” insignificant finds from the important sanctuaries for almost two centuries. In fact, to collect and evaluate non-precious materials or bone residues which provide information about the ritual practices and sacrifices is actually a habit that has been acquired at a much later date in the history of excavations. Moreover, symbolic meanings and social functions of these objects also seem to have been ignored most of the time. Therefore, especially in the excavations carried out before the Second World War, it is often impossible to question the relationship between various objects coming from the same context and to illuminate the details of the ritual they are used in.

However, from the 1960s and 70s onwards, this situation started to change by the influence of the structuralist / anthropological approaches of the Paris School, and by the impact of New Archaeology. The latter considered the culture as a system, and classical archaeologists started to interpret the findings as evidence for these systems. From on, it can be observed that while most of the ancient historians continue to be interested in “psychology”, archaeologists who were also influenced by the studies of semiotics invented by linguists, accept these new ideas by adopting the idea of “reading” the material culture products (Morris, 1993, p. 25). Another effect of this change is that the level of archaeological documentation has greatly increased and that documenting the context as well as the stratigraphy has been transformed into a very important part of the archaeological record. The importance given to the context has provided a better understanding of the relationships of different objects in the horizontal plane, and the higher standard of archaeological documentation made it possible to examine small archaeological remains such as bones or plants which were previously not part of the archaeological record. New Archaeology also suggested that settlement systems should be perceived as a whole with their environment. As a result , archaeological research started to combine the data from the excavations which usually focus on city centers with that from the archaeological surveys which are systematically collected from the environs (Blakely, 2014). As a natural consequence of this development, different locations related to rituals such as caves, rural sanctuaries or holy groves, which were rarely found in archaeological records before, were also included in the analysis and synthesis processes. Such investigations can also be supported by evidence from inscriptions and ancient texts, iconographic narrative in different media, and landscape analysis. The understanding and interpretation of all these gathered data associated with rituals doubtlessly improves our understanding of the nature of religious activities in sanctuaries, and this insight gives a new perspective to our efforts to understand the beliefs of a society by their cultural, psychological or social aspects (Morris, 1993, p.15). One of the important indicators of the development in the discipline is that the analysis of the ancient cities include data from their activities in the periphery, and

therefore the evaluation of archaeological data from a more holistic perspective.¹ As a result, the newly created discipline of landscape archaeology, defines meaningful landmarks for communities and evaluates the rituals of a community as a geography-related experience.

The special issue of Mimar Sinan Fine Arts University Journal of Social Sciences should not be considered independent from the all these developments in the discipline and from contemporary paradigms. First, the preparation of this volume by MSGSU Archaeology Department can be interpreted as an indication of the adoption of the epistemological change observed in cult research in the current archaeology practice, when ritual research has become one of the most important research areas of the discipline of Classical Archaeology. Another consequence of the epistemological change is to rejuvenate the existing studies by new studies from fields such as Archaeology, Ancient History, Anthropology, Philology, or by interdisciplinary research in order to present new findings in existing studies on sacred spaces, or to bring an original new interpretation to the existing research. When the titles of the articles in this issue are examined from this perspective, it can be seen that from the survey data to the museum studies, and from numismatic research to the reading of ancient texts, contributions from all fields of ancient researches are included.

The understanding and interpretation of all the clues associated with rituals by a new understanding naturally enhances our knowledge of the nature of religious activities in the sanctuaries. Thus, this insight gives a new perspective to the efforts to understand the psychological or social aspects of beliefs in a society. If we take a brief look at the titles of the articles, it can be observed that in the future, one of the greatest research practice on the archaeology of cults will be archaeological surveys, because, this research practice makes it possible to examine the relationship of religion with the geography in a holistic way. In this file, there are articles following this trend, which evaluate the information obtained from the findings of the surveys. Another area of investigation is to interpret, by examining the archaeological data, how the religious geography of a city is shaped by the influence of religious culture and also how the sacred places react to the changes in the religious culture. Another research topic is the revision of the old excavation findings in the light of a new paradigms. This review included the reevaluation of materials that were neglected since they had no obvious artistic value, and a contextual reexamination of the groups of finds that were published independently. These investigations may also provide a better understanding of the economic activities associated with religious activities.

Zeynep Koçel Erdem's study reveals the findings of the author's survey of the Gallipoli peninsula (Thrace Chersonese), and presents an analysis of the original findings associated with the ancient cults and cult areas in the countryside. Thus, this article derives interesting new results about the cults of the Thracian gods and their beliefs, which had been ignored until now.

Hüseyin Erpehlivan's study also presents an evaluation of the cults and sanctuaries in the Archaic and Classical Periods in vicinity of the Propontis, in the northwest Anatolia. Within the scope of the study, not only are ancient and modern sources but also author's field research and published artefacts considered. In conclusion, both ethnic diversity in the region and the broad scope of local cults and the features of sanctuaries were carried out.

Another similar study is the assessment by Elif Koparal of rural temples in the Klazomenaian khora. This study is an indicator of how current studies attempted to comprehend the cultural topography of a city as a whole by evaluating the ancient cities together with their surroundings areas.

---

¹ It is possible to assume that Anthony Snodgrass was made the pionerring reseraches but the real shift of the paradigm should date after the Polignac's book in 1984.

Kenan Eren's evaluations on archaic gift objects found in the sanctuaries of Miletus can be considered as an extension of the same approach. The author tried to evaluate the roles of different sanctuaries in the city's pantheon by examining the city center and countryside as a whole through the results of the long-standing excavations in the city and its surroundings.

The article by Esen Ögüş examines the modifications that sanctuaries and cities, particularly necropoleis, of Asia Minor went through in Late Antiquity (roughly the fourth-seventh centuries C.E.), by focusing on the conversion of the Temple of Aphrodite in Aphrodisias into a church. The study reveals how the mental conflicts between pagans and Christians changed the cultural life and the sacred geography of a city.

Reconsideration of previously unremarked or unrecognized finds to understand cult activities is one of the natural consequences of the recent developments in archaeological practice. Thus, some of the articles in this volume also provide examples to this phenomenon.

Christine Özgan examines the findings from the Metroon in Kolophon, and shows that ancient religious centers have different functions, and sometimes there are extensive economic activities within them. Therefore, beyond the religious symbolism of sanctuaries, this article illuminates the economic and social importance for the cities they are connected to.

Dinçer Savaş Lenger's article also makes an important contribution to the understanding of the relationship between the sanctuaries and the local economy. The author, through the Panegyris coins that were struck in the city of Seleukia-Tralleis, evaluates how sanctuaries struck coins during the religious festivals in order to provide a single instrument of payment to facilitate the exchange and monetize the festival organization with the applied exchange rate system.

Arda Bülbül's work can also be evaluated in relation with the economic activities around the sanctuaries. The author assesses the existence of a local workshop which can be related to the production of votive gifts by evaluating the "Naiskos stele with the figure of sitting Goddess", which was discovered in the ancient city of Perinthos, in Tekirdağ.

The volume also includes examples of reinterpretation of archaeological and written documents in order to understand the specific features of individual buildings. There are also articles interested by the archaeological and the epigraphic evidence of the distribution of a particular cult into a wider geography.

In this context, Gülgün Koroğlu's study presents a detailed examination of the iconography of the figures and compositions related to the Christian faith on the door frame of the west gate of the West Church of the Alahan monastery, an important pilgrimage center belonging to the Early Byzantine period.

The study of Işık Şahin and Ebru Güven on the Kabeiros / Kabeiroi Cult is related to the spread of the cult according to ancient texts, inscriptions and coins. Also, they tried to observe the distinctions between the masculine semi-gods such as Korybantes, Kouretes, Dioskouroi, Daktyloi and Megaloi Theoi.

Gamze Polat's article of some examples of the sanctuaries of Mother Goddess in Western Anatolia gives information about both the open air sanctuaries dedicated to the Goddess and the Metroons built within the city. Thus, it also provides information about the developing social status of the cult which found itself a strong place in the Hellenic and Roman pantheon and its place in the city life.

Finally, Ferit Baz's article, by investigating the ancient texts and epigraphic documents, discusses the approach of the emperor Tiberius, who inherited the Roman throne from Augustus, to the imperial cult, as well as some cults and divine honors established for him.

In the end, our call for this issue, corresponded with original studies relevant with the latest research practices of the field. Articles of the issue bring together researchers from different levels of the academic ladder, from doctoral students to the established professors, and this diversity offers us a perspective about the studies regarding the cult archaeology in Turkey. We hope that this issue, which brings together articles by researchers who are trying to find answers to different problems related to the archaeology of sanctuaries by using different materials and different viewpoints, provides inspiration for new researches in the field.

References

Blakely, S. (2014). Religion, Greek, Archaeology of. C. Smith (ed.), *Encyclopedia of Global Archaeology*. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_1437.

Bruit-Zaidmann, L., Schmitt-Pantel, P. (1999). *La religion grecque dans les cités à l'époque classique*. Paris: Armand Colin.

Dyson, S.L. (2006). *In Pursuit of Ancient Pasts*. New Haven & London: Yale University Press.

Morris, I. (1993). Poetics of Power : The Interpretation of Ritual Action in Archaic Greece. C. Dougherty ve L. Kurke (Eds.), *Cultural Poetics in Archaic Greece* içinde (ss. 15-45). Cambridge: Oxford University Press.

Osborne, R. (2004). Hoards, votives offerings: the archaeology of the dedicated object. *WorldArch*, Vol. 36, No.1, ss. 1-10.

Polignac, F, de. (1984). *La naissance de la cité grecque*. Paris: La Découverte.

Özgün Makale

Gelibolu Yarımadası (Trakya Khersonesos'u) Antik Çağ Kültleri ve Kült Alanları - Yeni Bulgular ve Yorumlar¹

The Cults and the Cult Places of Gallipoli Peninsula (Thracian Chersonese) - New Findings and Remarks

Zeynep KOÇEL ERDEM²

Öz

Günümüzde Çanakkale İli'ne bağlı Gelibolu Yarımadası (antik Thrakia Khersonesos'u) Trakya, Ege, Anadolu ve hatta Ege-Karadeniz arasında bir geçit niteliği taşımaktadır ve tarih öncesi devirlerden bu yana farklı kültürler tarafından iskân edilmiştir.

Antik Çağ'da Gelibolu Yarımadası'nda tapınım gören tanrılar, kültler ve kült alanları şimdiye dek başta antik kaynak, epigrafik belge ve sikke gibi arkeolojik malzemeler üzerinden okunabilmekte ve yorumlanabilmektedir.

Yarımada'da şimdiye dek yürütülmüş olan bir takım kısıtlı araştırma ağırlıklı olarak kıyılarda kurulmuş Yunan kolonileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yerleşmelerde tapınım gören tanrılar ve kültlere ilişkin bilgiler de Yunan kültürü odaklıdır. Buna karşılık yerel kültler ile Thrak tanrı ve kültlerine ilişkin araştırmalar bu güne kadar göz ardı edilmiştir.

Makalemizde genel olarak Gelibolu Yarımadası'ndaki inançlara ait en erken belgelerden başlayarak bilinenlerin yanı sıra, bölgede 2013 yılından beri sürdürmekte olduğumuz yüzey araştırmaların ışığında Thrak kültleri ve yerel kültlere ilişkin yeni yorumlar da ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Thrakia, Gelibolu Yarımadası (Thrakia Khersonesos'u), Kült, Kybele, Pleistoros.

Abstract

The Gallipoli Peninsula (Thracian Chersonese) of the Province of Çanakkale is a gateway among the Thrace, the Aegean, the Anatolia and even in the Aegean-Black Sea dimension had been inhabited by different cultures from prehistoric times on.

The worshipped deities, the cults and the cult areas on the Gallipoli Peninsula were interpreted through archaeological materials of the ancient sources, the epigraphic materials and the coins up to now.

The limited researches in the Gallipoli Peninsula have mainly focused on the settlements of the Greek colonies on the shores. Therefore, the information about the gods and the cults are

¹ Makale başvuru tarihi: 18.02.2019, makale kabul tarihi: 29.03.2019.

² Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, zerdem@gmail.com. ORCID No: 0000-0002-5121-2172.

1998, s. 108; Fol, 2010, s. 55). Güney doğu Trakya'da, özellikle Propontis'in kuzeyinde güçlü bir yönetim kuran Odrislerin ise Gelibolu Yarımadası toprakları üzerindeki etkisi çok net bilinmemekle beraber bu konu çeşitli bilimsel yayınlarda hâlen tartışılmaktadır (Isaac, 1986, s. 97; Porozhanov, 2011, s. 265 vd.). Antik kaynaklarda geçen yer isimlerinin çoğu ise günümüzde henüz tam olarak lokalize edilebilmiş değildir.

Günümüz Araştırmaları

Gelibolu Yarımadası'nda yürütülen modern araştırmalar büyük ölçüde antik edebi kaynaklar tarafından da söz edilen kıyı yerleşmeleri üzerinde yoğunlaşmıştır (Danov, 1976, s. 193 vd.; Tzvetkova, 2000; Loukopoulou, 2004, s. 900 vd.; Tzvetkova, 2008). Kıyı yerleşmelerinin hemen hepsi birer Yunan kolonisi olarak kurulduğundan tanrılar ve kültlere ilişkin bilgiler de dolayısıyla Yunan kültürüne odaklı olarak yorumlanmıştır. Gelibolu Yarımadası'nda tapınım gören tanrılar, kültler ve kült alanları şimdiye dek başta antik edebi kaynak, yazıt ve sikke gibi çeşitli arkeolojik malzemeler üzerinden okunabilmekte ve yorumlanabilmektedir (Resim 2 Tablo). Bölgedeki kazı ve araştırmaların hâlen yetersiz oluşu kültler ve kült uygulamaları hakkında detaylı bilgiye sahip olmamıza henüz imkân tanımamaktadır.⁴

YERLEŞME/ KUTSAL ALAN	TANRILAR / KÜLTLER														Su Kültü	Ölü Kültü								
	Yerel Tanrı/ Adı Bilinmeyen	Pleïstáros/ Zalmoxis	Ana Tanrıça/ Kybele	Zeus	Hades/ Persephone	Demeter/ Persephone	Apollon	Artemis	Athena	Aphrodite/ Eros	Hermes	Dionysos	Tykhē	Hekate			Herakles	Heros/ Ath Tanrı	Kurucu (Ölöl) Kültü	Homonoia Kültü	Yönetici Kültü	Mısır Kültürleri		
Kheronesos - Kistak Bölgesi		AK		Y				S			S												TÜ	
Kardia (Bakla Burnu)			S-ST		ST-Y		S	S																
Lysimakhēia (Bolarır)							S	S	T	F	H		S	H	S		AK	Y	AK-T	Y			T	
Maltepe Höyük (Paktye?)											H													
Kalealtı Köyü	Y																							
Yeniköy Artaş	K	K	K																					
Tayfur			KA																					K
Fındıklı Köy Acı Su																								K
Karalibeyli	K		K																					
Limnai																								
Alopekonnesos								S		S			S											Y
Elaiou			F				F-S		S	S	F	S												
Karaağaçtepe Protesilaos Tümülüsü																AK								AK
Madytos				Y			S									S								
Sestos							S	S		S	AK		S											
Aegospotamoi							S																	
Kallipolis/Krithoe							S		S	Y						H								
Koela													S-T											

AK: Antik Kaynak
F: Pijmiş Toprak Figürin
H: Heykel
K: Kalıntı
KA: Kybele Altarı

S: Sikke
ST: Stel
T: Tapınak
TÜ: Tümülüs
Y: Yazıt

Resim 2: Tablo. Gelibolu Yarımadası antik yerleşimleri ve bu alanlarda saptanan tanrı ve kültlere ilişkin buluntular

Söz konusu araştırmalar ve yarımada da sürdürdüğümüz yüzey araştırmaları⁵ sırasında saptanan tanrılar, kültler ve kült alanlarına ilişkin veriler aşağıda sunulmaktadır. Bu bağlamda, Yarımada'nın tarihi dönemleri ve kültlerin bu dönemlerdeki izleri arkeolojik malzemeler ışığında ele alınırken çok genel bir ayırma gidilerek kronolojik bir sıra takip edilmiş ve söz konusu dönemler için : 1.Yunan Kolonizasyonu Öncesi ve 2. Yunan Kolonileri, Hellenistik ve Roma Dönemleri ayırmaları göz önünde tutulmuştur.

⁴ Yarımada'nın önemli bir kısmının askeri alanlar içerisinde kalışı, en uç bölümünü oluşturan güney kısmının "Çanakkale Savaşları" alanlarını kapsayan Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı sınırları içerisinde kalması, hemen hemen her yerde yoğun olarak sürdürülen tarım faaliyetleri ve kıyılardaki yapılaşma gibi çeşitli nedenlerle arkeolojik çalışmalar şimdiye dek sınırlı ölçülerde yapılabilmektedir. Bölgedeki çalışmaların bazılarında kısaca göz atıldığında: Geçen yüzyıllardaki incelemeler, gezginler vs. (R. Pococke, 1745; J. B. Lechevalier, 1785-1786; Choiseul-Gouffier, 1782; A. L. Castellan, 1820; F. Schultz, 1853; A. Dumont, 1871 vs.); kazılar (H. Schliemann, 1882; F. Calvert, 1912; E. Pottier, 1915; R. Demangel, 1921-1923); epigrafik çalışmalar (Hauvette-Besnault, 1880; G. Seure, 1900; C. Picard-A. J. Reinach, 1910; L. Robert, 1940-1950; D. Hereward, 1957; Z. Taşlıkılıçoğlu, 1971; J. Krauss, 1978; M. H. Sayar, 1996-2012; A. Külzer, 2008) ve çeşitli dönemleri inceleyen yüzey araştırmaları (M. Özdoğan, 1982; A. Ç. Türker, 1995; O. Özbek, 2006; M. Atabay, 2010; R. Körpe, 2012-; Z. Koçel Erdem, 2013-). Gelibolu Yarımadası'nda ayrıca Çanakkale Arkeoloji Müzesi tarafından birkaç kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir. Doç Dr. G. Sazcı başkanlığında Çanakkale 18 Mart Üniversitesi'nin Eceabat Maydos Kilisetepe Höyük kazısı ise hâlen sürdürülmekte olan tek kazıdır. Bölgedeki araştırma tarihçesi için ayrıca bkz. Isaac, 1986, s. 159, dn.2; 192, dn.1; Tzvetkova, 2008, s. 263 vd.

⁵ "Gelibolu Yarımadası (Thrakia Kheronesos'u) Arkeolojik Yüzey Araştırması" Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyeleri ve öğrencilerinin katılımıyla 2013 yılından beri başkanlığında sürdürülmektedir.

1. Yunan Kolonizasyonu Öncesi:

Koloniler öncesi dönem Yarımada'nın tarih öncesi devirlerini kapsamaktadır. Yarımada'da yürütülen yüzey araştırmalarında en eski bulguların Üst Paleolitik Dönem'e⁶ kadar gittiği anlaşılmış, yanı sıra Neolitik Dönem'e tarihlenen birçok yerleşmenin varlığı da saptanmıştır (Özdoğan, 1986; Özbek, 2012, s. 463 vd.; Körpe, 2016, s. 594). Bu araştırmalar sırasında ele geçen pişmiş toprak idoller bölgedeki inançlara dair ilk somut arkeolojik belgeler olarak kabul edilebilir (Özbek, 2012, s. 466, 474, res. 8-9). Gelibolu Yarımadası'nda kazısı hâlen sürdürülen tek yerleşme Maydos Kilisetepi Höyük (Madytos/Eceabat) olup, bu kazılarda ortaya çıkartılan idol buluntularının yanı sıra, içerisinde ayaklar, kil platform, demir orak ve çeşitli bezemeli kapların yer aldığı Erken Demir Devri'ne tarihlendirilen çukurlar kazı başkanı Doç. Dr. G. Sazcı tarafından kült ile ilişkilendirilmiştir. İlk defa Gelibolu Yarımadası'nda Eceabat Kilye Koyu çevresinde bulunduğu için adını buradan alan "Kilya Tipi" idoller ise Tunç Devri kültürlerinin inanç belgeleri arasında sayılabilir.

Yarımada'ya MÖ 1200'lerde Balkanlar'dan göç dalgası ile yeni halkların geldiği bilinmektedir. Yeni gelen halkları Balkanlar ile ilişkilendiren izler daha ziyade seramikler ve mezar tiplerinde görülmektedir. Mezar tipleri arasında Trakya'nın kuzey batısında yaygın olarak görülen menhir ve dolmenler, sonrasında da Thrakia'nın geleneksel mezar tipi hâline gelen tümülüsler Thrak topluluklarının erken dönem inançları arasında yer alan "*ölü kültü*" ile de ilişkilendirilmektedir (Fol, 2004, s. 213; Koçel Erdem, 2015a, s. 55 vd.). Bulgaristan'da yapılan çok sayıda araştırma tümülüslerin ölümsüzlük ritüelleri ile ilişkili kült yapıları olduğunu ileri sürmektedir (Dimitrova, 2005, s. 129; Fol, 2007, s. 366). Tümülüslerin Türkiye Trakya'sının kuzey batısındaki yoğunluğuna karşılık, Gelibolu Yarımadası'nın kıstak bölgesinde, özellikle Bolayır-Kavakköy civarında yoğunlaştığı, Yarımada'nın tümüne yayılmamış olduğu görülmektedir (Koçel Erdem, 2015b, s. 447 vd.).

2. Yunan Kolonileri, Hellenistik ve Roma Dönemleri:

MÖ 7. yüzyıl başındaki koloni hareketi ile beraber özellikle Saros Körfezi (Melas Kolpos), Çanak-kale Boğazı (Hellespontos) ve Marmara Denizi (Propontis) kıyılarında kurulan koloniler (*apoikiai*) ve ticaret merkezleri (*emporía*) çeşitli bilimsel yayınlarda farklı yönleri ile müteakip kereler incelenmiş ve bu topraklarda etkisini gösteren Yunan kültürü baskın bir şekilde vurgulanmıştır.⁷ Kolonistler geldiğinde bölgede var olan yerel halk ve Thrakların ise çoğunlukla kırsalda ve küçük köy yerleşimlerinde yaşadıkları bilinmektedir (Mihailov, 1991, s. 612). Ancak birçok koloni yerleşmesinin, Yunanistan'da Maroneia ve Abdera örneklerinde olduğu gibi, daha önceki Thrak yerleşmeleri üzerine kurulmuş oldukları saptanmıştır (Mihailov, 1991, s. 612). Benzer şekilde, Gelibolu Yarımadası'nda da Maydos'un ilk yerleşimcilerinin bir Thrak boyu olduğu, sonrasında ise yerleşimin Lesbos (Midilli) Adası'ndan gelen Aioller tarafından iskân edildiği antik yazarlarca anlatılmaktadır (Sazcı, 2012, s. 394, dn. 5 ve 6).

Kolonistlerin Yarımada kıyılarına gelişleri ile beraber oluşan yeni kültür dalgası, içerisinde tanrı ve inançlarının da bulunduğu bir paket olarak düşünülmelidir. Yarımada'nın Saros Körfezi kıyılarında Kardias (Bakla Burnu) ve Limnai'nin (yeri tam olarak lokalize edilmemiştir) birer Miletos kolonisi olarak; Alopekonesos'un Lesbos Mytilene ya da Kyme kolonisi olarak; Çanak-kale Boğazı kıyısında yer alan Madytos ve Sestos'un Lesbos Adası'ndan gelen Aiollerin kolonisi olarak; Yarımada'nın en güney ucunda yer alan Elaiou'sun ise bir Atina kolonisi olarak kurulduğu kabul edilmektedir (Danov, 1976, s. 193 vd.; Isaac, 1986, s. 161; Loukopoulou, 2004, s. 900).

⁶ Eceabat Kilye Ovası'nda saptanmış olan Üst Paleolitik Dönem taş alet buluntuları için bkz. Körpe, 2016, s. 594.

⁷ Bu konuya değinen çalışmalardan biri de Tzvetkova tarafından yapılmıştır. Antik kaynaklar ışığında Thrakia Khersonesos tarihini konu alan kitabında Tzvetkova özellikle yerel toplulukların, tanrılar ve kültürler konusunun bilinmediğinden bahsetmiştir (Tzvetkova, 2008, s. 283). Konu hakkında ayrıca bkz. Isaac, 1986, s. 159 vd.).

Arkaik Dönem’de Philaidler idâresi ile Atina hâkimiyeti ivme kazanmış, I. Miltiades (Yaşlı Miltiades) ile beraber de Hellespontos Atina kontrolüne girmiştir (Isaac, 1986, s. 166 vd., 185; Archibald, 1998, s. 80 vd.). MÖ 514’te Pers istilasının yaşandığı Yarımada’da Klasik Devir boyunca Atina etkisi sürmüştür, MÖ 4. yüzyılın ilk yarısında Yarımada Yunanlar, Odrysler ve diğer yerel Thrak toplulukları arasında bir çekişme sebebi olmuştur (Isaac, 1986, s. 175 vd.; Archibald, 1994, s. 457). Miltiadesler Dönemi ile Yarımada’da Atina hegemonyasının güçlendiği bilinmekte, II. Miltiades’in (Genç Miltiades) Trakya kralı Oloros’un kızı Hegesipyle ile evlenmiş olduğu belirtilmektedir (Hdt. VI. 39; Tomaschek, 1980, s. 67; Isaac, 1986, s. 171 vd.). Etnik farklılıklara rağmen Atinalılar ve Thraklar arasında kurulan karşılıklı bağlar, inanç dünyalarında da karşılıklı bir takım etkileşimler yaratmış olmalıdır.

Koloniler döneminin bu ilk yıllarına ait mitoslarının daha ziyade Yarımada’da yaşayan Thrak boyu Dolonklar ve komşu Thrak kabilesi Apsinthler ile olan sınırlar çevresinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır (Kahrstedt, 1954, s. 5). Dolonkların mitolojik kralı Dolonkos bir nymphe olan Thrake ile Kronos’un oğlu, kardeşi Bithynos ise Thrake ile Zeus’un oğlu olarak kabul edilmektedir (Tomaschek, 1980, s. 67). Dolonklar ile ilişkili kayıtlar onların komşuları Apsinthler ile aralarında var olan savaş hakkında fikir danışmak için Delphoi’deki kutsal alan bilicisi Pythia’ya başvurduklarını ve onun tavsiyeleri doğrultusunda Atinalı Miltiades’i liderleri olarak seçtiklerini belirtmektedir (Hdt. VI. 34; Tomaschek, 1980, s. 67; Isaac, 1986, s. 163; Mihailov, 1991, s. 616; Archibald, 1998, s. 113). Dolayısıyla bu yaklaşım, Thrak kabilelerinin hayatında “bilicilik geleneği”nin önemli ölçüde yer tuttuğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Dolonk krallarının ayrıca rahip-kral geleneğine bağlı olduklarından da söz edilmektedir (Fol, 2010, s. 55).

Thrakların ayrıca kendi geleneklerine sıkıca bağlı oldukları bilinmektedir. Şöyle ki antik kaynaklarda Yarımada’daki Pers egemenliği döneminde (MÖ 514-479) komutan Oiobazos’un Atinalılar ile yapılan savaşta kaçarak Apsinthlerin eline düştüğü ve Apsinthlerin onu kanlı kurban törenleri ile bilinen tanrıları Pleistoros’a kurban ettikleri bilgisi yer almaktadır (Hdt. IX 119; Thuk. I. 89; Diod. XI. 37. 5; Tomaschek, 1980, s. 67; Fol-Marazov, 1977, s. 24). Tanrı Pleistoros ve kültü Thrak kabilelerinden bazıları arasında oldukça önemlidir.

Herodotos’un bildirdiğine göre, Yaşlı Miltiades ölümünden sonra bir *oikistes* (kurucu önder) olarak tapınım görmüştür. Bu da bölgede kabul gören bir başka külte, bir “kurucu kültü”nün varlığına işaret etmektedir. Herodotos bu olaya ilişkin düzenlenen ritüeller kapsamında kurbanların kesildiğini, spor oyunları ve at yarışlarının düzenlendiğini belirtmiştir (Hdt. VI.38; Tzvetkova, 2008, s. 282).

Gelibolu Yarımadası kolonist kültüründe yer bulan belli başlı Yunan mitosları arasında: Troia Savaşı’na katılmak üzere gelen Akha’lı kahraman İphikles’in oğlu Protesilaos’un mezarı (*Protesilaion*) ve kutsal alanı olarak kabul edilen ve “Protesilaos Tümülüsü” (Bg. Eceabat Karaağaçtepe Höyüğü) olarak adlandırılan yerin önemi vurgulanmaktadır (Hdt. VII, 33; IX.116, 120; Thuk.VIII, 102; Isaac, 1986, s. 193, dn. 97 ve 98; Akbaytogan, 2010, s. 5). Protesilaos Kültü Yarımada’nın güney kısmında, Elaiou ve çevresinde önemli bir kült hâline gelmiştir (Isaac, 1986, s. 193). Hatta Büyük İskender’in de Asia seferi sırasında Yarımada’ya gelerek Elaiou’da kurban kestiği bilinmektedir (Cargill, 1995, s. 30). Bu önemli mitostan başka Troia kralı Priamos’un karısı Hekabe’nin savaş sonrasında Troia’dan kaçarak kahraman Odysseus’un gemisine binip Gelibolu Yarımadası tarafına geçişi ve burada üzüntüden bir köpeğe dönüşmesi hikâyesi ile, bir Aphrodite rahibi olan Hero ile Leandros’un acıklı hikâyeleri de bölgede geçen diğer yaygın mitoslar arasında yer almaktadır (Tzvetkova, 2008, s. 268; Körpe, 2017, s. 54 vd.).

Antik kaynaklarda geçen mitosların yanı sıra, Gelibolu Yarımadası’nda ele geçen çeşitli arkeolojik malzemeler arasında sikkeler ve yazıtlar bölgenin Yunan ve Roma Devri kültürleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadırlar.

Bölgenin sikke darp eden kentler kentleri arasında Agathopolis, Aigospotamoi, Alopekonesos, Elaiou, Kardias, Koela, Krithoe, Lysimakheia, Madytos ve Sestos görülmektedir (Schönert-Geiss, 1999: s. 1363 vd.). Sikkeler üzerindeki betimler genellikle kolonilerin bağlı olduğu anakentlerin tanrılarıdır.

Thrakia Khersonesos’unda Aigospotamoi, Alopekonesos, Elaiou, Kardias, Lysimakheia, Madytos ve Sestos kentlerinin sikkeleri incelendiğinde en yaygın tapınım gören kültün Demeter’e ait olduğu görülmektedir. Aigospotami (SNG Cop. Thrace II, 850-854), Kardias (SNG Cop. Thrace II, 862-867), Lysimakheia (SNG Cop. Thrace II, 905) ve Sestos (SNG Cop. Thrace II, 927, 930, 934-935) kentlerinin bronz sikkelerinde görülen Demeter betimi, söz konusu kentlerde bu kültün birinci derecede kutsandığını göstermektedir (Resim 3).

Resim 3: Demeter betimli Kardias sikkesi (Benzerler için: SNG Cop. Thrace 862-866).

Demeter betiminin yanı sıra sikkeler üzerinde yer alan buğday başağı sembolü (Kardias: SNG Cop. Thrace II, 868-871; Madytos: SNG Cop. Thrace II, 923-926) ya da buğday başağı çelengi (Elaiou: SNG Cop. Thrace II, 889-893) içinde betim içeren arka yüz tiplerinin de gene bu kültü gönderme yaptığı düşünülebilir. Gene sikkelere dayanarak Yarımada’da Demeter dışında, Artemis (Elaiou: SNG Cop. Thrace II, 893-895)⁸, Hermes (Khersonesos: SNG Cop. Thrace II, 836), Dionysos (Alopekonesos: SNG Cop. Thrace II, 856-861), Athena (Krithoe: SNG Cop. Thrace II, 887), Tyche (Lysimakheia SNG Cop. Thrace II, 908) ve Herakles (Lysimakheia SNG Cop. Thrace II, 900, 913) gibi tanrıların da kutsandığı söylenebilir. Bu tanrılar dışında, Kardias, Sestos ve Alopekonesos sikkeleri üzerinde yer alan tanrı Apollon’un ise çevrede önemli bir kültü sahip olduğu bilinmektedir.⁹

Sikkelerin yanı sıra, şimdiye dek gerçekleştirilmiş olan çeşitli epigrafik araştırmalarda ele geçen yazıtlar da kültürler hakkında bir takım önemli bilgiler vermektedir.¹⁰ Yazıtların verdiği bil-

⁸ Thrakia kent sikkeleri ve Thrak sikkeleri üzerinde çalışan Prof. Dr. Oya Yağız’a göre, Elaiou sikkelerinin ön yüzde yer alan “başı örtülü kadın” betimi Demeter olabilir, ancak arka yüzde yer alan “arı” sembolü Artemis’i çağırır ki, bu da Ana Tanrıça’nın birden fazla tanrıçanın senkretizasyonunu sembolize ettiği savını güçlendirmektedir (SNG Cop. Thrace II, 896-898). Ayrıca Thrak sikkeleri üzerinde yer alan Demeter’in Thrak Ana Tanrıça’sı ile bir tutulması hakkında bkz. Yağız, 2018, s. 935 vd. Prof. Dr. Oya Yağız’a sikkeler konusundaki değerli görüş ve katkılarından dolayı teşekkür ederim.

⁹ Tanrı Apollon, Propontis çevresinde ve Troas Bölgesi’nde önemli bir kültü olan tanrıdır. Danov, 1976, s. 163. Dolayısıyla Gelibolu Yarımadası’ndaki varlığı da kuşkusuz önemli olmalıdır.

¹⁰ Gelibolu Yarımadası epigrafik araştırmaları Prof. Dr. Mustafa Hamdi Sayar tarafından “Trakya Epigrafisi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları” kapsamında 1990’lı yıllardan beri sürdürülmekte olup ve bu buluntuların yayına hazırlanacağı kendisi tarafından belirtilmiştir.

giler Kybele, Zeus, Aphrodite, Hades/Persephone gibi tanrılara yapılan adaklara işaret etmektedir. Khersonesos'ta (Picard-Reinach, 1912, s. 308) ve Maydos'ta bulunan ve üzerinde ... "Zeus Dionysos'a bu adağı sundu" ... ibaresinin yer aldığı adak yazıtına dayanarak Zeus kültü saptanmıştır (IK Sestos 54; Sarıkaya, 2009, s. 60, Kat. 2.54). Ayrıca Kallipolis'te (Gelibolu) bulunan bir adak yazıtına dayanarak Aphrodite kültü (Dumont-Homolle, 1892, s. 428, 100a; *IK Sestos* 27; CIG 2011; Sarıkaya, 2009, s. 14, Kat 2.1) ve Kardias'ta bulunmuş, MÖ 4. yüzyıla tarihlenen ve "halk meclisi tarafından şehrin kurtarıcısı ve kollayıcısı olan Kore ve Pluto'ya adanmış" ibaresi bulunan bir adak steline dayanarak Hades/Persephone kültlerinin varlığı da anlaşılmaktadır (Sayar, 1999, s. 426 vd.; Sarıkaya, 2009, s. 43, Kat. 2.32). Kardias'ta ayrıca tanrıça Kybele'ye ait bir adak stelinin bulunduğu da belirtilmiştir (Sayar, 1999, s. 426).

Lysimakheia'da saptanan bir homonoia sunağı ise burada bir "homonoia kültü"nü varlığına işaret etmektedir (Sayar, 2000, s. 247; Sayar, 2007b, s. 515).

Yarımada'da sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarımız sırasında Yarımada'nın kuzeyinde yer alan Kalealtı Köyü'nde bulunan ve üzerinde "... adağı Theos Epekoos'a (sundu)" yazıtlı Roma Devri'ne ait küçük mermer sunak, belki adı bilinmeyen, ancak yazıttan da anlaşılacağı üzere "Her Şeyi Duyan" yerel bir tanrı hakkında bilgi verebilecek nitelikte bir buluntudur" (Koçel Erdem, 2015b, s. 460, res. 14) (Resim 4).

Resim 4: Gelibolu Kalealtı Köyü, yazıtlı mermer sunak.

Çok sayıda olmamakla beraber, yazıt ve sikkeler dışında çeşitli araştırmalarda ele geçen arkeolojik malzemelere göz atıldığında ise Aphrodite, Hekate ve Herakles kültlerine ait izler tespit edilmiştir. Araştırmalarımız sırasında Lysimakheia'da ele geçen küçük boyutlu mermer Aphrodite heykeline ait parça (Resim 5) ile Lysimakheia yakınındaki Maltepe Höyük'te (Paktye?) ele geçen ve yüzünün üzerinde olasılıkla kucağında tuttuğu bir çocuğa ait el olan Aphrodite hey-

¹¹ Antik kaynaklar ve Kalealtı Köyü'nde bulunan sunak yazıtı hakkında verdiği değerli bilgi ve katkılarından dolayı Doç. Dr. Bülent Öztürk'e teşekkür ederim.

Resim 5: Gelibolu Lysimakheia (Bolayır), mermer Aphrodite heykelcik gövdesi.

Resim 6: Gelibolu Lysimakheia (Bolayır) Maltepe Höyük, mermer Aphrodite heykelcik başı.

keline ait baş (Resim 6) (Koçel Erdem, 2015b, s. 457, res. 5), Lysimakheia çevresinde yaygın olan tanrıça Aphrodite kültürünün göstergesi sayılabilir. Prof. Sayar da Lysimakheia ve yakın civarında yaptığı araştırmaların yüzey bulguları arasında tanrıça Aphrodite ve tanrıça Hekate'ye ait birer heykelcik parçası ile pişmiş toprak bir Athena başının bulunduğunu belirtmektedir (Sayar, 2002, s. 103). Ayrıca, bu çalışmalarda ele geçen, üzerinde Herakles lobut kabartması olan mermer kalın (Sayar, 2008, s. 269, res. 5) Herakles kültürünü işaret etmekle beraber, Lysimakhosların gücünün bir sembolü olarak da belki yorumlanabilir.

Hellenistik Dönem'de Thrakia'da Makedonia kralı Philippos'un ve oğlu Büyük İskender'in yönetimsel varlıkları görülmektedir. Büyük İskender'in ölümünden sonra Diadokhlardan Lysimakhos tarafından MÖ 309/8'de Lysimakheia (Bolayır) merkezli bir kraliyet yönetiminin kurulması ile Makedonialıların Yarımada'da varlıkları sürmüştür (Cargill, 1995, s. 30). Lysimakhos ile beraber bölgede bir "yönetici kültürü"nü varlığından, ölümünden sonra da bu kültürün devamından söz edilebilir (Lund, 1992, s. 174). Lysimakheia'da öldüğü ve burada bir tapınağa gömüldüğü bildirilen Lysimakhos'un anıt mezarı (*Lysimakheion*) bir tapınak olarak kutsanmış olmalıdır (App. Syr.64; Archibald, 1998, s. 302).

Hellenistik Dönem'de ayrıca, Anadolu ve Thrakia'ya başta Mısır kökenli kültürler olmak üzere bir takım yabancı kültürlerin nüfus ettikleri de bilinmektedir. Mısır tanrıları arasında özellikle İsis ve Osiris'in kültürleri oldukça popüler hâle gelmiştir (Koçel Erdem, 2019). Lysimakhos'un II. Ptolemaios'un kızkardeşi II. Arsinoe ile evlenmesi sonucunda Mısır kökenli kültürler başkent Lysimakheia başta olmak üzere tüm bölgede etkili olmuştur. Tekirdağ Arkeoloji Müzesi sikkeler koleksiyonunda yer alan bir Lysimakheia bronz sikkesinde II. Arsinoe betiminin yer alması bu savı desteklemektedir (Yağız, 2014, s. 674, res. 20).

Eceabat Küçük Anafartalar Köyü'nde korunan ve Geç Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen mermer bir yapı bloğu üzerinde yer alan yazıtta, Mısır tanrılarına ait bir kutsal alandan ve vakıfçılarından söz edilmektedir (Sayar, 2007a, s. 19; Sayar, 2008, s. 271). Mermer bloğun getirildiği yer tam olarak bilinmemekle beraber, yakındaki bir antik kente, olasılıkla Alopekonesos yerleşmesine ait olmalıdır. Söz konusu bu yazıtlı blok kuşkusuz çevredeki bir tapınak yapısına işaret etmektedir (Resim 7).

Yeni Bulgular, Yorumlar ve Açılımlar :

Gelibolu Yarımadası'nda şimdiye dek gerçekleştirilen çeşitli araştırmalarda saptanan ve ağırlıklı olarak Yunan *pantheonu* ile ilişkili tanrılar, kültler ve kült yapıları hakkında yukarıda söz edilen bulgular dışında, 2013 yılından beri tarafımızdan yürütülen arkeolojik yüzey araştırmalarında, özellikle de Yarımada'nın daha önce detaylı çalışmaların yapılmadığı iç kesimlerinde, "kült yeri/kutsal alan" olarak nitelendirdiğimiz bir takım yeni "kaya kült alanları" saptanmıştır. Yeniköy Arıtış Mevkii, Tayfur ve Karainebeyli köylerinde saptanan söz konusu bu kült alanları yerel karakterler gösteren unsurları kapsamakta, Thrak kültürüne ilişkin yeni sonuçlar vermekle, dolayısıyla konuya yeni bir takım bakış açıları, yorumlar ve açılımlar getirmektedir. Türkiye Trakya'sının kuzeyinde benzerleri bulunan bu tarzdaki açık hava tapınım alanları/kaya kült alanları böylelikle güney doğudaki Gelibolu Yarımadası'nda ilk kez tespit edilmiştir.

Arkeolojik buluntuların henüz yetersiz oluşu bu alanların kronolojik kullanım sınırlarını anlamamızı zorlaştırırsa da, başta Bulgaristan olmak üzere Thrakia'nın çeşitli yerlerindeki benzer kutsal alanlar ile karşılaştırıldığında, en erken Demir Devri'nde kullanılmaya başlandıkları şimdilik söylenebilir. Yeniköy Arıtış'ta ele geçen kabartmalı bir Roma Devri seramik parçası (olasılıkla adak objesi olabilecek pişmiş toprak *thymiaterion* parçası için bkz. Koçel Erdem, 2016a, s. 462, res. 11) ile Karainebeyli Tepesi'nde ele geçen Roma Devri kaba seramik parçaları bu alanların en azından Roma Devri'ne kadar kullanıldıklarının bir göstergesidir. Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinde, Babyul, Tatul, Perperek vs. ve Rodop Dağları'nda görülen benzer alanlarda Güneş Kültü (Solar Kült), yanı sıra Dionysos ve Kybele gibi çeşitli tanrı ve tanrıçaların tapınım gördükleri bilinmektedir (Rabadjiev, 2015, s. 446 vd.). Oldukça karmaşık olan ve daha ziyade Yunan ve Roma'lı yazarlar vasıtasıyla bilgi edinebildiğimiz Thrak *pantheonu* çok sayıda tanrı ile temsil edilmektedir (Dönmez-Öztürk, 2007, s. 51 vd.; Koçel Erdem, 2015a, s. 42 vd.). Tanrılar bölge ve kabilelere göre değişim göstermekte, birçok hâlde de Yunan tanrıları ile de özdeşleştirilmektedir (Tomaschek, 1980, s. 36 vd.). Herodotos ise Thrakların en çok Ares, Dionysos ve Artemis'e, kralarının ise Hermes'e taptığını belirtmiştir (Hdt. V.7; Isaac, 1986, s. 156).

Yüzey araştırmalarımız sırasında saptadığımız Saros Körfezi'ne hâkim konumda, oldukça geniş bir alana yayılı Yeniköy Arıtış Kutsal Alanı ise kayaların en yüksek noktalarında konumlandırılmış farklı ebatlarda ve derinlikte birçok sunu çukuru (Resim 8), kaya sığınağı ve sığ mağaranın bulunduğu bir alandır (Koçel Erdem, 2016a, s. 452, 460 res. 8-11; Koçel Erdem, 2016b, s. 180 vd.). Herodotos Saros Körfezi'nin en uç noktası ve Gelibolu Yarımadası'nın kıstak bölgesinde yaşayan Dolonklar ile komşu kabile Apsinthlerin kanlı insan kurbanları yaptığı (Hdt. IX.119) ve tanrı Pleistoros (Tomaschek, 1980, s. 42; Isaac, 1986: s. 146) ya da Zalmoksis'e tapındıklarını bildirmektedir¹³ (Popov-Fol, 2010, s. 181; Rabadjiev, 2015, s. 444). Herodotos, Zalmoksis'i Hellepontos'ta oturan Yunanlardan duyduğunu ve onun ayrıca Get'lerin tanrısı olduğunu belirtmiştir (Hdt. IV. 94-96; Popov-Fol, 2010, s. 169). Yeniköy Arıtış kutsal alanı da bu tanrılar adına kullanılmış bir kült alanı olabilir. Yine yüzey araştırmalarımız sırasında kayalar üzerinde çok sayıda sunu çukuru, platform ve kanalların bulunduğu çok benzer bir alan Gelibolu-Şarköy sınırındaki Şarköy Kiraztarla Mevkii'nde saptanmıştır (Koçel Erdem, 2016a, s. 451, 460, res. 6 ve 7; Koçel Erdem, 2016b, s. 178 vd.). Gelibolu Yarımadası kıstak bölgesinin hemen yanındaki bu alan belki de Antik Çağ'da Khersonesos sınırlarında kalmaktadır.¹⁴ Bu nedenle bu bölgede aynı tarzda kutsal alanların kullanılmış olduğu, benzer tanrı ve kültlere tapınıldığı ve benzer türde ritüellerin yapıldığı söylenebilir. Kayalar üzerine oyulu, bazıları akıtacaklı sunu çanakları/çukurları ve kayaların üst noktalarından aşağıya uzanan derin kanallar da çeşitli libasyon ve kan akıtma törenleri ile ilgili

¹³ Pleistoros'un yakın çevrede Perinthos'taki (Tekirdağ Marmara Ereğlisi) varlığına ilişkin yazıt hk. bkz. Tomaschek, 1980, s. 42.

¹⁴ Bu konuda antik kaynakların bazılarında da yer alan bilgiler hakkında bkz. Cargill, 1995, s. 30.

olmalıdır. Bulgaristan'ın yanı sıra Lemnos (Limni) Adası (Marangou, 2012, s. 127) ve Tenedos'ta (Bozcaada) da (Bamyacı, 2013, s. 43; Tombul, 2015, s. 315) benzer kaya düzenlemeleri saptanmıştır. Dolayısıyla Yarımada'nın kuzey doğu yüzünde hem Balkan, hem de Ege etkileşimlerinden söz edilebilir. Gelibolu Yarımadası örneklerinin yanı sıra, Tekirdağ Şarköy Kiraztarla kutsal alanı da göz önüne alındığında, Yarımada'nın kuzeyindeki kıstak bölgesi ve yakın çevresinde bir "kaya kutsal alanı" geleneğinden söz etmek çok yanlış olmayacaktır.

Resim 8: Gelibolu Yeniköy Arıtış Kutsal Alanı.

Söz konusu bu kaya kutsal alanlarının Bulgaristan Trakyası ve Anadolu içlerinde Phrygia Kybele kült alanları ile benzerliklerinden yola çıkarak salt "Thrak kutsal alanları" şeklinde değerlendirilmesi kanımızca belki Yunan kolonileri öncesi dönemde, Son Tunç ve Erken Demir Devri başları için söz konusu olabilir, ancak daha sonraki dönemlerde hiç kullanılmadıklarını söylemek çok doğru olmayacaktır. Az da olsa yakın çevrelerinde ele geçen Roma ve Geç Roma Dönemi seramikleri alanların bu dönemlerde de varlıklarını sürdürmüş olabileceklerini düşündürmektedir.

Yine antik kaynaklarda Pteleon ile olasılıkla Gelibolu kıstak bölgesinde yer alan Leuke Akte arasında olduğu belirtilen ve üzerinde yazıtı olan (*IK. Sestos 73*) bir "Zeus Horios" (sınırların Zeus'u) sunağından söz edilmektedir (Ps. Scylax, *Periplous*, 67; Demosthenes 7, 39, 40; Isaac, 1986, s. 197; Loukopoulou, 2004, s. 900). Leuke Akte yukarıda söz ettiğimiz Şarköy Kiraztarla Mevkii yakınlarında olmalıydı. Böylelikle Yunan *pantheonunun* baş tanrısı Zeus'un, belki de Thrak geleneğindeki Pleistoros/Zalmoksis gibi "güçlü erkek tanrı" kültürünün bir devamı olarak bölgede varlığını sürdürmüş olduğu düşünülebilir.

Yarımada'da kült alanı olarak nitelendirdiğimiz bir diğer alan da, Yarımada'nın iç kesim köylerinden Karanebeyli Köyü sırtlarında yükselen tepede yer almaktadır (Koçel Erdem, 2017, s. 551, 563, res. 10). Alan birçok özelliği bakımından, çevresinde çok sayıda su kaynağı olan, tüm

Resim 9: Gelibolu Tayfur Köy Kybele Sunağı.

ovaya hâkim ve kayalık tepelerde konumlanmış kutsal alanları çağrıştırmaktadır. Çevrede Klasik ve Roma devirlerine ait seramikler ele geçmiştir. Tepede Gelibolu'nun fethi sırasında yararlılık gösteren Ece Bey ve Kara Nebi'ye ait makam mezarlar ve bir Osmanlı Devri mezarlığı yer almaktadır. Tepe eteklerinde de çok sayıda yatırın yer aldığı bölge, bu özelliğiyle günümüzde önemli bir yatır ziyaret yeri olarak kabul edilmektedir. Sözlü gelenekte buraya ilişkin pek çok efsaneden bahsedilmekle beraber, mezarlarda törenler düzenlenmekte, her yıl ilkbahar başlangıcında yaya olarak tepeye çıkılmakta, ayrıca kurban dahil çeşitli türde adak sunma, dans gibi ritüeller de halen bölgede sürdürülmektedir.

Araştırmalarımız sırasında Tayfur Köy'de, köy sırtında yükselen tepenin eteğinde saptanan, ana kayaya oyulmuş bir kanal ile basamakları olan ve "Kybele Sunağı" olarak adlandırdığımız sunak, gerek güneydoğu Thrakia'da, gerekse Gelibolu Yarımadası'nda bu tipin şimdiye kadar saptadığımız ilk ve tek örneğidir (Koçel Erdem, 2016b, s. 181 vd.) (Resim 9). Biçim açısından Frigler'de de örneklerini gördüğümüz kayaya oyulmuş basamaklı "Kybele Tahtları" ile karşılaştırılabilir.¹⁵ Bu tarzdaki bir Kybele sunağı Balkan-Thrakia ve Anadolu Frig ilişkilerini ortaya koymaktadır (Fol, 2007, s. 359; Vassileva, 2012, s. 53). Kybele kültü Antik Dünya'da Anadolu ve pek çok yerde olduğu gibi, Propontis civarı ve Thrakia topraklarında, özellikle de Frig ve Trak *pantheon*larında oldukça önemli bir yer tutmaktadır (Vassileva, 2004, s. 189 vd.). Diğer yandan "Büyük Ana/Ana Tanrıça'nın" bu tür alanlarda belki tek başına, belki de birçok yerel tanrı ile beraber kutsanmış olduğu da unutulmamalıdır. Sunak yakınında günümüze dek kullanılmış olan bir ayazma ile hemen yakınında kurulmuş, ancak bugün artık bulunmayan bir kilisenin varlığı alanın kutsallığının devamına işaret eder. Söz konusu bu alan ayrıca, kült alanlarının en önemli öğelerinden biri olan kutsal kaynak/kutsal pınar/su kültü ile de ilişkilendirilebilir.¹⁶

¹⁵ Tanrıça Kybele genellikle basamaklı sunaklarla ilişkilendirilmektedir. Haspels, 1971, s. 73 vd.

¹⁶ Su kültü ile ilişkilendirilen Kybele anıtları Paphlagonia Bölgesi'nde de saptanmıştır. Karasalihoğlu, 2015, s. 55 vd.

Araştırmalarımızda su kültü ile ilişkili olabilecek bir başka alan da Yarımada'nın iç kesim köylerinden Fındıklı Köyü'nün Acısu Mevkii/Demirkapı Mevkii'nde saptanmıştır. Burada çıkan doğal kaynak suyu "acısu" veya "doktor su" olarak adlandırılmaktadır. Suyun çıktığı vadideki kayaların oluşturduğu peyzaj, kutsal pınarları akla getirmektedir. Hemen yakınında, yüzey bulguları ışığında Hellenistik Devir'den Bizans Devri'ne kadar iskân gören bir yerleşme de bulunmaktadır.

Yeni saptanan tüm bu alanlarda yüzey bulguları çok azdır. Ancak hemen yakınlarında yer alan yerleşmelerden elde edilen bulgular bu alanların Prehistorik devirlerden beri biliniyor olabileceğini düşündürmektedir. Yeniköy Arıtış kutsal alanının hemen eteklerinde, Bahçeler Mevkii'nde saptadığımız yerleşme ile Ocaklı Köyü sahilinde yer alan Kuştepe/Leştepe Höyüğü (Paion antik yerleşmesi?) söz konusu bu kutsal alanlara en yakın merkezlerdir. Bu alanlarda ele geçen seramikler bir yandan Yarımada'nın özellikle Çanakkale Boğazı yüzü ve doğu kıyılarının yakından ilişkili olduğu Troia kültürü ile, diğer yandan da Balkan kültürleri ile paralellik göstermektedir. Şimdiye kadar Yarımada'da yapılmış olan çeşitli tespitler ve yeni bulgularımız ışığında, Son Tunç ve Erken Demir Devri'nde, yerleşim sayısı çok olmamakla beraber, Yarımada genelinde homojen bir kültür olduğu da söylenebilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Tarih öncesi dönemlerden günümüze dek yerel topluluklar, Thrak halkları, Persler, Yunan ve Romalılar gibi pek çok topluluk tarafından kesintisiz olarak günümüze dek iskân edilen Yarımada'da etnik gruplar ve dönemlere bağlı olarak çok fazla değişik inanç, tapınım şekli ve kült uygulaması bulunmaktadır.

Şimdiye kadar yapılan bilimsel yayınlarda Yarımada'da koloniler ile başlayan Yunan etkisi ile Yarımada'nın tanrı ve kültlerine salt Yunan kültürü üzerinden vurgu yapılmıştır. Buna karşılık Thrak topluluklarının ve yerel kültürlerin izleri ise çok az bilinmektedir.

Gelibolu Yarımadası'nda yaşatılmış olan inançlar genel olarak değerlendirildiğinde yerel kültürler, Thrak kültürleri, Yunan kolonistler ve kurucularının (*oikistes*) kültürleri, Hellenistik Dönem'de Lysimakhos gibi yönetici kültürleri (kraliyet kültürü), yine Hellenistik Dönem ile beraber giren ve Roma'da da devam eden Mısır kültürleri gibi yabancı kültürler, Roma imparator kültürü ve tanrı kültürleri vs. tarih boyunca görülen inanç sistemlerinden bazılarını oluşturmaktadır (Bkz. Resim 2 Tablo).

Gerek antik kaynaklarda verilen kısıtlı bilgiler, gerekse modern çalışmalar ve bu çalışmalarda elde edilen yazıt, sikke, adak steli, mimari kalıntı vs. gibi bulgular tapınım gören tanrılar ve kültürler konusunda tüm resmi görmemize henüz imkân vermemektedir.

Ayrıca Thrak halklarının yazılı kaynaklarının ve kendilerine has tanrı, tanrıça betimleri ve ikonografilerinin olmayışı, *pantheon*larındaki tanrı ve tanrıçalar için Yunan ikonografisini kullanmaları Thraklara özgü tanrıları anlamamızı zorlaştırmaktadır.

Thrakia Khersonesos'unda Yunan *pantheon*unda var olan tanrı ve tanrıçaların yanı sıra, tüm Thrakia'da yaygın kültür olan Ana Tanrıça Kybele, adları antik kaynaklarda geçen ancak betimleri bulunmayan Pleistoros, Zalmoksis ve Thrak atlısı (*heros*) da Thrak halklarının önemli tanrıları arasındadır. Atlı tanrının (*heros*) yerel kültürler ya da heroik kültür bağlamında tüm Thrakia'da olduğu gibi burada da önemli yer tuttuğu söylenebilir. Ayrıca "ölü kültürü"nü önemli bir göstergesi sayılan tümülüslerde de heroik kültür yaşatılmış olabilir. Ayrıca Dionysos kültürü, Propontis ve Troas çevresinde önemli bir yer tutan Apollon kültürü, günümüzde olduğu gibi Antik Çağ'da da çok önemli tarım arazilerine sahip Yarımada'da, buğday, başak kısıcası tarım ile bağlantılı ürünlerin, tarımın, bolluk ve bereketin temsilcisi olan Demeter/Persephone kültürü bazı yaygın kültürler arasındadır. Bunların yanı sıra, henüz yeterli kanıt bulunmamakla beraber Kuzey Ege'de

ve yakın bölge İmbros'da (Gökçeada) yaygın tapınım gören büyük tanrıların kültü (*Kabirii*) Gelibolu Yarımadası'nın diğer kültürleri arasında yer almış olmalıdır.

Yunan ve Roma devirlerinde genellikle bir tapınak yapısı ile vurgulanan kutsal alanlar Thraklar'da ormanlık alanlar, kutsal korular, kutsal su kaynakları, dağ zirveleri ve kaya kutsal alanları olmak üzere çeşitli biçimlerde var olmuşlardır.

Eldeki arkeolojik deliller ışığında, kolonilerin kurulduğu kıyılarda Yunan tanrı ve kültürlerinin yaygın etkisi, orta ve iç kısımlar ile kıstak bölgesinde ise bu etkilerin yanı sıra Thrak özelliği ve yerel özellik gösteren kültürler ve kutsal alanların varlığından genel olarak söz edilebilir. Yarımada'da sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarımızda saptadığımız Thrak tarzı son bulgular, bir yandan kuzey Propontis hattı kültürlerinin devamlılığını (Tekirdağ Şarköy ile olan bağlantılar), diğer yandan Thrakia iç kısım kültür öğeleri ile olan benzerlikleri (Bulgaristan Rodop Dağları kutsal alanları) sunmaktadır. Ayrıca Anadolu Frig kültürüne bağlanan materyal kültür öğeleri, Ege ve Yunan kültürü ile ilişkilendirilen Yarımada'nın aslında çok farklı etkilere açık olduğunu, çok kültürlülüğü barındıran ve potasında eriten önemli bir geçiş noktası olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular yerel kültürler ve inançlar hakkında yeni açılımlar getirmekte, ayrıca Yarımada'nın kültür dünyasında "yerel" in ve "Thraklar" ın payını sorgulamamıza neden olmaktadır.

Yarımada genelinde günümüze dek kesintisiz süren iskân neticesinde, aralarında dinî ritüellerin de yer aldığı eski geleneklerin çoğunun kültürel bellekte hâlen yaşatıldığı ve saptadığımız kutsal alanların birçoğunun "kutsallık" vasfının günümüzde de korunduğu görülmüştür. Bir zamanlar Lysimakhos'un gömüldüğü mezar anıtının (*Lysimakheion*) olası yeri olabilecek ve günümüzde Namık Kemal'in ve Gazi Süleyman Paşa'nın türbelerinin bulunduğu Lysimakheia (Bolayır); Ecebey ve Kara Nebi'nin mezarlarının bulunduğu alan olan ve hâlen türbe/yatır işlevinin sürdürdüğü Karainebeyli Tepesi; hemen yanında bir kilisenin kurulduğu ve yakın zamanlara kadar avcı festivalinin düzenlendiği Tayfur Köy Kybele sunağı eski ritüellerin günümüzde de sürdürüldüğü ve halkın kutsal inançlarının bir parçası olarak yaşatılan antik kült alanlarıdır. Ayrıca elde yeterli arkeolojik delil olmamasına karşılık, Bayraklıbaba Türbesi, Azepler Namazgâhı, Çilehaneler ve Kalafat Mehmet Paşa Mezarı gibi çeşitli mezar ve ibadet yerlerinin yer aldığı Gelibolu İlçesi Fener Tepesi de benzer uygulamanın yaşatıldığı bir başka önemli kültürel bellek alanıdır.¹⁷ Günümüzde sürdürülen ritüeller antik alanların işlevlerinin ve Antik Çağ'daki dinî uygulamaların anlaşılmasına anlam katmaktadır.

İleriki yıllarda gerçekleştirilecek yeni araştırmalar ve kazı çalışmaları Yarımada'da tapınım gören tanrı ve kültürler hakkındaki bilgilerimizin genişlemesini sağlayacaktır.

Antik Kaynaklar

App. Syr. (=Appianus, *Syriake*)

Kullanılan Çeviri: *Appian's Roman History*. Çev. H. White I-IV, Cambridge, Mass.-London 1912-1913. (The Loeb Classical Library).

Demosthenes, *Orationes*

Kullanılan Çeviri: Demosthenes, *Orationes* I-VII. Ed.s. J. H. Vince et al., Oxford, 1930-1949. (The Loeb Classical Library).

Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*)

Kullanılan Çeviri: *Diodorus of Sicily*, Çev. R. M. Geer, London, New York, 1947. (The Loeb Classical Library).

¹⁷ Eceabat Maydos Kilisetepe Höyüğü'nün de, bir zamanlar üzerinde var olan kilise ve mezarlığa dayanarak halk tarafından kutsal kabul edilip bir adak yeri olarak hâlen kullanıldığına değinilmektedir. Bkz. Sazcı, 2012, s. 391.

Hdt. (=Herodotos, *Historiae*)

Kullanılan Çeviri: Herodotos, Herodot Tarihi, Çev. M. Ökmen-A. Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991.

Homeros II. (=Homeros, *İlyada*)

Kullanılan Çeviri: Homeros, *İlyada*, Çev. A. Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1993.

Ps. Skylaks *Periplous* (=Skylaks, *Periplus Scylacis*)

Kullanılan Çeviri: Pseudo-Skylaks, *Periplous*, Çev. M. Arslan. *MJH* II/I, 2012, 239-257.

Thuk. (=Thukydides, *Historiai*)

Kullanılan Çeviri: Thukydides, *History of The Peloponnesian War*, IV(7-8), Çev. C. F. Smith, Londra, Loeb Classical Library Yayınları, 1923.

Modern Kaynaklar

Akbaytogan, T. (2010). *İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Elaious (Eleonte) Kylikleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Archibald, Z. H. (1994). Thracians and Scythians. *CAH* Vol. VI, *The Fourth Century*, ss. 444-476.

Archibald, Z. H. (1998). *The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked*. Oxford: Clarendon Press.

Bagnall, R. S. (1976). *The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt*. Brill: Leiden.

Bamyacı, O. A. (2013). *Antik Dönem Denizciliğinde Tenedos/Bozcaada Kıyasal Kullanım ve Ticareti*, Çanakkale: Troia Vakfı Yayınları, ÇOMÜ Matbaası.

Cargill, J. (1995). *Athenian Settlements of the Fourth Century B.C.* New York, Köln: Leiden.

CIG : *Corpus Inscriptionum Graecorum*

Danov, C. M. (1976). *Altthrakien*, Berlin, New York.

Demangel, R. (1926). *Le Tumulus dit de Protesilas. Fouilles du Corps d'Occupation Français de Constantinople 1*. Paris: D.E. Boccard.

Dimitrova, D. (2005). Tumular architectonic monuments from the present-day Bulgarian land (second half of the first millenium B.C.) and their relation to Thracian religion. J. Bouzek, L. Domaradzka (Eds.), *The Culture of Thracians and their Neighbours* içinde (ss. 129-137). Oxford: Archeopress Publishers of British Archaeological Reports.

Dönmez-Öztürk, F. (2007). Trakya Tanrı ve Kültleri. *Arkeoloji ve Sanat* 125, ss. 51-66.

Dumont, A.- Homolle, T. (1892). Inscriptions et Monuments Figures de la Thrace. *Melanges d'Archeologie et d'Epigraphie*, par Albert Dumont. Paris: Imp. A. Chauvin et Fils.

Fol, A. (2010). *Thracian Culture : Told and Untold*. Sofia: Tangra TanNakRa Publishing House.

Fol, A.-Marazov, I. (1977). *Thrace and the Thracians*. New York: St. Martin's Press.

Fol, V. (2004). Kultstaetten. *Die Thraker Das Goldene Reich des Orpheus* (ss. 213-225.). Bonn: Philipp von Zabern.

Fol, V. (2007). *Rock Topoi of Faith in the Eastern Mediterranean and in Asia Minor During the Antiquity*, *Academia Litterarum Bulgarica, Institutum Studiorum Thracicorum, Studia Thracica* 10. Sofia: Bulgarian Academy of Science.

Haspels, C. H. E. (1971). *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*. Princeton: Princeton University Press.

Head, V. (1911). *Historia Numorum - A Manual of Greek Numismatics*, 2nd ed., revised by B.V. Barclay et al.. London: Clarendon Press.

Isaac, B. (1986). *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, *Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society* 10. Leiden: Brill.

IK Sestos : J. Krauss (Hrsg.), *Die Inschriften von Sestos und der Thrakischen Chersones. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 19, Bonn 1980.

Jones, A. H. M. (1966). *The Greek City from Alexander to Justinian*. Oxford: Clarendon Press.

Kahrstedt, U. (1954). *Beiträge zur Geschichte der thrakischen Chersones*. Deutsche Beiträge zur Altertumswissenschaft 6. Baden-Baden: B. Grimm.

Karasalıhoğlu, M. (2015). 'Paphlagonia'dan Kybele Açık Hava Kutsal Su Kompleksi. *Arkeoloji ve Sanat* 149, ss. 55-77.

Koçel Erdem, Z. (2015a). Traklarda Kült Törenleri. *Navisalvia. Sina Kabağaç'ı Anma Toplantısı 2013. Toplumlar Adetler Törenler* içinde (ss. 40-70). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Koçel Erdem, Z. (2015b). Tekirdağ Merkez ve Şarköy İlçeleri ile Çanakkale Gelibolu Yarımadası (Trakya Khersonesos'u) Yüze Araştırması 2013 Yılı Çalışmaları. *AST* 32/1, Ankara, ss. 437-461.

Koçel Erdem, Z. (2016a). Tekirdağ Merkez ve Şarköy İlçeleri ile Çanakkale Gelibolu Yarımadası (Trakya Khersonesos'u) 2014 Yılı Çalışmaları. *Ankara, AST* 33/2, ss. 443-463.

Koçel Erdem, Z. (2016b). The Cult Places in the Northern Propontis and the Gallipoli Peninsula (Thracian Chersonese) of Turkish Thrace. D. Spasova (Ed.), *Megalithic Monuments and Cult Practices, Proceeding of the Second International Symposium* içinde (ss. 171-185). Blagoevgrad: Neofit Rilski University Press.

Koçel Erdem, Z. (2017). Tekirdağ Merkez ve Şarköy İlçeleri ile Çanakkale Gelibolu Yarımadası (Trakya Khersonesos'u) 2015 Yılı Çalışmaları. *AST* 34/1, ss. 545-565.

Koçel Erdem, Z. (2019). Trakya'da Mısır Kültürleri /Egyptian Cults in Thrace. *Filiz Dönmez Öztürk Anı Kitabı*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları (Baskıda).

Körpe, R. (2015). 2012 Sestos ve Çevresi Yüze Araştırması. *AST* 32/1, ss. 135-149.

Körpe, R. (2016). 2015 Gelibolu Yarımadası Sestos Antik Kenti ve Çevresi Yüze Araştırması. *AST* 34/2, ss. 591-611.

Körpe, R. (2017). Troia'nın Gelibolu Yarımadasındaki Toprakları. A. Koyuncu (Ed.), *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu. Bildiriler C.1* içinde (ss. 44-60). Pozitif Matbaa, Ankara: Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Yayınları.

Loukopoulou, L. (2004). Thracian Chersonesos. M.H.Hansen-T.H.Nielsen (Ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* içinde (ss. 900-911). Oxford: Oxford University Press.

Lund, H. S. (1992). *Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kingship*. London, New York: Routledge.

Marangou, C. (2012). The Rock-Cut Site at Myrina Kastro: Consideration of Symbolic Aspects. *Megalithic Monuments and Cult Practices, Proceeding of the First International Symposium* içinde (ss. 126-137). Blagoevgrad: Neofit Rilski University Press.

Mihailov, G. (1991). Thrace Before the Persian Entry into Europe. *CAH* III/2, ss. 591-619.

Özbek, O. (2012). 2010 yılı Saros Körfezi Gelibolu Yarımadası Prehistorik Dönem Yüze Araştırması. *AST* 29/3, ss. 463-479.

Özdoğan, M. (1986). Prehistoric Sites in the Gelibolu Peninsula. *Anadolu Araştırmaları* 10, ss. 51-67.

Penkova, E. (2004). Der thrakische Heros. *Die Thraker Das Goldene Reich des Orpheus* içinde (ss. 314-321). Bonn: Philipp von Zabern.

Picard, C.- Reinach A. J. (1912). Voyage dans la Chersonese et aux iles de la mer de Thrace. *BCH* 36, ss. 275-352.

Popov, D.- V. Fol (2010). *The Deities of the Thracians*. Sofia: Tangra TanNakRa Publishing House.

Porozhanov, K. (2011). *Odrysiyan Kingdom and the Poleis Along its Coasts and Athens from the end of the 6th c. until 341 BC*, *Studia Thracica* 14. Sofia: Neofit Rilski University Publishing House.

Rabadjiev, K. (2015). Religion. J. Valeva-E. Nankov-D. Graninger (Eds.), *A Companion to Ancient Thrace* içinde (ss. 443-456). Oxford: Wiley Blackwell.

Sarıkaya, B. (2009). *Epigrafik Buluntular Işığında Trakya'da Kültler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sayar, M. H. (1999). Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları. *AST16/1*, ss. 423- 433.

Sayar, M. H. (2000). Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1998. *AST17/1*, ss. 245-251.

Sayar, M. H. (2002). Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 2000. *AST19/2*, ss. 99- 111.

Sayar, M. H. (2007a). Doğu Trakya Yüzey Araştırmaları-2006. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü. Haberler*, 24, İstanbul, ss. 19-20.

Sayar, M. H. (2007 b). Zur Lage von Lysimacheia. Eine Hellenistischer Hauptstadt auf der Thrakischen Chersonesos. A. Iakovidou (Ed.), *Thrace in the Graeco-Roman World. Proceedings of the 10th International Congress of Thracology Komotini-Alexandroupolis* içinde (ss. 514-515): Athens: Hellenic Ministry of Culture.

Sayar, M. H. (2008). Doğu Trakya Yüzey Araştırmaları 2006. *AST 25/2*, ss. 269-277.

Sazcı, G. (2012). Maydos Kilisetepi Höyüğü 2010 Kazıları. *KST33/1*, ss. 389-409.

Schönert-Geiss, E. (1999). *Bibliographie zur antiken Numismatik Thrakiens und Mösiens*. Berlin: Akademie Verlag.

SNG Cop. *Thrace: Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum*. Thrace I-II, Copenhagen 1942.

Tomaschek, W. (1980). *Die Alten Thraker, Eine ethnologische Untersuchung*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Tombul, M. (2015). *Çanakkale Kültür Envanteri. Arkeolojik Yerleşim Alanları ve Sanat Tarihi Yapıları*. Matsis Matbaa Hizmetleri, İstanbul: Zero Prodüksiyon.

Tzvetkova, J. (2000). Siedlungen und Siedlungssystem auf der Thrakischen Chersonesos in der Vorrömischen Zeit. *Thracia* 13, ss. 431-462.

Tzvetkova, J. (2008). *History of the Thracian Chersonese (From Trojan War Until the Time of the Roman Conquest)*. Sofia: Veliko Tarnovo Faber.

Vassileva, M. (2004). Thrakisch-phrygische Kontakte. Die Thraker Das goldene Reich des Orpheus, Bonn, ss. 187-195.

Vassileva, M. (2012). Thracian and Phrygian Rock-Cut Tombs: A Comparative Overview. *Megalithic Monuments and Cult Practices, Proceeding of the First International Symposium Ancient Cultures in South-East Europe and the Eastern Mediterranean* içinde (ss. 44-57). Blagoevgrad: Neofit Rilski University Press.

Yağız, O. (2014). Les monnaies de bronze de Lysimachie de la collection des monnaies grecques du Musée Archéologique de Tekirdağ. 1. *Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numizmatik Kongresi-Bildiriler, First International Congress of the Anatolian Monetary History and Numismatics* içinde (, ss. 669-685). Antalya, 25-28 February 2013. İstanbul: Oksijen Basım ve Matbaacılık.

Yağız, O. (2018). Thrak Sikkelerinde Ana Tanrıça İkonografisi. The Iconography of Mother Goddess on Thracian Coins. M. Arslan, F. Baz (Eds.), *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. A. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler* içinde (ss. 935-947). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özgün Makale

Arkaik ve Klasik Dönem'de Propontis Çevresindeki Kültler ve Kutsal Alanlar¹

Cults and Sanctuaries around the Propontis in the Archaic and Classical Periods

Hüseyin ERPEHLIVAN²

Öz

Bu makale, Anadolu'nun kuzeybatısındaki Propontis etrafındaki, Arkaik ve Klasik Dönemlerdeki kültürler ve kutsal alanlarla ilgili bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır. Propontis çevresindeki topraklar Arkaik ve Klasik Dönemlerde, Thrakia ve Troas, Mysia, Bithynia veya Hellespontos Phrygiası olarak bilinir. İlk olarak, bölgenin etnik çeşitliliği ve yerleşim karakteri tanıtılmıştır. Girişin ardından, Propontis çevresindeki kutsal alanlar ile ilgili bulgular analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında sadece antik kaynaklar değil aynı zamanda bir kutsal alanla ilişkilendirilebilecek yayınlanmış eserler de değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, Arkaik ve Klasik Dönemlerde Propontis çevresinde yer alan kültürlerin çeşitliliği ve kutsal alanların özellikleri hakkında çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kültler, Kutsal Alanlar, Propontis, Arkaik, Klasik.

Abstract

This article aims to present an evaluation about the cults and the sanctuaries in the Archaic and Classical Periods in vicinity of the Propontis which is located in the northwest of Anatolia. The lands around the Propontis are known as Thrakia and Troas, Mysia, Bithynia or Hellespontine Phrygia in the Archaic and Classical Periods. Initially, ethnical diversity and settlement patterns of the region have been introduced. Following the introduction, the sanctuaries around the Propontis and related findings are analysed. Within the scope of the study, not only ancient sources but also published artefacts which could have been related to a sanctuary have been assessed. In conclusion, inferences about the diversity of cults around the Propontis and the features of sanctuaries in the Archaic and Classical Periods, were tried to be carried out.

Keywords: Cults, Sanctuaries, Propontis, Archaic, Classical.

Giriş

Makale Propontis çevresindeki Arkaik ve Klasik Dönem kültürleri ve kutsal alanları üzerine değerlendirmeler içermektedir. Bilindiği üzere Propontis, Marmara Denizi'nin antik ismidir. Antik

¹ Makale başvuru tarihi: 21.01.2019, makale kabul tarihi: 21.02.2019.

² Doktor Öğretim Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, huseyinerpehlivan@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-7612-7118.

Makalenin ilham kaynağı olan, değerli hocam Prof. Dr. Zeynep Koçel Erdem'e, yazıtların çevirilerindeki yardımları için Arş. Gör. Haralambos Nikolayidis'e ve Tekirdağ çevresindeki buluntular hakkındaki görüşlerini benimle paylaşan Arş. Gör. H. Arda Bülbül'e teşekkür ederim.

Çağ deniz yollarının oldukça işlek olması sebebiyle ticari bağlantılar kadar kültürel bağlantılar ve iletişim de deniz çevresinde son derece gelişmiştir. Bu sebeple Propontis makale kapsamında bütün bir bölge olarak değerlendirilmiştir.

Anlatılan bölge sınırlarına Hellespontos (Çanakkale Boğazı) dâhil edilmemiştir. Bu sebeple metindeki anlatım sırası Parion ile başlar. Propontis'in güney ve doğu kıyıları yani Anadolu topraklarındaki kentler ve bulguları, Bosporos'a (İstanbul Boğazı) doğru ilerleyen bir sıra ile Kalkhedon'a kadar anlatılacaktır. Bosporos'un her iki yakası Byzantion ve Kalkhedon'un territoriumuna girdiği için makale kapsamında incelenmiştir. Propontis'in kuzey kıyılarındakiler ise Bosporos'dan başlayarak batıya, Hellespontos'a doğru ilerleyen bir sıra ile Perinthos ve Bisanthe'ye kadar değerlendirilecektir. Tüm bunların yanı sıra bölgenin kuzeybatısında yer alan Ganos çevresi, Prof. Dr. Zeynep Koçel Erdem tarafından yayına hazırlanmakta olduğundan kapsam dışında bırakılmıştır.

Propontis ve etki alanındaki bölgelerde, incelenen dönem içinde pek çok farklı etnik yapı ve kültür dikkati çeker. Antik kaynaklara göre bölge çevresindeki koloni kentleri Megara ve çeşitli İon kentlerinden gelen Hellenleri barındırmaktadır. Antik kaynakların yanı sıra bu halkların kanıtı olarak Dor ve İon lehçelerindeki yazıtlar gösterilir. Kentlerin Hellenler dışındaki sakinleri, nitelikleri ve toplam nüfusa oranları tartışmalı olsa da, bölgelerin Hellenler öncesindeki yerli halklarından oluşuyor olmalıdır. Propontis çevresindeki kırsal bölgelerde ise kuzeyde Thraklar, kuzeydoğuda Bithynler yaşamakta, güneydoğu ve güneyde ise Mysler, Phrygler ve Lydlerden oluşan karmaşık bir yapı olduğu bilinmektedir. Ayrıca bölgeye M.Ö. 6. yüzyılın ortasından itibaren yerleşen Perslerin, özellikle Propontis'in güney kırsalında ve zaman zaman bazı kentlerde ege-men kuvvet oldukları bilinir.

Çalışma Arkaik ve Klasik Dönem içinde kalan, yaklaşık M.Ö. 8-4. yüzyıl bulguları üzerinden yapıldığından dolayı elde çok fazla kanıt yoktur. Buna rağmen antik kaynaklar, yazıtlar, sikkeler, heykel ve kabartmalar içerdikleri kültürel veriler açısından değerlendirilecek ve bölge içindeki dağılımları incelenecektir (Harita 1, Tablo 1).

Harita 1: Metinde Anılan Kentler ve Kutsal Alanlar.

Kült	Epithet	Yerleşme	Temsil	Kaynak
Ana Tanrıça		Prokonnesos	Kült Heykeli	Paus. VIII.46.4
Ana Tanrıça?		Kalkhedon / Göztepe	Kutsal Alan?	Türkoğlu, 2017 ışığında yazarın teorisi
Ana Tanrıça?		Miletopolis	?	Erpehlivan 2018; Şahin, 2000
Meter	Dindymene	Kyzikos	Tapınak	Apoll. Rhod. I.1092 vd.
Meter	Plakiane	Plakia	Tapınak	BMC Mysia, Placia 1-5; Hasluck, 1910
Kybele		Kyzikos	?	Koçhan, 2002
Kybele		Daskyleion	Tapınak	Bakır, 2004
Kybele		Byzantion / Hieron	Tapınak	Dion. Byz. 75
Kybele		Perinthos	Kutsal Alan?	Bülbül, 2019; Dumont, 1892
Aphrodite		Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Apollon	Aktaios	Parion	Sunak	Strab. XIII.1.13, X.5.7; BMC Mysia, Parium 40 vd.
Apollon	Aktaios	Adrasteia	Kehanet Merkezi	Strab. XIII.1.13
Apollon	Pythios	Zeleaia	Kutsal Alan	Lolling, 1881
Apollon		Prokonnesos	Baş Tanrı	Avram, 2004
Apollon		Kyzikos	Baş Tanrı	Avram, 2004
Apollon	Karneios	Miletopolis	?	Schwertheim, 1983; BMC Mysia, Miletopolis 1-5
Apollon		Kios	Baş Tanrı	Arist. frag. 136 (506); Plin.nat. V.144; BMC Bithynia, Cius 1-16
Apollon	Pythios veya Khresterios	Kalkhedon	Kutsal Alan?	Avram, 2004
Apollon		Byzantion	Baş Tanrı	Schönert-Geiss 1970; Loukopoulou ve Łaitar, 2004
Artemis	...	Adrasteia	Kehanet Merkezi	Strab. XIII.1.13
Artemis		Zeleaia	Baş Tanrıça	BMC Troas, Pl. XVI/13
Artemis	Orthosia	Byzantion	Sunak	Hdt. IV.87
Artemis?		Vezirhan-Gülümbe	Kutsal Alan	Neumann, 1997; Karagöz, 2013
Ateş Kültü		Daskyleion	Kutsal Alan	Bakır, 2011
Athena		Kyzikos	Tapınak	Anth. Grec. VI.342
Athena		Miletopolis	?	BMC Mysia, Miletopolis 1-5
Athena		Kios	Kutsal Alan	Corsten, 1985
Athena	Skedasias	Byzantion / Unkapanı	Sunak	Dion. Byz. 16-19
Dionysos		Byzantion	Tapınak	Hdt. IV.87
Eirene		Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Eros?		Parion	?	Paus. IX.27.1
Hera		Byzantion / Sur Dışı	Tapınak	Dion. Byz. 14
Hera		Perinthos	Baş Tanrıça	Loukopoulou ve Łaitar, 2004; Sayar, 1998
Hera		Heraion Teikhos	Tapınak	Atik, 2016
Herakles		Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Herakles	Aleksikakos	Miletopolis	?	Schwertheim, 1983

Herakles		Kios	?	BMC Bithynia, Cius 33
Herakles		Kalkhedon / Yuşa Tepesi	Kutsal Alan	Xen. Hell. 1.3.7; Makridi, 1929; Blümel, 1966
Herakles?		Kyzikos / Edincik	Tapınak	Erpehlivan 2018
Hermes?		Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Hylas		Kios	?	Strab. XII.4.3
İllithia		Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Kore?		Besbikos	Baş Tanrıça?	Steph. Byz. 165.10-166.5
Mithras		Kios	?	Diod. XX.111.4, BMC Bithynia, Cius 17-23
Nemesis		Adrasteia	Tapınak, Sunak	Strab. XIII.1.13
On İki Tanrı		Kalkhedon / Hieron	Sunak	Pol. IV.39.6
Pluton		Byzantion / Sur Dışı	Tapınak	Dion. Byz. 14
Poseidon		Byzantion	Tapınak	Dion. Byz. 9
Priapos		Priapos	Baş Tanrı	Avram, 2004; IG I ³ 266
Priapos?		Parion	?	Avram, 2004
Sarapis		Byzantion / Hieron	Tapınak	Pol. IV.39.6
Zeus	Khalazios Sozon	Thrakia Kome	?	Hasluck, 1904; Erpehlivan, 2018
Zeus	Polieos	Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Zeus	Olympios	Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Zeus	Agorarios	Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Zeus	Hapsasios	Byzantion / Unkaparı	Tapınak	Dion. Byz. 16-19
?		Kyzikos / Çınarlı Liman	Kutsal Alan?	Laubscher, 1963/1964
?		Sidene	Tapınak	Robert ve Robert, 1950
?		Zeieia	Kutsal Alanlar	Lolling, 1881
?		Astakos / SEKA	Kutsal Alan?	Bayburtluoğlu, 1967 ışığında yazarın teorisi
?		Kalkhedon	Kutsal Alan?	Blümel, 1940 ışığında yazarın teorisi
?		Byzantion / Yenikapı	Kutsal Alan?	Pasinli, 2009 ışığında yazarın teorisi
?		Tekirdağ'ın Güneyi	Kutsal Alan?	Bayburtluoğlu, 1970 ve Adam-Veleni ve ark., 2016 ışığında yazarın teorisi

Tablo 1: Propontis Çevresinde Arkaik ve Klasik Dönem Kültleri.

Propontis'in Güneyi ve Doğusu

Propontis'in güney ve doğu, yani Asia kıyıları, antik kaynaklarda batıdan doğuya sırasıyla, Troas, Mysia ve Bithynia bölge isimleri ile sıralanırlar. Ancak Arkaik ve Klasik Dönem'e denk gelen Akhaimenid Hâkimiyeti sürecinde bölgenin büyük kısmı Hellespontos Phrygiası Satraplığı içinde kaldığından dolayı bazı kaynaklarda güney bölge (Kıyı) Phrygia olarak da anılır (Skyl. 94). Bölgenin Pers hâkimiyetinden öncesinde ise Lydia Krallığı kontrolünde olduğu bilinmektedir (Hdt. I.28). Akhaimenid Dönemi içinde ise Hellen kentlerinin, özerkliği veya Pers İmparatorluğu, Atina ve Sparta arasında gidip geldikleri antik kaynaklarca anlatılmaktadır.³

³ Detaylı bilgi için bkz. Erpehlivan, 2018, s. 80, vd.

Parion

Hellespontos'dan sonra Propontis'in ilk kentlerinden olan Parion, bugün Çanakkale, Biga, Ke-mer köyünün hemen kuzeyinde yer alır. Kentte bugüne kadarki çalışmalarla Arkaik ve Klasik Dönem'e dair bulgular elde edilmiş olmasına rağmen mimari yapı ve epigrafi alanında pek veri yoktur. Antik kaynaklardan öğrenildiğine göre yakınlarındaki Adrasteia'da bulunan Apollon Aktaios ve Artemis [- -]⁴ kutsal alanın blokları ile Parion'da bir stadion genişliğinde bir sunak inşa edilmiştir (Strab. XIII.1.13, X.5.7). Modern kaynaklarca bu inşa faaliyetinin M.Ö. 4. yüzyılda yapılmış olacağı, MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bronz sikkelere (BMC Mysia, Parium 40 vd.) (Resim 1) dayandırılarak ileri sürülür (Avram, 2004, s. 992).

Resim 1: Sunak Betimli Parion Sikkesi (BMC Mysia, Parium 40).

Parion'da kentin baş tanrısı olduğu Hellenistik sikkelerle (BMC Mysia, Parium 61) de doğrulanan Apollon Aktaios dışında, Thespia'da olduğu gibi Eros tapımı olduğu Pausanias tarafından aktarılır (Paus. IX.27.1). Eros kültü ve de yakın çevrede yaygın olan Priapos kültünün Hellenistik Dönem öncesinde de kentte var olduğu öne sürülmektedir (Avram, 2004, s. 992).

Adrasteia

Adrasteia, bölgenin Zeleia ile beraber Homeros'da adı geçen yerleşmelerinden biridir. İliada'da Perkoteli Merops'un oğulları Andrestos ve Amphios tarafından komuta edilen gruplardan biri olarak "Adrasteia'da oturanlar" olarak betimlenmişlerdir (Hom. Il. II.828). Adrasteia kenti ve Adrasteia Ovası Strabon'un aktarımına göre Parion ve Priapos'un arasında konumlanmıştır (Strab. XIII.1.13). Modern kaynaklarda bölgenin, Granikos Ovası'nda olduğunu ve de Çanakkale, Biga, Örtülüce köyü üzerine lokalizasyonunu önermektedir (Avram, 2004, s. 976). Ancak son yıllarda yapılan detaylı çalışmalar ile aynı bölgede Çakırlı - Kocagür köyleri arasındaki yolun doğusunda bulunan Gavarıcı Tepe üzerine yüzey araştırmalarında tespit edilen duvarlar ve Arkaik ile Klasik Dönem seramikleri ve pişmiş toprak figürin parçaları ışığında önerilmektedir (Körpe, 2010, s. 349).

Strabon, bölge ve kentin ismini burada bir Nemesis tapınağı kuran Kral Adrastos'dan aldığını Kallisthenes'e atıfta bulunarak aktarır. Yine bu aktarıma göre kentte Apollon Aktaios ve Artemis

⁴ Hellence aslında, Artemis sonrasında gelen kısımlar tam okunamadığı için çevirmen tarafından: "deniz kenarında", "Pityeia yönünde" ya da "Paktye yönünde" olmak üzere üç farklı öneri getirilmiştir.

[- -] kâhini vardı ve zamanla bunlar kutsal alanlar kaldırılarak Parion'a taşınmış ve parçalar orada Hermokreon tarafından yeniden inşa edilen sunakta kullanılmış, ayrıca Zeleia'da olduğu gibi kâhin de kaldırılmıştır. Strabon'un döneminde ne Adrasteia'daki tapınak ne de Nemesis tapınağına dair bir kalıntı yoktur (Strab. XIII.1.13). Strabon'un aynı pasajda Antimakhos'dan yaptığı alıntıya göre ise Adrastos, Aisepos yakınlarına Nemesis'in sunağını yaptırmış ve tanrıça burada Adrasteia ismi ile tapınım görmektedir.

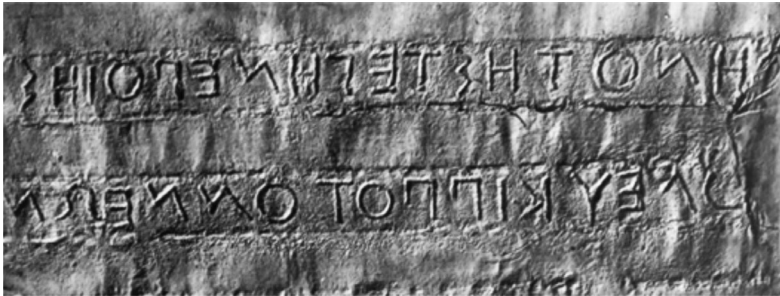
Priapos

Priapos antik kenti Parion ve Kyzikos arasında, bugün Çanakkale, Biga, Karabiga'nın doğusunda, doğuya doğru uzanan burnun üzerinde yer almaktadır. Kentin tanrının isminden devşirilmesi yerine direkt olarak tanrının adı ile adlandırılması ve bu kültün sadece yakın çevrede tapım görmesi sebebiyle Priapos'un kentin baş tanrısı olduğu ileri sürülmektedir (Avram, 2004, s. 993). Attika Delos Deniz Birliği'nin M.Ö. 446/5 tarihli listesinde de (IG I³ 266) aynı isimle kayıtlı olduğundan ötürü Priapos kültünün bu dönemde de var olduğu söylenebilir.

Sidene

Granikos Ovası'nda yer alan küçük yerleşmelerden olan Sidene'nin ismi yalnızca Strabon'da geçer. Burada Strabon Sidene'yi bir örneklemede kullanarak anar. Pasaja göre; etrafı surla çevrili bir kent olan Sidene, buranın tyranı Glaukias sebebiyle Kroisos tarafından yıkılmış ve yeniden kenti kurmaya çalışacak olanlar da lanetlenmiştir (Strab. XIII.1.42). Granikos Ovası'nda yer aldığı önceki çalışmalar ile ortaya konmuş kentin lokalizasyonu, Granikos Yüzey Araştırmaları sırasında, Çanakkale, Biga, Bahçeli köyü yakınlarına, burada bulunan MÖ 6. yüzyılın sonlarından geç olmayan seramikler ışığında, konumlandırılmıştır (Körpe, 2010, s. 599-600).

Kent ile ilişkilendirilen buluntularından bir diğeri de 1947 yılında Biga civarından bulunarak İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne kazandırılan ve bugün müzede 4933 envanter numarası ile korunan İon sütun gövdesi ve başlığıdır. Yazıt, İon lehçesi ile boustrophedon şekilde yazılmış ve MÖ 6. yüzyıla tarihlenmiştir (Robert ve Robert, 1950, s. 78). Jeffery ise yazıtın paralel örnekler ışığında, MÖ 6. yüzyılın son çeyreğinden erken olamayacağını söyler (Jeffery, 1963, s. 367). Sütunlardan birinin üzerindeki yazıtta “[Sideneliler?] çatıyı, destekçileri ile beraber, kutsal alanlar-

Resim 2: Sidene Tapınak Yazıtının Mulajı (Robert ve Robert, 1950, Pl. X).

dan ve (kurban) derilerinden elde edilen gelir ile yaptı. Leukippos oğlu [- -] tapınağı kendi eliyle tamamladı” yazmaktadır (Resim 2). Dolayısıyla sütunların bulunduğu yerde MÖ 6. yüzyılın son çeyreğinde İon düzeninde bir tapınak olduğu kanıtlanmaktadır ancak tapınağın hangi tanrıya adandığına dair bilgi yoktur.

Zeleaia ve Çevresi

Antik kaynaklara göre bölgenin en eski kentlerinden olan Zelea'nın adı İliada'da Troialıların müttefiki olarak geçer (Hom. Il. II.824, IV.103,121). Lokalizasyonu tam net olmasa da genellikle Balıkesir, Gönen, Sarıköy yakınlarındaki Üvecik Tepe üzerine önerilir. Kentin bir Hellen kolonisi olduğuna dair bilgi olmamakla beraber zamanla Hellenleşmiş olabileceği ileri sürülür (Avram, 2004, s. 995).

Kentteki kültler ve kutsal alanlar ile ilgili önemli bilgiler M.Ö. 334 yılının hemen sonrasındaki sürece ait bir yazıt üzerinden gelir (Lolling, 1881, ss. 58-61). Yazıtın 36-37. satırlarında Apollon Pythios kutsal alanı, 38. satırında da muhtemelen kentte konumlanmış diğer kutsal alanlar⁵ anılmaktadır (Collitz ve Bechtel, 1905, s. 652). Strabon, tarihsel süreç içinde zamanla önemini kaybeden kentteki kehanet merkezinin kendi döneminde, tıpkı Adrasteia'daki kehanet merkezi gibi kaldırılmış ya da taşınmış olduğunu bildirir (Strab. XIII.1.13). Aynı yazıt üzerinde, edilen yeminler sırasında geçen Artemis ibareleri ile de kentteki kültün varlığını kanıtlamaktadır. Kültler ile ilgili bir detay da kentin bir süre darp ettiği sikkelerden gelir (BMC Troas, Pl. XVI/13). Bu sikkeler üzerindeki ön yüz betimlerinde profilden, stephaneli bir kadın başı, arka yüzde ise profilden bir geyik görülür. Şüphesiz ki betimler Artemis'i tasvir etmekte ve onun kentin baş tanrıçası olduğunu kanıtlamaktadır.

Prokonnesos

Marmara Adası ismi ile bilinen ve bölgenin önemli bir mermer kaynağı olan ada antik Prokonnesos olarak lokalize edilir. Ada üzerindeki merkez yerleşim ise tartışmalıdır. Strabon tarafından eski Prokonnesos ve kendi dönemindeki olmak üzere iki Prokonnesos kenti anlatılır. Kendi döneminde olan için yakınında mermer ocakları olduğu aktarılır (Strab. XIII.1.16). Buna göre adanın Strabon dönemi merkezi kuzeydeki Saraylar, eski yerleşimi ise güneybatıdaki Marmara ilçe merkezi olarak düşünülebilir.

Strabon tarafından Miletos kolonisi olduğu aktarılan Prokonnesos kentinin (Strab. XIII.1.12), diğer koloni kentlerinde olduğu gibi baş tanrısının Apollon olabileceği öne sürülür (Avram, 2004, s. 993). Demosthenes tarafından, Atina'da Molon'un arkhon olduğu, Metageitnion ayınının 24. günü (MÖ 362/1, Eylül) yapılan toplantıda ele alınan konulardan biri olarak Prokonnesos ile Kyzikos arasında yapılan savaşta Prokonnesosluların yardım istediği anlatılmaktadır (Demosth. 50.5). Bu savaş sonrasında galip Kyzikosluların, Prokonnesos'dan altın ve hipopotam dışından yapılmış kült heykelini aldıkları Pausanias tarafından aktarılır (Paus. VIII. 46.4). Pausanias'da Meter Dindymene olarak betimlenen kült heykeline göre Kyzikos'da olduğu gibi Prokonnesos'da da Ana Tanrıça kültü olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan, değerlendirilen dönemlerde darp edilmiş Prokonnesos sikkelerinin ön yüzlerinde yer alan kadın başı bazı kaynaklarda Aphrodite olarak değerlendirilir (Avram, 2004, s. 994). Ayrıca bir tipte, ön yüzde at protomu kullanıldığı da bilinir. Dönemin sikkelerinin arka yüzlerde ise oinokhoe ve geyik kullanılmıştır (Thompson, 1965, s. Pl. I). Özetle, Prokonnesos sikkeleri, ön yüzde tasvir edilen tanrıça haricinde, kültler açısından pek net bilgiler vermemektedir.

⁵ Bahse konu olan yazıtta kentteki diğer kutsal alanlar; “ἄρχοντας ἐς τὰ ἱερὰ τὰ δημόσια” (kamusal alanlardaki kutsal alanların arkhonları) şeklinde geçmektedir.

Kyzikos ve Çevresi

Arkaik ve Klasik Dönem ve hatta sonrasında da Propontis çevresinin en büyük kentlerinden biri olan Kyzikos, bugün Arktonnesos'un (Kapıdağ Yarımadası) en güney noktasında, kıstağın hemen kuzeyinde yer alır. Stratejik konumu ve işlek limanları bakımından kent, çevresinin de otoritesi konumundadır. Kent yalnızca tarihsel önemi değil aynı zamanda bugün elde olan kültürel bulgular bakımından da bölge içinde zengin bir konumdadır.

Kentin kültürleri ile ilgili en eskiye dair bilgiler Argonautika'dan gelir. Seyahatleri sırasında, fırtınalar yüzünden Kyzikos'da kalan ve denize açılmak için uygun rüzgârları bekleyen Argonautlar, bu istekleri için Dindymon'un tepesindeki tapınağa gidip Meter'i yatıştırmalıydılar (Apoll. Rhod. I.1092 vd.) Pasajdan da anlatıldığı üzere kent yakınlarındaki Ana Tanrıça kültürünün eski dönemlere kadar uzanmış olabileceğini düşündürmektedir. Ancak araştırmaların eksikliği dolayısıyla sadece şehrin dışında olduğu bilinen tapınak arkeolojik açıdan henüz tespit edilememiştir. Dindymon, Kyzikos'un hemen kuzeyinde yer alan Dedebayır ve Adamkaya tepeleri ile çift zirveli bir dağ olarak tanımlanır. Dedebayır'da yapılan araştırmalar kaba taşlarla yapılmış yapı kalıntıları ve eski Yörük mezarları olduğu anlatılır (Hasluck, 1910, s. 23, dipnot 1). Hasluck, görkemli bir tapınak yapısına rastlanmaması hususunu, kültürün bir zaman sonra dağdaki primitif tapınaktan daha aşağıya ya da kent içinde daha gösterili bir kutsal alana taşındığı teorisi ile açıklamaya çalışır (Hasluck, 1910, s. 23). Bizans kaynaklarına göre ise bölgedeki bir kilise tapınağın üzerine yapılmıştır. Yine kendisi tarafından yarımada'nın kilise yapılarında antik kalıntılar ve kiliselerin özellikle şifacılık faaliyetlerinde antik kültür dair detaylar sorgulanmış ancak kesin çıkarımlar yapılamamıştır (Hasluck, 1910, s. 24 vd.).

Ana Tanrıça'nın yanı sıra Kyzikos'un Asia'da ilk Athena tapınağını yapan kent olduğu anonim bir epigramda geçmektedir (Anth. Grec. VI.342). Şüphesiz ilk Athena Tapınağı'nı yapıp yapmadığı tartışmalı olsa da metne göre kentte eski bir Athena Tapınağı olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Kyzikos sikkeleri içinde MÖ 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen elektron hektelerde, ön yüzde miğferli Athena başı yer alır (BMC Mysia, Cyzicus 18-20).

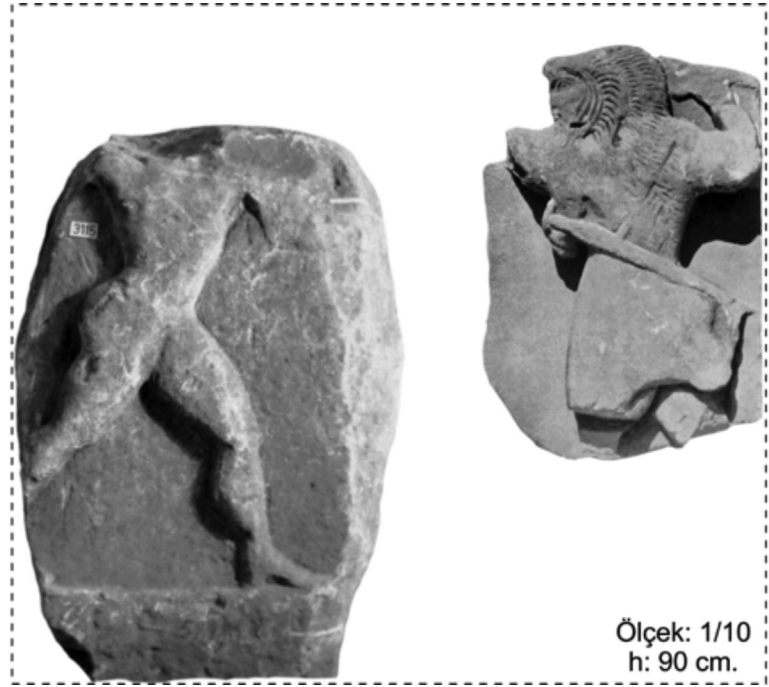
Baş tanrısının Apollon olduğu kabul edilen kentte, Arkaik ve Klasik Dönem içinde, sikkelerden Kore Soteria ve Pan, sikkeler ve geç dönem yazıtlarından Poseidon, Arkaik kabartma ışığında Herakles ve de Anthesteria festivalleri ışığında Dionysos kültürünün var olduğu düşünülmektedir (Avram, 2004, s. 985).

Kyzikos'daki kültürlerle ilişkilendirilebilecek arkeolojik buluntular arasında yontular da vardır. Bugüne kadar bulunmuş Arkaik heykeller Propontis bölgesinin en zengin koleksiyonlarından birini oluşturmaktadır. Bu eserlerden ilki bir kourostur. Literatürde Kyzikos Kourosu olarak bilinen eserin bir kutsal alan hediyesi olabileceğini ilk kez Laubscher ortaya atmıştır. Bahse konu olan kouros bugün Erdek ilçe merkezinin güneydoğusunda yer alan Çınarlı Limanı'ndaki kazıda ortaya çıkarılmıştır (Laubscher, 1963/1964). Bu eserin yanı sıra bir kouros da Erdek'in batısından⁶ bulunmuştur. Söz konusu eser kent dışında yapılan bir yol çalışması sırasında bir mezar steli ile beraber bulunmuştur. M. J. Mellink'e göre eserler Kyzikos'dan getirilmiş olmalıdır (Mellink, 1977, s. 313). MÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilen eserin bir mezar steli ile yan yana bulunması sebebiyle nekropol buluntusu olması ihtimali daha olası görülür (Meral, 2007, s. 362).

⁶ M. J. Mellink tarafından N. Fıratlı'ya dayandırılan bilgiye göre eser Erdek'in batısından bulunmuştur ancak Erdek ilçe merkezinin batısı Marmara Denizi ile çevrilidir. Dolayısıyla eser ya Erdek'in doğusundan ya da Kyzikos'un batısından bulunmuş olmalıdır.

Kyzikos kent çevresinden bulunmuş ve kültle ilgili bir eser de İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde 1211 envanter numarası ile kayıtlı kabartmadır. Eserin bir benzeri de Bursa Arkeoloji Müzesi'nde 3115 envanter numarası ile korunmaktadır. Gerek boyutlar gerekse üslup olarak benzeşen eserlerin ikisi de Kyzikos'un güneybatısındaki yüksek tepeler üzerinde konulanmış Edincik'den gelmektedir. MÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen İstanbul'daki kabartma,

Resim 3: Edincik Buluntusu Rölyefler (Erpehlivan, 2018, Resim 6.81).

Edincik'de yıkılmış Ermeni kilisesi taşlarının arasından, 1900'lerin başında bulunmuştur (Hasluck, 1902, s. I). Bursa'daki eser ise 1974 yılında satın alma yoluyla müzeye kazandırılmıştır. Kabartmaların benzerlikleri bakımından aynı bloğa ya da yapıya ait olmaları düşünülebilir ki eğer öyle ise parçalar bir tapınağa ait metop ya da frize ait olmalıdır. Ayrıca blokların Kyzikos'un 5 km. güneybatısında ve denizden 200 m. yükseklikteki sarp bir tepe üzerinde bulunmuş olmaları burada bir kutsal alan ve tapınak olabileceğini düşündürür. Şayet bloklar Edincik'e Kyzikos'dan yapıtaş olarak getirilmişse bile Kyzikos kent alanındaki bir tapınağa ait bloklardır (Erpehlivan, 2018, s. 177) (Resim 3).

Kyzikos kent alanından ise 1994 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında yüzeyde, giyimli bir kadın heykeli bulunmuştur. Buluntu noktasında gözle görülür bir yapı kalıntısı olmadığından dolayı eserin akropolisten gelmiş olabileceği üzerinde durulur. M.Ö. 6. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilen eserin, Kybele kültü ile ilişkili olduğu ileri sürülmektedir (Koçhan, 2002, s. 376, dipnot 9). Ayrıca yine kent alanı ve yakınlarından bulunan columna caelata (Akurgal, 1965), aslan ve boğa kabartması, İon sütun başlığı parçaları (Hasluck, 1902, s. No. II, V, VI), akroterler ve kymation parçaları (Koenigs, 1981, ss. 122-128), kent alanı içindeki anıtsal yapılara kanıt sayılabilir.

Kyzikos yakınlarında bulunan Thrakia Kome, 20. yüzyılın başlarında bölgede çalışan Hasluck tarafından, bölgede bulunan bir yazıt ile Çalışkanlar (eski Mamun) köyüne lokalize edilmiştir (Hasluck, 1910, s. 50). Söz konusu olan yazıt, Zeus Khalazios Sozon adak steli olup M.Ö. 1. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Hasluck, 1904, ss. 21-23). Son yıllarda yapılan çalışmalarla yerleşim tarihinin MÖ 4. yüzyıla kadar gitmesi (Erpehlivan, 2018, s. 162, ss. 207-208) buradaki kültürün erken dönemlerde de var olabileceğini düşündürür.

Daskyleion

Daskyleion, bugün Manyas Gölü'nün güneydoğusunda Ergili köyü yakınlarındaki Hisarteppe üzerinde konumlanmıştır. Phryg, Lyd ve Pers dönemlerini barındıran yerleşme, özellikle bölgenin kültürel çeşitliliğini göstermesi bakımından son derece önemli bir örnektir.

Daskyleion'da Pre-Akhaimenid evre olarak değerlendirilen bölümlerde Phryg kültürüne dair önemli veriler tespit edilmiş, Phrygçe yazıtlar dışında kült ile ilgili veriler de ele geçmiştir. M.Ö. 8. yüzyılın sonuna tarihlenmiş tapınak temelleri, taş plakalarla örtülü kült kanalı, M.Ö. 7. yüzyılın ortasında yapılmış bir tapınak modeli, bothros ve kült eşyaları kentteki Kybele kültürünün kanıtı olarak değerlendirilir (Bakır, 2004, s. 57 vd.).

Akhaimenid Hâkimiyeti ile beraber yerleşme, bölgenin satraplık merkezi olmuştur. Bununla beraber yerleşme üzerinde Pers kültürüne dair kalıntılar ve detaylar ortaya çıkar. Yapılan çalışmalarla Pers kültürleri ile ilgili de önemli verilere ulaşılmıştır. Yerleşmenin üst platosunun güneyinde ortaya çıkarılan kutsal alan, Zoroastrianizm ile ilişkilendirilerek "Ateş Kültü Kutsal Alanı" olarak değerlendirilmiştir. Kutsal alan, düzgün taşlarla döşeli iki yürüme yolu, yollara arasında bir kanal, yolların bağlandığı bir apsis ve orta kısımda konumlanmış bir ateş çukurundan oluşmaktadır. Kutsal alanın yakılarında düzeltilmiş anakayadan taş altlıklar ve adak çukurları oyulmuş ve bu çukurlar taşlar ile kapatılmıştır. Kazı buluntuları ışığında MÖ 530-400 yılları arasında kullanım görmüştür (Bakır, 2011, ss. 81-83).

Akhaimenid Dönemi sonrasında Daskyleion'da Hellenistik Dönem içinde tüm yakın çevresinde olduğu gibi Ana Tanrıça Peismatene ile ilgili buluntular ele geçmiştir (Tanrıver, 2012; Çevirici, 1998). Hellenistik buluntular ile beraber, Phryg Dönemi'nden de bilinen Ana Tanrıça kültürünün bölgede uzun süre tapım gördüğü anlaşılmaktadır.

Plakia

Bugün tam lokalize edilmemiş ancak antik kaynaklarda konumu Rhyndakos ile Kyzikos arasında verilen (Skyl. 94; Plin.nat. V.40.142; Mela 1.98) Plakia'nın lokalizasyonu genellikle Bursa, Karacabey, Kurşunlu köyüne önerilir. Plakia, M.Ö. 4. yüzyılda ön yüzünde sur taçlı Meter başı, arka yüzünde avını parçalayan aslan, boğa ve thymiaterion betimleri bulunan bronz sikkeler darp etmiştir (BMC Mysia, Placia 1-5; SNG von Aulock, 1432; SNG Cop., 543-545). İsmi Kyzikos'daki M.Ö. 1. yüzyıl yazıtlarından bilinen, Meter Plakiane'nin kutsal alanını, Kurşunlu'da görülen aslan heykeli parçaları ve diğer mimari parçalar ışığında, manastırın olduğu noktaya önerilmektedir (Hasluck, 1910, s. 52). Manastırın altında çok sayıda mimari parça bulunduğu başka kaynaklar tarafından da rapor edilmekte ve buraya Poseidon tapınağı önerilmektedir (Carabella, 1879, s. 215). Ancak tüm bu teoriler bugün arkeolojik kaynaklar tarafından henüz doğrulanamamıştır.

Miletopolis

Bursa, Mustafakemalpaşa, Tatlavaklı köyü yakınlarında Melde Bayırı Mevkii'ne lokalize edilmiş Miletopolis, çevresinin önemli kentlerindedir. Kentin kültürleri ile ilgili olabilecek ilk kaynak, durumu tartışmalı⁷ olan bir MÖ 4. yüzyıl yazıtından gelir. Söz konusu yazıt Hermes, Aphrodite, Zeus Polieos, Olympios ve Agoraios, Apollon Karneios, Herakles ve Herakles Aleksikakos, Eirene ve İllithyia kültlerini anar (Schwertheim, 1983, s. Kat 1). Bu bilgilere ek olarak, kentin bir Miletos kolonisi olduğu düşüncesinden hareketle Apollon, Atina kolonisi olduğu ya da onunla olan ile

⁷ Miletopolis'de bulunmuş bu yazıtın Atina'dan buraya getirildiği ve gezer bir taş olduğuna dair görüşler bulunmaktadır (Habicht, 1999).

yoğun bağlantıları sebebiyle de Athena kültlerinin olması olağandır. MÖ 4. yüzyıla tarihlenen sikkeler üzerinde görülen miğferli Athena başı kentteki Athena kültünün yansıması olarak kabul edilebilir. Athena'nın yanı sıra Apollon betimli sikkeler de kentteki kültü işaret eder (BMC Mysia, Miletopolis 1-5).

Kentten ve yakın çevreden bulunmuş adak stelleri (Şahin, 2000) her ne kadar Klasik Dönem sonrasında tarihlenmiş olsa da, kent alanındaki kurtarma kazılarında bulunan Ana Tanrıça figürinleri (Erpehlivan 2018, ss. 143-144) ile kentteki kültün Klasik Dönem, belki daha erken dönemlerde de var olduğunu düşündürmektedir.

Besbikos-Bysbikos

Besbikos ya da Attika Delos Deniz Birliği tribute listelerinde yazılmış şekli ile Bysbikos, Rhyndakos'un Propontis'e döküldüğü noktanın karşısındaki ada ve üzerindeki kenttir (Skyl. 94). İmralı Adası ya da eski adı ile Kalolimno, bugün askeri bölge olmasından dolayı arkeolojik açıdan çok az araştırılmıştır. Kısa bir süre kent olarak varlığını sürdüren yerleşme, hiç sikke de darp etmemiştir. Kentin kültleri ile ilgili Stephanos Byzantios tarafından, Kyzikoslu Agathokles'den alıntı yaparak anlatılan mitolojik hikâyeye göre; Gigant Besbikos'un attığı taş, rakibi Kore tarafından adaya dönüştürülmüştür (Steph. Byz. 165.10-166.5). Bu bilgidan yola çıkılarak Kyzikos'da da tapım gören Kore kültünün burada da var olduğu ileri sürülebilir.

Myrleia-Brylleion

Myrleia ya da Attika Delos Deniz Birliği tribute listelerindeki yazılmış şekli ile Brylleion, Bursa Mudanya, Hisarlık Mevkii'nde yer almaktadır. Kentin Arkaik ve Klasik dönemlerine dair literatürdeki bilgiler ve arkeolojik veriler (Erpehlivan, 2018, s. 148) mevcut ise de kültlere dair bilgiler yalnızca sikkeler üzerinde yer alan figürlerden yola çıkılarak tespit edilmeye çalışılabilir. Kentin Myrleia ismi ile darp edilen sikkelerine, M.Ö. 202'deki V. Philippos'un tahribi ve kentin adının Apameia olarak değiştirilmesi terminus post quem oluşturur. Bu grup sikkeler üzerinde, Attika ya da Korinth miğferli Athena, defne çenekli Apollon, Persephone, Demeter, Dionysos ve Helios gibi tanrı ve tanrıçaların betimleri görülür (BMC Bithynia, Apamea 1-14). Sikkelerden betimlenen tanrıların kentte saygı gördüğü düşünülebilse de kültlerin kentteki yapıları ve boyutları bakımından çıkarım yapmak mümkün değildir.

Kios

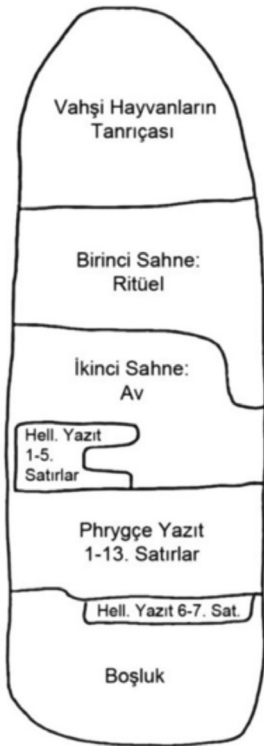
Propontis'in güneydoğu kıyısında, Bursa Gemlik ilçe merkezinin altında yer alan Kios kültler açısından, gerek literatür gerekse arkeolojik anlamda önemli bilgilere sahip bir kenttir. Kentin bir Miletos kolonisi (Arist. frag. 136 [506]; Plin.nat. V.144) olması sebebiyle baş tanrısının Apollon olduğu düşünülür. Bu sava destek olarak Kios'un anakent ile sıkı bağları bazı yazıtlardan bilinir (Erpehlivan, 2018, s. 130). Aynı zamanda kentin darp ettiği, dönem sikkelerin ana birimlerinin en yaygın ön yüz figürü de Apollon'dur (BMC Bithynia, Cius 1-16). Buna rağmen kentteki Apollon kültüne ait yapılar ve detaylar hakkında pek bilgi yoktur. Apollon dışında, kentte bir Athena kutsal alanının varlığı, burada sergilenmek üzere hazırlanmış, M.Ö. 4. yüzyıla tarihlendirilen yazıtlardan bilinmektedir (Corsten, 1985, s. Kat. 1-2). Kentin, Pers soylular tarafından yönetildiği (Diod. XX.111.4) yıllara ait bronz sikkeler üzerinde Mithras başı görülür (BMC Bithynia, Cius 17-23) (Resim 4). Sikkeler ışığında, kentte özellikle Pers nüfusun da etkisi ile Mithras kültünün de olabileceği ileri sürülebilir.

Resim 4: Mithras Betimli Kios Sikkeleri (BMC Bithynia, Pl. XXVIII/13-14).

Kios kültlerine dair bir önemli bilgi de Argoanutika'dan gelir. Kahramanların Kyzikos'dan ayrıldıktan sonra Rhydakos'un ağzını geçtikten sonra Kiosluların topraklarına ulaşırlar. Su almaya giden Hylas burada kaybolur ve Herakles önderliğindeki kahramanlar onu bulamadan bölgeden ayrılmak zorunda kalırlar (Apoll. Rhod. I.1164 vd.). Bu hikâye ile ilgili, kentte Strabon'un döneminde bile dağlara yayılma festivali sırasında, Hylas aranırcasına ormanlarla adının çağırıldığı anlatılmaktadır (Strab. XII.4.3). Yine bununla bağlantılı olarak Herakles'i kentin ktistesisi olarak gösteren Kios sikkeleri vardır (BMC Bithynia, Cius 33). Buna göre kentte bir Herakles kültü olması da kuvvetle muhtemeldir.

Vezirhan-Gülümbe

Resim 5: Gülümbe Steli (Neumann, 1997, Abb. 1, Karagöz, 2013, Abb. 90a).

Makale kapsamında anılan ve genellikle antik kentler ile bağlantılandırılan kutsal alanların aksine, Propontis'in güneydoğusunda, kırsalda konumlanmış kutsal alan, bir adak stelinden bilinmektedir. Stel, bugün Bilecik il merkezinin 10 km kuzeyinde yer alan Gülümbe köyü civarındaki bir noktada tespit edilmiştir. Eserin önce 1968 yılında bir parçası bulunmuş, kalan parçalar ise 1970 yılı kışında yapılan kazı ile bulunarak stel tümlenmiştir. Söz konusu adak steli bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde 6219+71.27 envanter numarası ile korunmaktadır (Karagöz, 2013, s. 36, s. 95) (Resim 5).

Eserin üzerinde 3 ayrı bölüm olarak tanımlanmış kabartmalar, üstten alta doğru sırasıyla; palmiye başlıklı tanrıça büstü ve her iki yanında aslanlar ve omuzlarında kuşlar, beş kişinin betimlendiği ritüel, iki kişi ve bir yaban domuzunun betimlendiği av sahnesinden

oluşur (Karagöz, 2013, s. 95). Stel üzerindeki yazıtlar ise on üç satır epikhorik alfabe ile yazılmış Phrygçe ve iki bölüm hâlindeki yedi satır Hellençe yazıttır. Stel bölümlerinin aralarına sıkıştırılmış Hellençe yazıtın sonradan eklendiği ileri sürülmektedir ve yazıtlar arasında bilinguallik yoktur. Hellençe yazıtın çevirisi olarak “*Abiktos oğlu Kallias bu ... inşa etti. Her kim ki bu kutsal alanda (τό ιερόν) kötülük yapar ya da bir ağacı devirirse, hayatını kaybedsin ve soyu kurusun. Fakat buraya gelen ve bunu okuyan kişilere iyi talih getsin*” önerilmektedir (Neumann, 1997, s. 29).

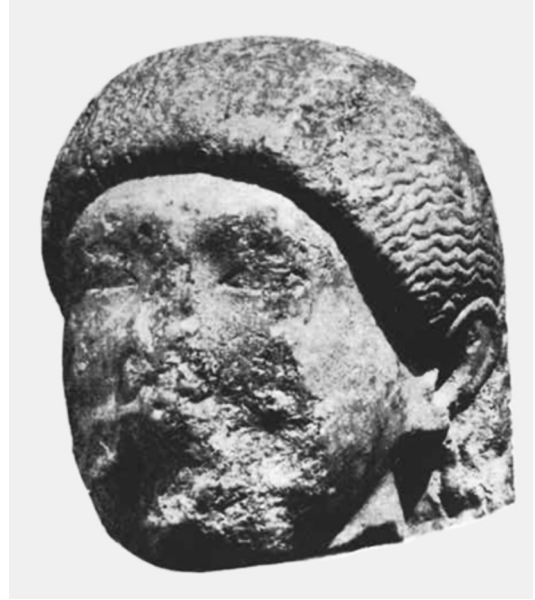
En üst sahnedeki kabartmanın İliada’da da geçen (Hom. Il. XXI.470) Yabani Hayvanların Tanrıçası (Artemis) (*πότνια θηρώων*) olduğu hem stelin üzerinde geçen Phrygçe *artimitos* kelimesi hem de ikonografi ışığında değerlendirilmiştir (Neumann, 1997, s. 21). Bundan yola çıkılarak alanda tam niteliği belli olmayan bir kutsal alan olduğu anlaşılmakta ancak özgün ikonografisi ile Artemis’in Anadolu kültürüne yakın olarak Ana Tanrıça gibi bir statüsü olduğu düşünülebilir.

Astakos ve Çevresi

Propontis’in en doğusundaki kent olan Astakos, bugün Kocaeli il merkezinin güneyinde, İzmit Körfezi’nin ise güneydoğu ucunda yer alır. Kentin erken tarihi, müzelerin dönem dönem yaptıkları kurtarma kazılarında bulunmuş seramikler ile desteklenmeye çalışılmıştır (Koçel-Erdem, 2012, ss. 23-25; Bora, 2016, ss. 112-113). Kent kısa bir süre içinde sikke de darp etmiş olmasına rağmen ne kent sikkelerinden ne de diğer arkeolojik buluntulardan kentteki kültürlere dair çıkarım yapmak mümkün değildir.

Körfezin ilginç buluntularından biri de bir kouros başıdır. Arkeolojik konteksti çok yeterli bilgiler içermese de eserin buluntu noktası olarak körfezin kuzeyinde yer alan İzmit Kâğıt Fabrikası gösterilir. Bir süre bölgenin askeri gazinosunda, yanında şimdilerde akıbeti bilinmeyen diğer bir heykel başı ile beraber saklanan kouros başı, bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde 43-67 envanter numarası ile korunmaktadır. Normal boyutların altında yapılmış eser, Batı Anadolu ve diğer Propontis örnekleri ile karşılaştırılarak M.Ö. 540-530 yıllarına tarihlendirilmiştir (Bayburtluoğlu, 1967, s. 334) (Resim. 6).

Eser ile ilgili en ilginç olan husus, körfezin güneyindeki Astakos’dan değil de kuzeyindeki Nikomedia yayılım alanından bulunmuş olmasıdır. Çünkü Astakos nüfusu, MÖ 281’den sonra kurulan Nikomedia’ya yerleştirilmiştir (Strab. XII.4.2). Ayrıca körfezde konumlandığı pek çok kaynak tarafından aktarılan Olbia’nın, Nikomedia ya da Astakos’un eski ismi olduğu iddia edilmektedir. Ancak bu düşünce de Ptolemaios tarafından (Ptol. 5.1.22-24) Astakos, Olbia ve Nikomedia’nın alt alta sıralanması ile çürütülmektedir (Avram, 2004, s. 990). Bugüne kadar yapılan kısıtlı arkeolojik çalışmalarda, Nikomedia kent alanından söz konusu baş haricinde erken dönemlere ait bulgu ele geçmemiştir. Eserin üzerindeki tahribatlar ve harç kalıntıları sayesinde, kullanımı sona

Resim 6: İzmit’te Bulunmuş Kouros Başı (Bayburtluoğlu, 1967, Res. 2).

erdikten sonra, Antik Çağ'da moloz ya da yapı taşı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Bayburtluoğlu, 1967, s. 332). Şayet eserin buluntu yeri olarak bildirilen İzmit Kâğıt Fabrikası bilgisinde hata yok ise ve de eser başka bir noktadan buraya taşınmamış ise, burada konumlanmış bir Arkaik Dönem kutsal alanına⁸ işaret ediyor olabilir.

Kalkhedon ve Çevresi

Resim 7: Kalkhedon Koresi (Blümel, 1940, Tafel 44).

Bosporos'un girişindeki iki kentten, doğuda konumlanmış olan Kalkhedon bugün Kadıköy üzerinde lokalize edilir. Tamamen modern yerleşimin altında kalmış olmasına rağmen kurtarma kazılarında gelen arkeolojik veriler sayesinde kent tarihi desteklenmektedir (Türkoğlu, 2017, ss. 6-8; Baran-Çelik, 2018, s. 45, vd.).

Kentin bir Megara kolonisi olması dolayısıyla baş tanrısının Apollon Pythios ya da Khresterios olduğu düşünülmekte ve bu tanrıya adanmış kutsal alanın da kentin en eskisi olduğuna dair değerlendirmeler bulunmaktadır (Avram, 2004, s. 981). M.Ö. geç 5. yüzyıl ve 4. yüzyılda darp edilmiş kent sikkelerinin ön yüzlerinde betimlenmiş genç figürün de Apollon olduğu düşünülmektedir (Türkoğlu, 2014, ss. 591-592 So1b-d). Kadıköy'den 1907 yılında bulunmuş ve şu anda Berlin'de korunan bir kore (Blümel, 1940, ss. 20-21) (Resim 7), kentteki kutsal alanlardan birine votiv amaçlı bırakılmış olabilir. Kentte tapım gören tanrılara dair bir veri de bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde

73.68T envanter numarası ile teşhir edilen adak steli parçasıdır. Söz konusu eser kent merkezine yaklaşık 3 km uzaklıkta yer alan Göztepe mahallesinden bulunmuştur. Üzerine henüz detaylı bir çalışma yapılmayan eser, güncel yayınlarda anıldığı üzere M.Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Türkoğlu, 2017, s. 68, s. 396). Adak stelinin yanı sıra M.Ö. 3. yüzyıla tarihlendirilen bir yazıttan da kentte Ana Tanrıça kültü olduğu bilinmektedir (Türkoğlu, 2017, s. 68, ss. 332-333). Her ne kadar buluntu kontekstinin mevcut olmaması ve detaylı incelemesinin de yapılmamış olmasına rağmen eser belki de kent dışındaki bir kutsal alana ya da kült alanına işaret ediyor olabilir.

Kalkhedon territoriumundaki kutsal alanlardan biri, kentin kuzeyinde yer alan ve Xenophon tarafından da anılan Herakles kutsal alanıdır (Xen. Hell. 1.3.7). Bahse konu olan kutsal alan, antik kaynaklarda Herakles'in yatağı olarak anılmakta (Dion. Byz. 95), lokalizasyonuna da Bosporos çevresindeki en yüksek tepelerden olan Yuşa Tepesi önerilmektedir (Yavuz, 2010, s. 15). Yuşa Tepesi ile ilgili yapılan arkeolojik kazılar bu lokalizasyon savı için önemli destek oluşturmaktadır. 1924 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından burada yürütülen kazılarda, Aziz

⁸ Nikomedia'da, Roma Dönemi'nde Asklepios, Demeter, İsis, Kybele, Serapis, Tykhe ve Zeus gibi kültlerin olduğu bilinir (Çalık-Ross, 2007, ss. 101-103). Belki de bu kültlerden herhangi biri, bahsi geçen muhtemel kutsal alanın devamı niteliğindedir.

Pantelemon Martyriumu üzerine yapılmış kilisenin kalıntıları arasında MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilmiş kabartma parçalarına rastlanmıştır (Makridi, 1929, s. 356). Bu kabartmalar bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunurken, 1872 yılında Berlin'e götürülmüş kabartmalar da Yuşa Tepesi buluntularındandır (Blümel, 1966, ss. 56-57). Dolayısıyla burada MÖ 5. yüzyılda bir bayındırlık faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır.

Kalkhedon'a bağlı kutsal alanlardan bir diğeri de Bosporos'a hâkim konumdaki Hieron'dur. Bugün Anadolu Kavağı üzerine lokalize edilen Hieron'un Antik Çağ tarihine dair literatür bilgileri mevcut ise de, arkeolojik bakımdan aynı şey söylenemez. Dönemin antik kaynaklarında, Herodotos'dan itibaren (Hdt. IV.87) adı geçen Hieron'u (Moreno, 2008, T1-12, T22, T33) Polybios, İason'un Kolkhis'den dönüşünde on iki tanrıya kurban kestiği yer olarak tanımlar (Pol. IV.39.6). Daha geç dönem kaynaklarında burada Zeus Ourios kutsal alanı olduğu anlatılmaktadır. Antik Çağ'a dair bulguların elde edildiği ilk kazı 1863 yılında J. Millingen tarafından yapılmış ve kazılarda mimari ve heykel parçalarına rastlanmıştır. Devşirme olarak kullanılmış, mermer söve ve lento blokları kimi uzmanlar tarafından M.Ö. 4. yüzyıl, kimileri için ise M.Ö. 2. yüzyıla tarihlenmektedir (Moreno, 2008, s. 672, s. 677, dipnot 84, 85). M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen bir yazıt da yine Hieron'dan bulunmuş ancak kültlere dair bir veri içermemektedir (Türkoğlu, 2017, ss. 331-332, KY001). Hieron'un üzerindeki Orta Çağ kalıntılarının yarattığı tahribatın yanı sıra, önemli kısmının askeri bölge olmasından dolayı güncel çalışmalarda da henüz Antik Çağ'a dair pek veri elde edilememiştir.

Propontis'in Kuzeyi

Propontis'in kuzeyi, antik Thrakia bölgesi sınırları içinde kalmaktadır. Bölge sahilleri Bosporos'dan itibaren batı yönünde ilerlerken Bisanthe'den sonra güneydoğu yönüne ilerler ve Hellespontos'un başlaması ile Propontis son bulur. Zaman zaman Pers İmparatorluğu hâkimiyetinde kalsa da, Thrak kralları ve Hellen polislerinin özerk oldukları da bilinir.

Byzantion ve Çevresi

Bosporos'un güney girişinin batısında ve Kalkhedon'un karşı kıyısında Sarayburnu ve güneyindeki bölgede konumlanmış olan Byzantion antik kenti, gerek yakın çevresinin gerekse tüm Propontis bölgesinin en nüfuzlu kentlerindedir. Arkaik ve Klasik dönemlerine dair literatürdeki bilgilerin yanı sıra İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından yapılan kazılarla rastlanan veriler kentin tarihçesine arkeolojik anlamda önemli katkılar sunmaktadır.⁹

Bir Megara kolonisi olan kentin, diğer kolonilerde olduğu gibi baş tanrısının Apollon olduğu iddia edilir. Apollon kutsal alanına dair bilgiler, Hellenistik ve sonrasına tarihlenen yazıtlardan bilinmekte olsa da (Loukopoulou ve Łaitar, 2004, s. 917) kentin M.Ö. 4. yüzyılda basmış olduğu sikkelerde tanrının tasvirleri kullanılmıştır (Schönert-Geiss 1970, Kat. 951-953).

Byzantion'un kutsal alanları ile ilgili en önemli bilgiler öncelikle antik kaynaklardan gelir. Byzantion ve territoriumu, tüm Antik Çağ boyunca pek çok külte ve kutsal alana ev sahipliği yapmıştır (Yavuz, 2010). Arkaik ve Klasik Dönem'deki varlığı Herodotos tarafından aktarılan, kentin içinde inşa edilmiş Artemis Orthosia sunağı (Hdt. IV.87) ve tanrıçanın kültü kentin Megaralı kökenlerine vurgu yapar (Loukopoulou ve Łaitar, 2004, s. 917). Yine Herodotos tarafından aktarıldığına göre kente bağlı bir de Dionysos tapınağı vardır (Hdt. IV.87).

Apollon ve Artemis'in yanı sıra kent surları dışında, Pluton ve Hera tapınakları olduğu ancak bu tapınaklardan Hera'ya adanmış olanın I. Dareios, Pluton'a adanmış olanın II. Philippos tarafından yıkıldığı Dionysios Byzantios tarafından aktarılır (Dion. Byz. 14). Yine kendisinin aktardı-

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Öncü, 2013; Öncü, 2014.

ğına göre kentin yeni kurulduğu dönemlerde Thraklar ile yapılan bir mücadelenin kazanılması onuruna bugünkü Unkapanı civarında olduğu ileri sürülen bir noktaya Athena Skedasias sunağı yapılmıştır. Aynı civarda ilk yerleşimcilerden olan Arkadialılar tarafından Zeus Hapsasios'a adanmış bir tapınak yapılmıştır (Dion. Byz. 16-19). Ancak bu her iki yapı ve kent alanı içinde olduğu anılan eski Poseidon tapınağı (Dion. Byz. 9) için tarihlerine dair bir veri yoktur.

Byzantion'da kent dışındaki kutsal alanların oldukça yaygın olduğu görülür. Henüz bu kutsal alanlar her ne kadar arkeolojik olarak kanıtlanamamış olsalar da varlıkları diğer muhtemel kutsal alanlar hakkında bilgiler verir. Dionysios Byzantios'un eserinde Haliç ve kuzeyi anlatılmış ancak kentin güney kıyılarına pek değinilmemiştir. Kentin yerleşim alanına kuş uçuşu 3 km uzaklıkta olan Yenikapı (Theodosius Limanı) kent çevresinin erken yerleşme alanlarından. Lykos Deresi'nin Propontis'e döküldüğü nokta olan bu bölge Arkaik ve Klasik Dönem'e dair de veriler içermektedir. Kazılardan bulunan, dönemin deniz taban seviyesinde olduğu belirtilen seramikler ışığında, bölgenin bir barınak olduğu ve kuvvetli kuzey rüzgârları eserken yarımadayı dönemeyen gemilerin yükünü boşalttığı ya da zarar gören ürünlerin temizlendiği bir nokta olarak değerlendirilmektedir (Öncü, 2013, s. 20; Öncü, 2014, s. 147). Yenikapı ile ilgili kazılar öncesinden bir buluntu ise bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde 6001 envanter numarası ile korunan bir kouros parçasıdır (Pasinli, 2009, s. 131). Liman niteliği arkeolojik olarak kanıtlanmış olan Yenikapı'da bulunmuş kouros parçası ile belki bir geminin yüküydü ve buraya indirilmişti. Bu konuda daha zayıf bir ihtimal ise heykelin bu çevredeki bir Arkaik Dönem'de bir kutsal alanında sergilendiğidir ki teori üzerine ne antik kaynaklardan ne de arkeolojik kazılardan bir destek yoktur.

Ancak Byzantion'un çevresinde yaygın olan kent dışı kutsal alanlar, burada bir temenosun var olabileceği teorisine tek dayanaktır.

Byzantion'un tıpkı komşusu Kalkhedon gibi, Bosporos çıkışında, bugün Rumeli Kavağı'na lokalize edilen bir Hieronu vardır. Polybios tarafından aktarıldığına göre karşı kıyısındaki Kalkhedon Hieronu'nun 12 stadia uzaklıkla bir Sarapis tapınağı vardır (Pol. IV,39.6). Burada, Dionysios Byzantios tarafından anlatıldığı üzere Sarapis'in yanı sıra bir de Phryg Tanrıçası (Kybele) Tapınağı bulunmaktadır (Dion. Byz. 75) ancak tapınağın tarihçesi ile ilgili başka veri yoktur.

Resim 8: Yenikapı Kourosu (Pasinli, 2009, Kat. 131).

Perinthos

Perinthos ya da bugünkü adıyla Marmara Ereğlisi, Selymbria'nın batısında, Ganos'un doğusunda (Skyl. 67), Propontis'in kuzey kıyılarında konumlanmış en önemli kentlerdendir. Perinthos'un bir Samos kolonisi olduğu antik kaynaklarca aktarılmakta, kuruluş tarihi için ise 602 yılı verilmektedir. Gerek bu bilgiler gerekse bulunan yazıtlar ve çevresindeki Heraion'un varlığı ile baş tanrıçasının Hera olduğu kabul edilir (Loukopouplou ve Łaitar, 2004, s. 920). Kentteki çeşitli kültürler Roma Dönemi kaynaklarından (Sayar, 1998, Kat. 289) bilirse de bu kültürlerin Arkaik ve Klasik Dönem'de var olduklarını kanıtlayacak kanıt azdır.

Yukarıda da anıldığı gibi kentin baş tanrıçası Hera olmakla beraber, bu kültürün izleri hem Perinthos civarında hem de anakent Samos'da görülmektedir. Perinthoslu (Me?)niskos ve

Demi(s)'in adaklarının listesini içeren yazıt M.Ö. 525 civarına tarihlendirilmekte, bu zengin adakların adanmasının kentin MÖ 512 tarihinde Megabyzos tarafından (Hdt. V.2) yenilgilerinin öncesine verilmesi akla yatkın görülmektedir (Jeffery, 1963, ss. 365-366).

Kentte, Arkaik ve Klasik Döneme dair yürütülmüş bir kazı çalışması olmadığından dolayı kültlerle ilgili arkeolojik kalıntılar yalnızca birkaç adak stelinden bilinir. Bunlardan bir tanesi bugün Tekirdağ Müzesi'nde 2573 envanter numarası ile korunmakta olan naiskos tipinde Kybele adak stelidir.¹⁰ Perinthos'dan bulunduğu söylenen ancak bugün akıbeti bilinmeyen eserlerden iki tanesi de naiskos tipinde adak stelleridir. Stamoulis Koleksiyonu'na dâhil eserlerden birinin çizimi yayınlarda geçerken, diğerinden sadece söz edilmektedir. Stellerden ilki, "*Cepheden stel: oturan kadın (Kybele), kucagında aslan tutar, Arkaik ushup, Karşılaştırma: Rhaedestos yontusu ile özdeş*" olarak değerlendirilmiştir (Dumont, 1892, s. 370, Kat. 62b22 Seure, 1912, s. 575, Kat. 31). Çizimi ya da fotoğrafı olmayan diğer stel ise "*Cepheden stel: oturan kadın, aslan tutar. Arkaik üshup. Karşılaştırma: Kat. 62b22*" şeklinde tanımlanmıştır (Dumont, 1892, s. 398, Kat. 74z17). Bu eserlere ek olarak Perinthos'dan bulunmuş olduğu muhtemel bir kouros başı bugün Berlin Müzeleri'nde korunmaktadır (Blümel, 1963, s. 36, Kat. 26).

Bugün kayıp olan ve detaylı incelemeleri ve tarihlendirmeleri yapılmamış adak stelleri bir yana, Tekirdağ Müzesi 2573 sayılı naiskos tipi adak steli ışığında Perinthos çevresinde, makaleye konu olan dönemlerde bir Ana Tanrıça kültü olduğu anlaşılmaktadır. Ancak buluntuların arkeolojik kontekstlerinin eksik olması sebebiyle külte veya muhtemel kutsal alana dair detaylı bir çıkarımda bulunmak mümkün gözükmemektedir.

Heraion Teikhos

Heraion Teikhos ise Perinthos territoriumunda yer alan bir yerleşmedir ve antik kaynaklarda polis olarak anılır (Hdt. IV.90). Attika Delos Deniz Birliği Tribute Listeleri'nde geçmeyen kentin Samos kolonisi ya da Perinthos'un ardından, Samos kökenli Perinthoslular tarafından kurulmuş, ikinci dalga koloni olduğu önerilir (Loukopouplou ve Łaitar, 2004, ss. 918-919; Atik, 2016, s. 76).

Kent alanında 2000 yılından bu yana sürdürülen kazı çalışmaları neticesinde, höyük yerleşimi olan alanda, en alttaki MÖ 3. binyıl tabakaları haricinde en erken mimari buluntu MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Akropoliste yürütülen çalışmalarla bu sürece tarihlenen, "Hera/Kybele Kutsal Alanı/Tapınak" olarak adlandırılan yapı kompleksi ortaya çıkarılmıştır. Bu alan tüm Propontis çevresinde, Arkaik ve Klasik Dönem tabakaları kazılmış olan ilk ve tek yapı olma özelliği taşımakta, yalnızca Thrakia için değil, içerdiği Hellen kökenleri bakımından da tüm Propontis çevresindeki kutsal alanlara dair fikir vermektedir. MÖ 7. yüzyıldan itibaren kullanılagelen kutsal alanda MÖ 4. yüzyılda ise birkaç farklı yapılaşma faaliyetlerine sahne olduğu kazılarla anlaşılmıştır. Kutsal alanın en eski yapısının 18x11 m ölçülerinde olduğu, çatısının ahşap direklerle taşındığı tespit edilmiş ve içinde fresco ve stucco bezemelere rastlanmıştır. Zaman içinde ana mekâna, doğu yönünde ek odalar eklenerek tapınağın büyütüldüğü tespit edilmiştir (Atik, 2016, s. 82).

Kazılar sayesinde kutsal alandaki ritüel ve sunu çeşitliliği ile ilgili veriler de ele geçmiştir. MÖ 7-5. yüzyıllar arasında pişmiş toprak figürinler ve seramikler burada tanrıçaya sunulmak üzere bırakılmıştır. MÖ 4. yüzyıl ile beraber kutsal alanda ateş yakıldığı, yiyeceklerin pişirilerek sunu sekileri üzerinden dağıtıldığı in-situ buluntular ile tespit edilmiş, siyah firnisli içki kapları ve tabaklar, balık tabakları ve Thraklar ile ilişkilendirilen gri seramikler bulunmuştur. Yine kutsal alanın MÖ 4. yüzyıl evresinde, ana mekânın önündeki döşemenin altında ve açık alanda

¹⁰ Söz konusu eser bu derginin içinde ayrı bir makale olarak Arş. Gör. H. Arda Bülbül tarafından incelenmektedir. bkz. Bülbül, 2019.

bothroslar saptanmış, bunlar içinden kap parçaları ve tanrıçaya adanmış hayvan ve özellikle Thraklar ile ilişkilendirilen köpek kemikleri bulunmuştur. Yalnızca Arkaik ve Klasik Dönem değil, sonraki sürece dair bulgular da bir arada değerlendirilerek kutsal alanın Hera/Kybele ya da diğer bir deyimle Ana Tanrıça'ya adandığı tespit edilmiştir (Atik, 2016, sa. 82-83).

Tekirdağ ve Çevresi

Bir antik kente lokalizasyonu tam netleşmemiş olan Tekirdağ il merkezi, özellikle Arkaik Dönem'de kültür ve kutsal alanlar ile ilişkilendirilebilecek heykel buluntuları ile nispeten zengin bir koleksiyon sunmaktadır. Buna rağmen eserlerin çok eski tarihlerde bulunmuş olmaları ve buluntu konteksti bakımından pek veriyi beraberinde getirmemeleri sebebiyle bazı hususlarda soru işaretleri bırakmaktadır. Söz konusu buluntular genellikle Tekirdağ, Rodosto = Rhaidestos, Panidon = Panion ve Bisanthe isimleri ile kaydedilmiştir.

Resim 9: Tekirdağ Kourosu (Bayburtluoğlu, 1970, Lev. I).

1965 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne kazandırılan ve bugün 5760 envanter numarası ile teşhir edilen kouros torsosunun, Tekirdağ Şarap Fabrikası'nın (bugünkü Mey İçki Fabrikası, 100. Yıl Mahallesi) batısından bulunduğu söylenmektedir (Bayburtluoğlu, 1970, s. 347) (Resim 9). Bu eserin buluntu yeri, İstanbul Arkeoloji Müzeleri kayıtlarında Bisanthe olarak da geçmektedir. Tekirdağ'da bulunmuş eserlerden bir diğeri de normal boyutların altındaki bir kourosa ait baştır. Bugün Tekirdağ Müzesi'nde teşhir edilmekte olan eserin buluntu yeri olarak da Tekirdağ anılmaktadır.

Son grup eserler de Cumhuriyet öncesinde bulunarak, o dönemde Tekirdağ'da bir arkeoloji müzesi misyonu da üstlenmiş Trakya Eğitim Derneği (Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου) koleksiyonunda yer alırken, 1922 yılında mübadele sırasında Yunanistan'a kaçırılmış eserlerdir. Bugün Selanik Müzesi envanterinde yer alan bu grup eserlerin içinde gerçek boyutların altında bir kouros, bir de kore torsosu bulunmaktadır (Adam-Veleni ve ark., 2016, ss. 167-168).

Bu heykellerden Selanik Arkeoloji Müzesi MΘ 929 envanter numaralı korenin buluntu yeri tam olarak bilinmemekte ancak Vize buluntusu olduğuna dair fikirler ileri sürülmektedir. Arkeolojik değerlendirmeler ışığında eserin Samos örnekleri ile paralel bir üslupta, Prokonnesos mermerinden yontulduğu tespit edilmiştir (Adam-Veleni ve ark., 2016, ss. 262-264). Dolayısıyla Marmara kıyılarındaki bir kentten bulunmuş olması daha muhtemeldir.

Selanik Müzesi MΘ 930 envanter numaralı, giyimli kourosun ise Rhaidestos yakınlarındaki bir köyden bulunmuş olduğu bilinmektedir. Literatürde heykelin, Miletos'dan ithal edilmiş olabileceği öne sürülmekte ancak malzemesinin Prokonnesos mermeri olduğu var sayılırsa yerel bir atölyede Batı Anadolu üslubunda yontulmuş olduğu kabul edilir (Adam-Veleni ve ark., 2016, ss. 265-267). Bunlara ek olarak aynı katalogdaki 28 numaralı stelin, Geç Arkaik - Erken Klasik Dönem tapınağına ait bir mimari parça olduğu, Roma Dönemi'nde adak steli olarak tekrar yontulmuş olması gerektiği ileri sürülmektedir (Adam-Veleni ve ark., 2016, ss. 167-168). Sonuç olarak Tekirdağ

civarında bulunmuş bu eserlerin, civarda yer alması olası bir kutsal alana ait olması muhtemel görülebilir.

Sonuç

Makale kapsamında, bazıları Hellenistik ve Roma Dönemi'nde kaleme alınmış antik kaynaklar ve de konu ile ilgisi olan yayınlanmış eserler yeniden değerlendirilerek, Propontis etrafındaki bölgelerde tapım gören kültlere ve yer alan kutsal alanlara dair çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda deniz çevresinde kalan bölgelerde nasıl etnik olarak bir birlik yok ise kültürler açısından bir birlik olmadığı söylenebilir. Bölgenin çok kültürlü yapısı, inanışları temelden etkileyen bir faktör olduğu gibi aynı zamanda kültürlerin çeşitlenmesi ve de yeni kültürlerin yayılımı bakımından destekleyicidir (Harita 1, Tablo 1).

Bugün elimizde çok veri olmayan, aynı zamanda bölge kimliği ve karakterinin de tam olarak netleşmediği Arkaik ve Klasik dönemde bölgedeki koloni kentlerinde ana kentin etkisi ile Hellen kültürünün yayılımı olduğu rahatlıkla gözlemlenebilir. Propontis'deki deniz yolları ile birbirleri ile bağlantılı Hellen kolonistler tarafından bölgeye tanıtılan Hellen tanrıları, bölgedeki kült çeşitliliğinin önemli etmenlerinden olmuştur. Kolonici Hellenler'in, yoğun etkileşimde oldukları yerli nüfusa oranı hakkında pek de bilgi sahibi olmamamıza rağmen, sonradan yerleştikleri topraklarda, özellikle kıyı bölgelerde kültürel bir asimilasyona sebep oldukları söylenebilir.

Tıpkı Hellenler gibi Persler de bölgeye kendi kültürlerini getirmiş ancak bu kültürler sadece onların varlık gösterdikleri alanlarda sınırlı kalmıştır. Daskyleion'daki kutsal alan ve Persler tarafından yönetilen Kios sikkelerinde görülen Mithras figürleri buna örnek gösterilebilir.

Thrak, Bithyn, Phryg ve Mysler'in yerel kültlere dair veriler hakkındaki çıkarımlar, gerek yerli halklara dair pek araştırma yapılmaması, gerekse bu toplulukların materyal kültürlerinin dominant bir karakterinin olmaması sebebiyle son derece kısıtlı kalmaktadır. Buna rağmen Phryg tanrıçası Kybele ya da daha genel Anadolulu karakteri ile Ana Tanrıça'nın kültürünün, pek çok yönden Hellen egemenliği altında olduğu varsayılabilir. Propontis çevresinin neredeyse tamamında görülmesi önemli bir yerel etki olarak sayılabilir.

Ritüellerin icra edildiği kutsal alanlar, sunaklar ya da tapınaklara ek olarak kültlere dair detaylara ulaşabilmek, bölgedeki araştırmaların ve de özellikle kazı çalışmalarının eksikliği yüzünden çok mümkün olmamaktadır. Buna rağmen eldeki verilere göre klasik Hellen tapınağı tarzındaki yapılarla örnekler: Sidene Tapınağı ve Kyzikos'ta ya da çevresinde konumlanmış tapınak gösterilebilirken, Heraion Teikhos'da kazılar ile ortaya çıkarılmış, Hellen tarzına pek uymayan ve ihtiyaca binaen geliştirilen tapınak kompleksinin de olduğu görülmektedir. Bölgede açık hava kutsal alanları da elbette bu dönemde var olmalıdır ancak özellikle Propontis'in Anadolu kıyılarında bu türdeki kutsal alanlara dair arkeolojik veriler çok azdır.

Antik Kaynaklar

- Anth. Grec. (= *Anthologia graeca*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Anthologia graeca epigrammatum Palatina cum Planudeai*. Çev. H. Stadtmüller. Leipzig 1894.
- Apoll. Rhod. (= Apollonios Rhodios, *Argonautika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Apollonios Rhodios, *The Argonautica*. Çev. R. C. Seaton. Londra 1912.
- Aristot. frag. (= *Fragmenta Aristotelis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristoteles, *Fragmenta Aristotelis*. Çev. A. Heitz. Paris 1869.

- Demosth. (=Demosthenes)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Demosthenes, *Orations Vol. VI: Orations 50-59 Private Cases*. In *Neaeram*. Çev. A. T. Murray. Londra 1939.
- Diod. (=Diodoros Sikeliotes, *Bibliotheka historika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Diodorus Siculus, *Library of History Vol. X: Books 19.66-20*. Çev. R. M. Geer. Londra 1954.
- Dion. Byz. (=Dionysios Byzantios, *Anaplous Bosprou*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Dionysios Byzantios, *Boğaziçi'nde Bir Gezinti*. Çev. M. F. Yavuz. İstanbul 2010.
- Hdt. (=Herodotos, *Historia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos, *The Histories*. Çev. A. D. Godley. Cambridge 1920.
- Hom. II. (=Homeros, *Illias*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Homeros, *The Illiad*. Çev. A. T. Murray. Londra 1924.
- Mela. (=Pomponius Mela, *De situ orbis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pomponius Mela, *Description of the World*. F. E. Romer. Ann Arbor 1998.
- Paus. (=Pausanias, *Hellados Periegesis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pausanias, *Description of Greece*. Çev. W. H. S. Jones. Londra 1918.
- Plin.nat. (=Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Plinius, *The Natural History*. Çev. J. Bostock. Londra 1855.
- Pol. (=Polybios, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Polybios, *The Histories*, Volume II. Çev. W. R. Paton. Londra 1922.
- Ptol. (=Klaudios Ptolemaios, *Geographia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Ptolemaios, *The Geography*. Çev. E. D. Stevenson. Dover 1991.
- Skyl. (=Pseudo-Skylaks, *Periplous*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pseudo-Skylaks, "Periplous". Çev. M. Arslan. *Mediterranean Journal of Humanities*, II/1, 2012, 239-257.
- Steph. Byz. (=Stephanos Byzantios, *Ethnika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Stephanos Byzantios, *Ethnicorum*. Çev. A. Meineke. Berlin 1849.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *The Geography of Strabo*. Çev. H. C. Hamilton, W. Falconer. Londra 1903.
- Xen.hell. (=Ksenophon, *Hellenika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Ksenophon, *Hellenica Books 1-4*. Çev. C. L. Brownson. Londra 1918.

Modern Kaynaklar

Adam-Veleni, P., Tsagaraki, E., Chatzinikolaou (Eds.), (2016). *Rhaidestos - Thessaloniki. Antiquities in a Refugee Journey*, Thessaloniki.

Akurgal, E. (1965). Neue archaische Bildwerke aus Kyzikos. *AntK*, 8/2, ss. 99-103.

- Atik, N. (2016). Tekirdağ'da Thraklar ve Heraion Teikhos Kenti. *Arkeoloji ve Sanat*, 152, ss. 75-86.
- Avram, A. (2004). The Propontic Coast of Asia Minor. In M. H. Hansen, T. H. Nielsen (Eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (ss. 974-999), Oxford: Oxford University Press.
- Bakır, T. (2004). Daskyleion'da Phrygler. T. Korkut (Ed.), *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan; Anadolu'da Doğdu* içinde (ss. 55-67). İstanbul: Ege Yayınları.
- Bakır, T. (2011). *Daskyleion*, Balıkesir: Dileksan.
- Baran-Çelik, G. (2018). İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Kadıköy Buluntuları. N. Karul, İ Türkoğlu, O. Tekin, G. Baran-Çelik, M. Dobrovits (Eds.), *Tarih Öncesi Dönemden Orta Çağ'a Kadıköy Arkeolojisi* içinde (ss. 45-62). İstanbul: Kadıköy Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları.
- Bayburtluoğlu, C. (1967). İzmit'te Bulunmuş Olan Arkaik Kuros Başı. *Belleten*, XXXI/123, ss. 331-334.
- Bayburtluoğlu, C. (1970). Tekirdağ Kurosü. *Belleten*, XXXIV/135, ss. 347-351.
- Blümel, C. (1940). *Staatliche Museen zu Berlin; Katalog der Sammlung Antiker Skulpturen Band II/I*. Berlin/Leipzig: H. Schoetz & Company, G.M.B.H.
- Blümel, C. (1963). *Die archaisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*. Berlin: Akademie Verlag.
- Blümel, C. (1966). *Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*. Berlin: Akademie Verlag.
- BMC Bithynia (1889). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Greek Coins of Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosporus* (Ed. R. S. Poole). London: The Trustees.
- BMC Mysia (1892). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Greek Coins of Mysia* (Ed. W. Wroth). London: The Trustees.
- BMC Troas (1894). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Greek Coins of Troas, Aeolis and Lesbos* (Ed. W. Wroth). London: The Trustees.
- Bora, A. (2016). Antik Dönemde Astakos, Nikomedia ve Herakleia Pontika Kentleri Arasındaki İlişkilere Dair Bazı Düşünceler. A. Efiloğlu, N. Hatunoğlu, H. Özer, T. Gürdal, H. Sankır (Eds.), *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri 16-18 Ekim 2014* içinde (ss. 111-128). Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi.
- Bülbül, H. A. (2019). Perinthos'tan "Oturana Tanrıça": Arkaik Dönem Propontis Çevresi Atölye Sorunsalı Üzerine Düşünceler. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019; 3 (19), İstanbul.
- Çalık-Ross, A. (2007). *Ancient İzmit; Nicomedia*. İstanbul: Delta Yayınevi.
- Carabella, M. T. (1879). Fouilles de Cyzique. La Tombe d'un athlete et les jeux gymniques a Peramo. *RA*, 37, ss. 204-215.
- Collitz, H., Bechtel, F., (1905). *Sammlung der Griechischen Dialekt-Inschriften 3.2*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Corsten, T. (1985). *Die Inschriften von Kios (IK 29)*. Bonn: Habelt.
- Çevirici, F. (1998). *Kültür Açısından Daskyleion Terrakottaları* (Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi.
- Dumont, A. (1892). *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*. Paris: Belles Lettres.
- Erpehlivan, H. (2018). *Propontis'in Güneydoğusunda M.Ö. 1. Binyıl Yerleşmeleri ve Mezar Tipleri* (Doktora Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Hasluck, F. W. (1902). Sculptures from Cyzicus. *BSA*, 8, ss. 190-196.
- Hasluck, F. W. (1910). *Cyzicus; Being Some Account of the History and Antiquities of that City, and of the District Adjacent to it, with the Towns of Apollonia ad Rhyndacum, Miletopolis, Hadriantherae, Priapus, Zeleia, etc.* Cambridge: Cambridge University Press.

IG I³ (1981). *Inscriptiones Graecae I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. Fasc. 1: Decreta et tabulae magistratum* (Ed. D. Lewis). Berlin: De Gruyter.

Jeffery, L. H. (1963). *The Local Scripts of Archaic Greece*. Oxford: Clarendon Press.

Karagöz, Ş. (2013). *Kleinasiatisch-Gräko-Persische Kunstwerke im Archäologischen Museum von Istanbul* (IstForsch 54). Tübingen: Wasmuth, E. Auflage.

Koçel-Erdem, Z. (2012). Astakos Kazısı. *TEBE Haberler*, 34, ss. 24-25.

Koçhan, N. (2002). Kyzikos'tan Bir Heykel. *AnadoluAraş*, 10, ss. 375-380.

Koenigs, W. (1981). Archaische Bauglieder aus Kyzikos. *AnSt*, 31, ss. 121-128.

Körpe, R. (2010). *Akhaimenid Hâkimiyetinde Troas Bölgesi (M.Ö. 545-M.Ö. 334): Arkeolojik Veriler ve Antik Kaynaklar Işığında Tarihsel Kültürel Bir Değerlendirme* (Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi.

Laubscher, H. P. (1963/1964). Zwei Neue Kouroi aus Kleinasien. *IstMitt*, 13/14, ss. 73-87.

Lolling, H. G. (1881). Mitteilungen aus Kleinasien III: Inschrift aus Zeleia. *AM*, 6, ss. 229-32.

Loukopoulou ve Laitar, 2004). Propontic Thrace. In M. H. Hansen, T. H. Nielsen (Eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (ss. 912-923), Oxford: Oxford University Press.

Makridi, T. (1929). Archäologische Funde Türkei. *AA*, 44, ss. 325-358.

Mellink, M. J. (1977). Archaeology in Asia Minor. *AJA*, 81/3, ss. 289-321.

Meral, K. (2007). Kyzikos Kourosu. B. Can, M. Işıklı (Eds.), *Doğudan Yükselen Işık; Arkeoloji Yazıları* içinde (ss. 361-365). İstanbul: Atatürk Üniversitesi Yayınevi.

Moreno, A. (2008). Hieron: The Ancient Sanctuary at the Mouth of the Black Sea. *Hesperia*, 77/4, ss. 655-709.

Neumann, G. (1997). Die zwei Inschriften auf der Stele von Vezirhan. In R. Gusmani, M. Salvini, P. Vannicelli (Eds.), *Frigi e Frigio; Atti del 1° Simposio Internazionale Roma, 16-17 ottobre 1995* (ss. 13-31). Roma: Consiglio Nazionale Delle Ricerche.

Öncü, Ö. E. (2013). Arkaik Klasik ve Erken Hellenistik Dönemlerde Yenikapı Limanı. Z. Kızıltan, G. Baran-Çelik (Eds.) *Saklı Limandan Hikâyeler: Yenikapı'nın Batıkları* içinde (ss. 17-21). İstanbul: Ege Yayınları.

Öncü, Ö. E. (2014). Hellen Kolonizasyon Dönemi'nde Yenikapı Limanı; Arkaik ve Klasik Dönem Buluntuları Üzerinden Bir Değerlendirme. Ş. Baltaş, Ş. Altun (Eds.), *Hayalden Gerçeğe Bir İstanbul Öyküsü; Marmaray* içinde (ss. 142-149). Ankara: Kesişim Yayıncılık.

Pasinli, A. (2009). *Archäologisches Museum Istanbul*. İstanbul: A Turizm Yayınları.

Robert, J., Robert, L. (1950). Inscriptions de l'Hellespont et de la Propontide. *Hellenica*, IX, ss. 78-97.

Sayar, M. H. (1998). *Perinthos-Herakleia (Marmara-Ereğlisi) und Umgebung; Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften*. Viyana: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Schönert-Geiss, E. (1970). *Die Münzprägung von Byzantion*. Berlin/Amsterdam: Akademie Verlag.

Schwertheim, E. (1983). *Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung Teil II: Miletopolis - Inschriften und Denkmäler* (IK 26). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Seure, G. (1912). Antiquités thraces de la Propontide, Collection Stamoulis. *BCH*, 36, ss. 534-641.

SNG Cop. (1945). *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collections of Coins and Medals Danish National Museum* (Ed. N. Breitenstein, W. Schwabacher). Copenhagen: Einar Munksgaard.

SNG von Aulock (1957). *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Sammlung von Aulock* (Eds. P. Franke et al.). Berlin: Verlag Gebr. Mann.

Şahin, M. (2000). *Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tanrıver, C. (2012). The Cult of Theos Peismatene in Mysia., *EpigrAnat*, 45, ss. 93-99.

Thompson, M. (1965). The Coinage of Proconnesus. *RNum*, 6/7, ss. 30-35.

Türkoğlu, İ. (2014). Civic Coinage of Calchedon. K. Dörtlük, O. Tekin, R. Boyraz-Seyhan (Eds.), *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi 25-28 Şubat 2013; Bildiriler içinde* (ss. 589-606). İstanbul: AKMED Yayınları.

Türkoğlu, İ. (2017). *Eskiçağ'da Kadıköy*. İstanbul: Ege Yayınları.

Yavuz, M. F. (2010). *Byzantion ve Çevresinde Yeralan Kutsal Alanlar*. Arkeoidea, 8, ss. 58-77.

Özgün Makale

Klazomenai Khora'sında Yer Alan İki Kırsal Tapınak Üzerine Öndeğerlendirmeler¹

Preliminary Observations on Two Rural Temples in Klazomenian Khora

Elif KOPARAL²

Öz

İonia polis yerleşimlerinin çoğunda hemen tüm Yunan *polis*'lerinde olduğu gibi tapınak yapısı yerleşim dokusunun en önemli unsurunu oluşturur. Genellikle *asty*'da yer alan tapınak *polis*'in kültürel kimliğiyle yakından ilişkilidir, bununla beraber *khora*'da da farklı tanrı ve tanrıçalara adanmış kutsal alanlar ve mabetler yer alır. Bu kutsal alanların *polis*'in fiziksel bütünlüğünü oluşturan *asty* ve *khora*'daki mekânsal dağılımı yerleşim merkezi ile kırsal alanın bütünlüğünü sağlayan ve fiziki sınırlarını belirleyen unsurlardır. Bu yazıda Klazomenai çevresinde 2006 yılından bu yana yürütülen yüzey araştırmaları (KLASP = Klazomenai Yüzey Araştırması Projesi) ile belgelenen kutsal alanlar üzerine genel bir değerlendirmenin yanısıra bu kutsal alanlar içinde yer alan iki kırsal tapınak üzerine elde edilen bulgular sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İonia, Klazomenai, Khora, Kutsal Alan, Kırsal Tapınak, Daphnous.

Abstract

Temple buildings are crucial features of Ionian *polis* as any ancient Greek *polis*. The other cult places and shrines placed within the *asty* and their *khorai* are also substantial features for the spatial organization of polis settlements. Since 2006 KLASP (Klazomenai Survey Project) recorded rural cult places and shrines around Klazomenai. Here, a brief assessment of those rural cult places and shrines are presented together with recent evidence on two rural temples in the Klazomenaian *khora*.

Keywords: İonia, Klazomenai, Khora, Ionian Cults, Rural Shrines, Daphnous.

Klazomenai khora'sında saptanan kült alanlarının mekânsal dağılımı üzerine genel değerlendirme

İon *polis*'lerinden biri olan Klazomenai bugün İzmir İli'nin Urla İlçesi'nde İskele Mevkii'nde yer almaktadır. 1979'dan bu yana bu merkezde sürdürülen kazılar İonia'nın yerleşim tarihçesinin erken dönemlerine ilişkin önemli veriler ortaya koymuştur (Ersoy, 2004, s. 2014). 2006 yılından

¹ Makale başvuru tarihi: 20.02.2019, makale kabul tarihi: 19.03.2019.

² Doç. Dr., MSGSÜ Arkeoloji Bölümü, elif.koparal@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0003-1780-6257.

bu yana merkezin çevresinde yürütülmekte olan sistematik arkeolojik yüzey araştırmaları ise Klazomenai *khora*'sının tanımlanması, merkez ile kırsal alanın ilişkisi, Klazomenai toplumunun peyzaj algısı ve arazi kullanımına ilişkin önemli bilimsel açılımlar getirmiştir (Koparal, Ersoy, Massa ve Demirciler, 2017). Klazomenai Ionia bağlamında *polis* yerleşiminin bileşenleri olan *asty* ve *khora*'nın beraber değerlendirilmesi açasından hakkında en ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz yerleşimlerden biridir. Ionia Bölgesi'nde merkez yerleşimde yürütölen kazıların yanısıra art-alanında sistematik yüzey araştırması geręekleřtirilen merkezler Miletos, Teos ve Klazomenai'dir. 1980'li ve 1990'lı yıllarda yaygın yüzey araştırması yöntemi ile geręekleřtirilmiř olan alışmalar (Tuna, 1985; 1989; 1994; 1996; Meriç, 1986; 1987; 1988), 2000'li yıllarda geręekleřtirilen sistematik yoğun yüzey araştırmaları için önemli bilimsel altlık oluşturmuştur.

Ionia arkeolojisi hem coğrafi hem de zamansal bakımdan olduğa öznel bir çalışma alanı olarak düşünülebilir. Batı Anadolu'nun Ege kıyısında, günümüz İzmir ve Aydın illeri sınırları içinde kalan ve MÖ 1. bin yıl boyunca varlığını sürdürmüş bir kültürel bölge olan Ionia, Klasik Arkeoloji'nin kilit bölgelerinden birini oluşturur. Uzunca süredir eleştirilen ve gittikçe etkisini yitiren Atina merkezli bakış açasından bakıldığında antik Yunan *koine*'sinin görece periferisinde sayılan bu bölge aslında antik Yunan kültürünün hem siyasi tarihinin önemli olaylarının gerçekleştiği bir coğrafyadır, hem de bu kültürün temel nosyonlarını oluşturan olguların da önemli kaynaklarından biridir. Bu özelliği açasından Anadolu arkeolojisinin tarihsel gelişim sürecinde zaman zaman ön plana çıkmışsa da, bölge genellikle Atina ve Kıta Yunanistan'daki sosyal sistemlerin doğal bir uzantısı olarak görölüp hiç de gerçekçi olmayan bir yaklaşımla homojen bir yapının parçası olarak ele alınmıştır (Koparal, 2014). Anadolu arkeolojisi içindeki konumu ve politik boyutu açasından bakıldığında ise Ionia, Mavi Anadoluculuk akımı içinde dönemin entelijyansası tarafından Yunanistan'a alternatif olarak Batı medeniyetinin kök kültürü olarak benimsetilmeye çalışılmış, ancak bu yaklaşım pek taraftar bulmamıştır (Akyıldız, 2002). Cumhuriyetin erken evrelerindeki Anadoluculuk akımına karşıt bir refleks olarak görölebilecek Mavi Anadoluculuk bir yana Batı Anadolu coğrafyası belki Karadeniz ve güneybatı kıyıları da dâhil olacak şekilde Yunan *koine*'sinin bir parçası olarak Klasik Arkeoloji pratiğine özel bir uygulama alanı olarak görölmüştür. Klasik Dönem yerleşimlerinin ve tapınaklarının pek çoğunun iyi korunmuş durumda olması da Ionia Bölgesi'nde arkeoloji pratiğinin bu alanların kazısına yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir (Greaves, 2010, s. 95). Bundan ötürü bölgenin Klasik Dönem öncesine ait yerleşim tarihçesi de görece az bilinmektedir. Bununla beraber arkeolojik çalışmaların merkez yerleşimler ve tapınakların uzun soluklu kazılarına yoğunlaşması nedeniyle Ionia'nın kültürel çevresine dair genel değerlendirmelerde kırsal alanlar ve diğer kültürel çevre unsurları az çalışılmıştır. Ionia Arkeolojisi'nin belli bir dönemini kinaye içerecek biçimde "tapınakların altın ağı" olarak nitelemek dahi mümkündür. İyi korunmuş ve yerleşim merkezleri içinde ya da yakınında bulunan bu tapınaklar özellikle Alman arkeoloji ekolünün temel bir yaklaşımı olan *bauforschungen* (yapı araştırması) anlayışı ile çalışılmıştır.

Öte yandan Ionia'da kutsal alanların mekânsal dağılımının yerleşim merkezleri ile kısıtlı olmadığı da bilinmektedir. Ancak kırsal alanlardaki kült yapıları ve kutsal alanlar yine daha az çalışılmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi bölgede yakın zamana dek sistematik yüzey araştırmalarının sayıca az olmasıdır. Son yıllarda bölgenin hem Klasik dönemler öncesi tarihçesini hem de merkez yerleşimler dışındaki kırsal alanlarını ve ikincil iskân alanlarını araştıran sistematik yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Miletos çevresinde yapılan alışmalar (Lohmann, 2007), ardından Urla-eşme Yarımadası'nda tarafımızdan başlatılan sistematik arkeolojik yüzey araştırmaları (Koparal v.d., 2017) kırsal alanlarda yer alan kutsal alanların sadece mağara, kaya grotto gibi doğal unsurlardan ibaret olmadığını, yerleşim merkezlerinden uzak alanlarda da inşa edilmiş tapınak yapıları olduğunu ortaya koymuştur. Ancak yüzey araştırması ile sap-

tanan bu alanların kazısı yapılmadığından hangi külte ait oldukları, inşa ve kullanım tarihleri, planları hakkındaki bilgilerimiz elde edilen verilere bağlı olarak sınırlıdır.

Bu makalede Urla-Çeşme Yarımadası'nda 2006 yılından bu yana sürdürülen sistematik yüzey araştırmaları ile belgelenen kutsal alanlara kısaca değinildikten sonra özellikle tapınak yapısı olduğu düşünülen ve bilinen yazıtlar ile de ilişkilendirilmesi mümkün olan iki alan üzerinde durulacaktır. Yarımada'da yürütülmekte olan yüzey araştırmaları sayesinde kült alanları ile beraber bölgede kültürel çevreye ilişkin unsurlar art-süremliler olarak belgelenmiştir. Projenin araştırma alanını oluşturan yarımada üzerinde Klazomenai, Teos, Erythrai ve Lebedos olmak üzere dört Ion polis'i yer alır ve araştırma alanı Ionia Bölgesi'nin önemli kısmını teşkil eder. Bu açıdan bakıldığında Lohmann'ın (2007) Miletos çevresinde yürüttüğü çalışmalar, Panormos Limanı çevresinde yürütülmekte olan çalışmalar (Slawisch ve Wilkinson, 2016) ile beraber Ionia açısından kent-kırsal ilişkisine ve kültürel çevrenin oluşumuna dair geniş açılımlar getirmesi açısından öncü projelerden biridir (Koparal v.d., 2017).

Yüzey araştırması, Klazomenai *khora*'sındaki kutsal alanların mekânsal dağılımı ve kullanımına ilişkin önemli sonuçlar ortaya koymuş ve yayımlanmıştır (Koparal v.d., 2017; Koparal, 2017; Koparal, 2019). Yapılan araştırmalar Teos ve Klazomenai çevresinde kutsal alanların kaleler ve tümülüsler ile beraber *khora*'ların sınırlarını belirlediğini ortaya koymuştur. Klazomenai örneğinde Arkaik Dönem'in başlarından itibaren yerleşim merkezinde gerçekleşen kentleşme ile bağımlı düzenlemelere koşut olarak kırsal alanda da *khora*'nın sınırları kale, tümülüs ve kutsal alanlar gibi unsurlarla belirlenmiştir; art-alanı araştırılan Yunan polis'lerinde aynı sürecin yaşandığı görülür (Antonaccio, 1994; Koparal, 2017). Kült ve ritüel gibi olguların polis topluluğunun sosyal düzenindeki temel nosyonlar olduğu kabul edilirse polis'in *asty* ile beraber fiziksel alanını oluşturan *khora*'sının düzenlenmesinde kutsal alanların işlevsel olması şaşırtıcı değildir. Olasılıkla *khora*'da yer alan kutsal alanlar tıpkı *asty*'de bulunanlar gibi polis toplumuyla özgü sosyal ve kültürel nosyonların yaygınlaşması ve benimsenmesinde önemli bir araç olmuş olmalıdır. Geç Tunç Çağı-Erken Demir Çağı dönüşümünde polis toplulukları *asty* ve *khora*'ları mekânsal olarak düzenlerken kuşkusuz kendi kurguları çerçevesinde önceden var olan kutsal alanların bazılarını kullanmaya devam etmiş, bazılarını da unutulmaya terk etmişlerdir. Bunların yanı sıra bazı kutsal alanların da tümüyle yeni inşa edildiği düşünülebilir (Nevin, 2017, s. 5). De Polignac'ın kutsal alanların *asty* ile mekânsal ilişkisine dair ortaya attığı kuramların ardından (De Polignac, 1995a) konuya dair tartışmalar hiç hızını kaybetmemiş ve yaygın olarak kabul görmüştür (Jameson, 2004, s. 148). Ancak tüm polis'ler için tekil bir mekânsal modelin benimsenmesi de beklenemez; ayrıca *khora*'nın idari açıdan düzenlenmesi ve kutsal alanların bu amaçla kullanılması polis'in ortaya çıkışından çok sonra Geç Arkaik ve Klasik Dönem'de de gerçekleşmiş olabilir (De Polignac, 1994; 1995a; 1995b). Gerçekten de *khora*'nın düzenlenmesinde Sparta (Antonaccio, 1994, s. 96 vd.) ve Mantinea (Paus. VIII.11.1; Price, 1999, s. 53) örneklerinde olduğu gibi kutsal alanlar önemli birer unsur olarak kullanılırken söz gelimi Mantinea (Carter, 2006, s. 184) için böyle bir durum söz konusu değildir. *Khora*'da yer alan kutsal alanların kullanımında devamlılık olgusuna bakıldığında ise çoğu alanın kullanımının Hellenistik ve Roma Dönemleri ile son bulması, *khora*'nın mekânsal düzenlenmesinin kutsal alanlarla ilişkisinin polis toplumuyla ve yine ona ait idari yapılanmaya özgü olduğunu ortaya koyar (Alcock ve Rempel, 2006).

Klasik Dönem polis imgesi genellikle yerleşim merkezinde bir tapınak yapısının varlığını da içerir. Gerçekten de çoğu polis yerleşimi için bu geçerlidir. Klasik Arkeoloji pratiğinde bu yapıların iyi korunmuş olması kadar antik kaynakların tapınak yapıları üzerinde uzun uzadıya durması da önemli bir rol oynamış ve araştırmaların tapınaklara yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir (Shanks, 1996, s. 50). Bu durum kuşkusuz Ionia Bölgesi için de geçerlidir, Ephesos Artemision,

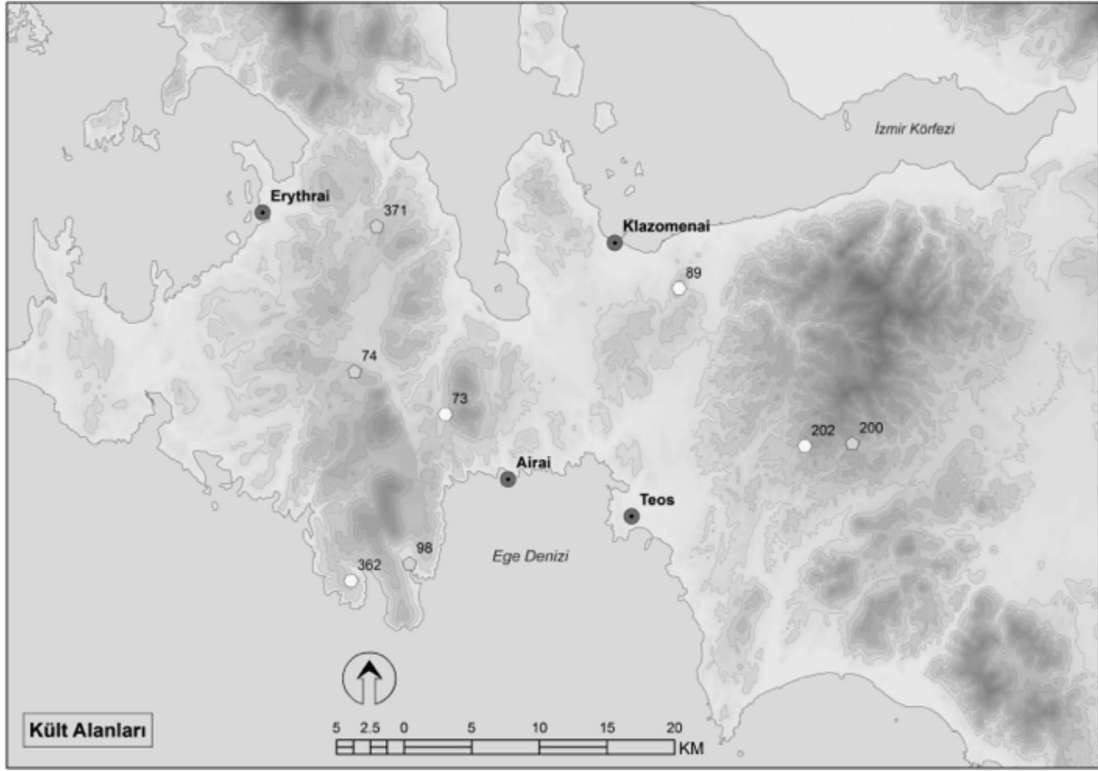

Samos Heraion, Smyrna Athena, Teos Dionysos, Erythrai Athena, Phokaia Athena, Klaros Apollon, Didymaion Apollon, Khios Apollon Phanai, Miletos Athena, Magnesia Artemis tapınakları uzun yıllardır kazısı yapılan ve yapı araştırması (*Bauforschungen*) bağlamında incelenen alanlardır. Öte yandan Erythrai (Akalin, 2008, s. 2012) ve Phokaia için *asty*'ye yakın kutsal alanların çalışılmasından da söz etmek mümkündür. Ancak bugüne değin neredeyse hiçbir Ion yerleşiminin *khora*'sı sistematik olarak araştırılıp *khora* sınırları içinde kutsal alanların mekânsal düzeni tanımlanmamıştır. Bu anlamda Klazomenai çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları, merkez ve kırsal alan ilişkisinin süreçsel olarak tanımlanması açısından Ionia'da şimdilik tek örneği teşkil etmektedir (Koparal, 2019). Öte yandan Klazomenai'nin Ion yerleşimleri arasında *asty* içinde bulunan bir tapınak yapısı bugüne dek tespit edilmemiş bir yerleşim olması da bu açıdan ironiktir (Ulusoy, 2018). Ancak *khora*'da yer alan kutsal alanların hiçbirinin kazısı yapılmadığından ve yüzey araştırması yöntembilimi de buna muktedir olmadığından bu alanların kullanım süreci ve tarihine ilişkin bilgilerimiz sınırlıdır. Klazomenai çevresinde yürütülmekte olan yüzey araştırmaları ile bugüne dek kutsal alan olarak kullanılmış dört mağarada belgeleme gerçekleştirilmiştir; ayrıca üç adet olası tapınak yapısı tespit edilmiştir. Kuşkusuz bu alanlar ilk kez KLASP tarafından saptanmış değildir. Ayrıntılı literatür çalışması yapıldığında aslında pek çoğunun geçen yüzyılın gezginleri ve araştırmacıları tarafından not düşüldüğü anlaşılır. Yakın zamanda da hâlihazırda iyi bilinmekte olan bu alanlar bazı meslektaşlar tarafından tekrar yayımlanmıştır (Erkanal, 1995; Uhri ve Öz, 2008). Klazomenai çevresinde yer alan kutsal alanlar arasında önemli bir mağara olan Inkaya Mağarası ilk kez kapsamlı ve sistematik bir şekilde Erol Atalay (1987) tarafından çalışılmış ve araştırmalarımız için sağlıklı ve önemli bir kaynak oluşturmuştur.

Klazomenai yerleşimi için kutsal alanların mekânsal dağılımına bakıldığında *asty* ve *khora* çevresinde olmak üzere iki ana çemberden söz etmek mümkündür. Yerleşim merkezinde yer alan *asty* tapınağının tartışmalı konumuna karşılık *asty* sınırları içinde küçük kült yapıları olduğu bilinmektedir. J.M. Cook tarafından akropol olarak adlandırılan (Cook, 1958, s. 152) ve yerleşimin batı yönünde kalan alçak tepenin üst kısmının tesviye edilmişçesine düz olmasından dolayı burada bir yapının, olasılıkla tapınak yapısının bulunduğu görüşü yaygındır. Gerçekten de bu tepenin hemen yakınındaki alanda seramik fırınları ve bir zeytinyağı işliğinin bulunduğu üretim alanı yer alır. Yine bu alandaki bir kuyudan ele geçen mimari parçalar ve heykel torso parçası, adak kalkanları ve kabartmalı *pithos* parçaları MÖ 6. yüzyılın başlarına tarihlendirilip Athena kültü ile ilişkilendirilir (Bakır, 2002, ss. 207-210; 2004, ss. 3-6). Akropol olarak adlandırılan bu alandan kıyıya doğru uzanan güzergahta ise Taşharmanı olarak adlandırılan mevkide doğal bir kaya üzerinde insan eliyle oluşturulmuş nişler bulunur. Bu kayanın etrafında gerçekleştirdiğimiz yüzey taraması sonucunda çok sayıda, adak olarak sunulmuş Arkaik Dönem kandil parçası tespit edilmiştir. Bu tür kaya nişlerine Erythrai (Roller, 1999, s. 138; Dusingberre, 2013, s. 213) ve Phokaia'da da (Langlotz, 1969, ss. 383-385; Graf, 1985, 419 vd.; Roller, 1999, s. 138; Erdoğan, 2008) rastlanmaktadır. Klazomenai *asty*'sünün önemli bir kısmını oluşturan Karantina Adası'nda yer alan küçük mağaradan ise Pausanias (VIII.5.11) söz etmektedir. Yine 17. yüzyılda Randolph'un notlarında Pausanias'a gönderme yapılarak bu küçük mağaranın *Nymphaion* olduğu belirtilir (Randolph, 1687, s. 64). Mağaranın içinde insan eliyle yapılmış bir niş ve alçak bir seki bulunmasına karşın yüzey araştırmaları sırasında herhangi tarihlenebilir bir yüzey buluntusuna rastlanmamıştır. Ada üzerinde ayrıca 2010-2011 kazı sezonlarında ortaya çıkarılan, Helenistik Dönem'e ait bir açık hava kutsal alanı yer alır.

Klazomenai çevresinde, *khora*'sını tanımlamak üzere yürütülen çalışmalar esnasında topografik yapı göz önünde bulundurularak dağ, yükselti, vadi gibi doğal sınırlara bağlı kalınarak

Resim 1: Klazomenai khora'sında kutsal alanların dağılımı.

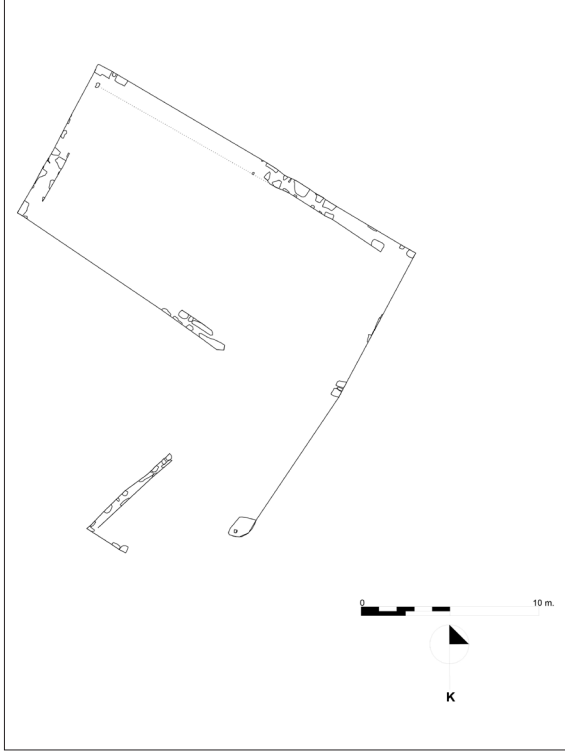
önerilen *khora* sınırlarını doğrulayacak şekilde kutsal alanların Erythrai ve Teos yerleşimlerinin *khora* sınırlarında yer aldığı belgelenmiştir (Resim 1). Sınırlarda yer alan ve birkaç *polis* toplumunun ortak kullandığı düşünülen kutsal alanlar Klazomenai'ye özgü bir olgu değildir (Koparal, 2017). Peloponnesos'da Mantinea (Price, 1999, s. 53) bu modele iyi bir örnek teşkil eder. Pausanias (VIII.10.12), Peloponnesos'un güneyinde yerleşim sınırlarının kutsal alanlar ile belirlendiğini aktarmıştır. Arkadia Bölgesi'ndeki Asea'da bulunan Agios Elias kutsal alanı yine kırsal alanın sınırlarını belirten örneklerden biridir (Forsen v.d., 1999, s. 182).

Klazomenai çevresinde *khora*'nın sınırlarını belirten kutsal alanlardan üçü mağaralardır. Yine Kıta Yunanistan'dan sistematik olarak çalışılan örneklerden bildiğimiz kadarı ile mağaraların kutsal alan olarak kullanılması yaygın bir olgudur (Rutkowski, 1986, s. 210). Klazomenai çevresinde de Cılga (Erkanal, 1995), Inkaya (Atalay, 1987) ve Söğüt (Uhri ve Öz, 2008) mağaraları kutsal alan olarak uzun süre kullanılmışlardır. Her üç mağara da daha önceden literatürde yer almakla beraber hiçbirinde arkeolojik kazı ve sistematik belgeleme gerçekleştirilmemiştir. Söz konusu mağaralar ne yazık ki defnecilerin de yoğun ilgisine maruz kaldığından kullanım süreçlerini ve ritüellere ilişkin maddi kültür kontekstlerini tanımlamamıza yarayabilecek taban dolguları büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Doğal peyzaj unsurları olan bu mağaralar insan eliyle düzenlenerek birer kültürel peyzaj unsuruna dönüşmüş ve sınırlı buluntulardan da anlaşıldığı üzere Geç Neolitik Dönem'den itibaren Geç Antik Dönem'e dek kullanılmışlardır. Hatta bu mağaralar hâlen yarımada halkın gözünde kutsal sayılmaktadır (Koparal, 2019).

Klazomenai *khora*'sında mağaraların yanı sıra yine sınırlarda iki farklı alanda olası tapınak yapıları belgelenmiştir. Bu makalenin asıl amacı da bu olası tapınak alanları hakkında gerçekleştirdiğimiz çalışmaları kısaca sunmak ve eldeki verilerle yorumlamaktır. Söz konusu tapınak-

ları konumlarından ötürü Köytepe ve Poyraz olarak adlandırmaktayız, ancak ilgili olduğunu düşündüğümüz yazıtlarla beraber değerlendirildiğinde hangi tanrı/tanrıçaya ait olduğuna dair öneride bulunulabilir.

Klazomenai *Khora*'sında yer alan iki kırsal tapınak Köytepe

Resim 2: Köytepe'de belgelenen olası kırsal tapınak yapısının planı.

Resim 3: Köytepe'de belgelenen yapının korunmuş duvar temellerinden görüntü.

Köytepe, bugün Urla – Çeşme yolu üzerinde Ildırı sapağında yer alan bir tepedir. Tepenin üzeri yoğun olarak çam ağaçları ile buna bağlı olarak yüzey de çam iğneleri ile kaplı olduğundan yüzey görünürlüğü oldukça düşüktür. Ancak buna rağmen bu alanda gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları sonucunda tepenin uzun kullanım sürecine ilişkin sonuçlar ortaya koyulmuştur. Bu alanda belgelenen en erken tarihli seramik buluntular Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilmekle beraber yüzey buluntuları Bizans Dönemi'ne dek bu alanın kullanıldığını gösterir. Tepenin zirve noktasında ise temel duvarları kısmen korunmuş bir yapının izlerine rastlanmıştır (Resim 2). Kuru duvar tekniği ile inşa edilmiş olan temel duvarlarının genişliği 90 cm olup düzgün kesilmiş kireçtaşı bloklardan oluşmaktadır (Resim 3). Korunma durumuna bağlı olarak net bir plan çıkarmak güç olsa dahi kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 15 m, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 13 m uzanan duvarlar oldukça geniş bir yapının varlığını ortaya koymaktadır. Yapının etrafında yoğunluklu olarak ele geçen küçük buluntular ekseriyetle Arkaik Dönem'e tarihlendirilmektedir. Bunlar arasında yer alan bir mimari kabartma parçası ile taşınabilir altar parçası yapının ritüel uygulamaları ile ilişkilendirilebilecek buluntularıdır. Yapının hemen yakınında ise kaçak kazı sonucu tahrip edilerek açığa çıkarılmış bir mezarda MÖ 4. yüzyıla tarihlenen yonca ağızlı bir *oinokhoe* ile beraber ağız Kuzey yönüne bakacak şekilde yerleştirilmiş bir *pithos* bulunmuştur.

Mezarın sınırlarını belirliyor olması muhtemel taşlar arasında ise yanmış hâlde, muhtemelen insan kemikleri olduğu görülmüştür.

Köytepe üzerinde yer alan bu yapı ile ilişkili olduğu düşünülen yazıt ilk olarak 1887'de Winter tarafından, ardından 1891'de Judeich (1891) tarafından yayınlanmıştır (I.Erythrai 231). 47 cm boyunda bir blok olan bu yazıt Köytepe'nin yakınındaki Zeytinler Köyü'nde bulunmuştur. Yazıtta Ζηνός Ὀλυμπι[ο] ibaresi yer almaktadır ve yakınlardaki bir Zeus Olympios tapınağının varlığına işaret etmektedir. Köytepe üzerinde belgelenen yapının çevresinde ele geçen buluntuların yoğunluklu olarak Arkaik Dönem'e ait olmasından dolayı MÖ 6. yüzyıla tarihlendirme eğiliminde olsak da ilişkili olduğunu düşündüğümüz yazıt MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ancak yapının hemen yakınında yer alan mezar ve diğer buluntular yapının Klasik Dönem boyunca da kullanıldığını ortaya koyan bulgular olarak kabul edilebilir. Yazıtı değerlendiren Joseph Keil (1912) ise yazıtın ilişkilendirildiği Zeytinler Köyü yakınındaki bir başka tepe olan Lestren Tepe üzerinde olduğunu iddia eder. Erythrai sahiline dek görüş hâkimiyeti sağlayan bu tepede Keil'in yaşadığı dönemde Peygamber Elias'a adanmış bir şapel yer almaktaydı ve Keil bu şapelin daha eski bir tapınak yapısı üzerine kurulmuş olduğunu düşünmekteydi. Keil'in notlarını dikkate alarak Lestren Tepe'de 2018 sezonunda gerçekleştirdiğimiz çalışmalar ne yazık ki Keil'in sözünü ettiği şapelin çoktan yıkılmış olduğunu ortaya koymuştur. Bugün bu dağın tepesinde bölgeye hâkim konumda olmasından dolayı yangın gözetleme kulesi bulunmaktadır. Dağın zirve noktasında olduğu belirtilen kilise ise ne yazık ki tümüyle tahrip edilerek üzerine yangın gözetleme kulesinin inşa edildiği anlaşılmıştır. Bu alanda yaptığımız yüzey taraması sonucunda bulduğumuz çok sayıda Bizans Dönemi çatı kiremidi ve seramik buluntu da bu durumu destekler niteliktedir. Ancak yazıtta sözü geçen Zeus Olympios tapınağının Lestren Tepe'de olabileceğine dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Keil'in da bu öneriyi sadece tepenin konumundan ötürü yapmış olduğunu düşünecek olursak eldeki verilerle Köytepe üzerinde yer alan yapının Zeus Olympios tapınağına ait olması çok daha muhtemeldir.

Poyraz

Poyraz Mevkii Urla İlçesi'ne bağlı Kadiovacık köyünün 4 km kadar Kuzeydoğu'sunda yer alan bir ovadır (Resim 4). Etrafı yüksek tepelerle çevrili ovaya Kadiovacık ve Barbaros köylerinden dar bir boğaz takip edilerek ulaşılmaktadır. Bu alanda yapılan yüzey araştırmaları sonucunda yüzey buluntusunun Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne dek kesintisiz kullanıma işaret ettiği anlaşılır. Yaklaşık olarak 15 ha'lık bir alanda yüzey buluntusu oldukça yoğundur. Ovayı çevreleyen tepelerin

Resim 4: Poyraz mevkiinde belgelenen olası kırsal tapınak yapısının planı ve genel görünümü.

batı yönünde bulunan tarım terasları izleri ve yüzey buluntuları bu alanın Roma Dönemi süresince tarımsal faaliyetler için kullanıldığını gösterir. Öte yandan ovada yüzey buluntusunun yoğun olduğu kısımda 20 x 15 m ölçülerinde bir yapıya ait olan düzgün blok taşlardan inşa edilmiş duvar temelleri ve mimari parçalar (Resim 5) saptanmıştır. Hemen yakınında yapay bir gölet bulunan bu alan sıklıkla küçükbaş hayvanlar için otlak/mera

Resim 5: Poyraz'da yüzeyde belgelenen mimari parçalar.

ve su kaynağı olarak kullanılmaktadır. Yapının yakın çevresinde belgelenen yüzey buluntuları Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne dek uzanan seramik buluntuların yanısıra mermerden bir heykel torsosu ile terrakotta bir figürin parçasını içerir (Resim 6-7). Terrakotta figürin parçası MÖ 5. yüzyıla tarihlenirken (Higgins, 1970, s. 50, fig. 295) aynı döneme ait çok sayıda siyah firnisli kap parçası yapının kullanım sürecini bu döneme tarihlemek için bir olasılık oluşturmaktadır. Alanda yapının kullanım evresinden daha geç bir tarihte yapılan tesviye, düzenleme çalışmaları sırasında çok sayıda yerel taştan yontulmuş mimari öge devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Teraslar ve Roma Dönemi seramiklerini göz önüne alırsak yapı o tarihte yıkıntı hâlinde olmalı ve blok taşları ile mimari parçalar ikincil kullanıma tabi tutulmuş olmalıdır. Mermer heykel torsosu, terrakotta figürin, Geç Arkaik-Klasik Dönem siyah firnisli seramikler ve mimari parçalar ile yapı blokları bu yapının anıtsal bir yapı ve kutsal alan olma ihtimalini destekleyen yegâne buluntular değildirler. Yapının bulunduğu noktanın 1 km güneydoğusunda bir kaya üzerine kazınmış olan

Resim 6: Poyraz'da yüzeyde belgelenen mermer heykel torsosu.

Resim 7: Poyraz'da yüzeyde belgelenen terrakotta figürin parçası ve British Museum'dan benzeri.

Akropolü'nün kuzey yamacında bulunan bir yazıt Daphnous'a sığınan isyancılar ile bir anlaşma yapıldığını ve isyancıların Atina karşısında yola geldiklerini açıkça ifade etmektedir (IG I³, 488).

Ancak burada düşünmemiz gereken isyancıların Daphnous'a sığınmasından önce bu yerleşimin var olması ve sığınmacılara savunma kolaylığı sağlayacak bir konumda olması gerektiğidir. Bu açıdan bakıldığında Poyraz'da bulunan yerleşim için önerilebilecek en erken tarih Arkaik Dönem'dir. Öte yandan tahkimatlı bir yerleşimin izine rastlanmamıştır; ancak yerleşimin konumu ovaya açılan dar boğazlardan dolayı doğal bir savunma olasılığı tanınmaktadır.

ὄρ(ος) ἱεροῦ Δαφναίου yazıtı yer alır (Resim 8). Daphnaion kutsal alanının sınırını belirleyen bu yazıtı ilk gören bizler değildik. Jacobsthal bu yazıtı 1909 yılında görüp ve yapının bulunduğu alanı da ziyaret ederek buranın bir kutsal alan olduğunu düşündüğünü not etmiştir (Wilamowitz ve Moellendorff ve Jacobsthal, 1909, s. 17, fig. 4; Engelmann ve Merkelbach, 1973, no. 234). Yazıt, yapı etrafında bulunan yüzey buluntularından daha geç bir tarihe, MÖ 3. yüzyıla tarihlenir. Ancak bir kaya üzerinde yer alan ve gözenekli konglomera bir kaya kütlesi üzerine kazınan bu yazıtın MÖ 3. yüzyıla tarihlenmiş olması kanaatimizce yapının aynı yüzyıla tarihlenmesi için yeterli değildir. İlişkili yüzey buluntuları yapının MÖ 5. yüzyılda kullanıldığını ispatlar niteliktedir. Jacobsthal ile beraber Keil da bu alanı ziyaret etmiş Poyraz Gölü, yerleşim ve yazıttan söz etmiştir (Keil, 1912, s. 28). Keil yazıtta geçen Daphnaios kelimesine dayanarak buranın Aphrodite'ye ait bir kutsal alan olduğunu öne sürmüştür. Daphnaios kelimesinden yola çıkarak kutsal alanın lokalizasyonuna ilişkin bir konuyu daha gündeme getirmek yerinde olacaktır. Thukydides'in Atina'ya karşı ayaklanmaları anlattığı kitabında Attika-Delos Birliği'ne mensup polis'lerde çıkan ayaklanmaları bastırma gayretinden söz edilir. Söz konusu polis'ler arasında Klazomenai, Teos, Erythrai, Lebedos ve sonradan polis statüsünü kazanan Airai da bulunmaktadır (Debord, 1999, s. 206). Ancak bu isyanlar başarısızlıkla sonuçlanmıştır ve Klazomenai özelinde isyanı başlatanlar Daphnous adında yakınlardaki bir yerleşime kaçmışlardır (Thukydides VIII.23.6). MÖ 407 yılına tarihlenen ve Atina

Klazomenai'ye kara yolu ile 25 km, Balıklıova'dan deniz yolu ile 5 km uzaklıkta olan Poyraz, Daphnous yerleşiminin lokalizasyonu için güçlü olasılıklardan birini oluşturmaktadır. Yaklaşık 2 km güneybatı yönünde yer alan Çukurcak alanında bir tepe üzerinde bulunan kale yapısı yüzey buluntularından anlaşıldığı üzere Erken Tunç Çağı'ndan Roma Dönemi'ne dek kullanılmıştır. Kalenin varlığı da yerleşimin savunmasına ilişkin önemli bir bulgu olarak değerlendirilmelidir. Sonuç olarak Poyraz'da yer alan yerleşim ve olası tapınak yapısının MÖ 5. yüzyılda Atina'ya karşı ayaklanan Klazomenai'li *oligarkhların* sığındığı Daphnous olması muhtemeldir.

2018 yılı sezonunda bu alanda gerçekleştirdiğimiz jeofizik çalışmaları yüzeyde korunmuş yapı kalıntısının çevresinde yaklaşık 20 ha'lık bir alanda başka yapı kalıntılarının da varlığını ortaya koymuştur. Olabildiğince geniş bir alanın kısa sürede taranması amacıyla tercih edilen magnetometri çalışmalarının sonuçları henüz değerlendirme aşamasındadır. Önümüzdeki yıllarda bu alanda daha ayrıntılı çalışmalar gerçekleştirilmesi umulmaktadır. Ancak 2018 yılı çalışmaları sırasında maalesef Poyraz'da defineciler tarafından kaçak kazı gerçekleştirildiği ve yüzeyde korunmuş yapı kalıntılarının neredeyse tümüyle tahrip edildiği de tarafımızca rapor edilmiştir. Klazomenai ve Ionia tarihçesi açısından önemli bulgular içeren böyle bir alanın korunması lojistik açıdan ne yazık ki çok zordur. 2017 yılında Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu kararı ile 1. Derece Arkeoloji Sit olarak belgelediğimiz bu alanın defineciler tarafından tahrip edilmesine engel olmamız mümkün olmamıştır. Poyraz'da yaşananlar kuşkusuz münferit değildir ve her geçen gün tüm ülkede defineci tahribatının örgütlü bir biçimde yaygınlaştığını izlemekteyiz. Tüm bunlar kültürel çevre unsurlarını ve varlıklarını korumak adına yeni yöntemler geliştirmemiz gerektiğini bize göstermektedir.

Sonuç

Yukarıda sözünü ettiğimiz, Poyraz ve Köytepe mevkiilerinde bulunan olası iki kırsal tapınak Erythrai ve Klazomenai yerleşimlerinin *khora*'larının olası sınırında yer alırlar. Köytepe'nin Neolitik Dönem'den itibaren kullanılan bir alan olduğu düşünüldüğünde, olası tapınak yapısının bu tepe üzerine inşa edilmesi *polis* toplulukları açısından da bu alanın kadim bir değeri olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca Antik Dönem'deki olası yol ve patikalar açısından düşünüldüğünde de iki yerleşim arasında oldukça sık kullanılan önemli bir noktada konumlandığı belirtilmelidir. Şayet bu yapı gerçekten de düşündüğümüz gibi Zeus Olympios Tapınağı'na ait ise yarımada

Resim 8: Poyraz kırsal alanına ait yazıt.

başta Erythrai ve Klazomenai olmak üzere farklı *polis* topluluklarının karşılıklı alışverişi, ticari ve sosyal ilişkileri sürdürdükleri önemli bir kurum olmalıdır. Poyraz'da yer alan tapınak yapısı ise Klazomenai yerleşim tarihçesinde önemli bir yer tutan Daphnous yerleşimi ile ilişkili bir kutsal alan olmalıdır. Ancak her iki alanda da bu yapıların işlevi ve tarihlendirilmesine ilişkin ayrıntılı bilgi ancak arkeolojik kazı yapılarak elde edilebilir. Şimdilik yüzey araştırması yöntemleri ile belgelediğimiz bulgular bu iki yapının Klasik Dönem'de kullanılmış ancak olasılıkla Arkaik Dönem'de inşa edilmiş kırsal tapınaklar olduklarını düşündürmektedir.

Antik Kaynaklar

- Pausanias (=Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Description of Greece with an English Translation* by W.H.S. Jones, Litt.D., and H.A. Ormerod, M.A., in 4 Volumes. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1918.
- Thucydides (=Thucydides, *Historiai*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Peloponnesian War*. London, J. M. Dent; New York, E. P. Dutton. 1910.

Modern Kaynaklar

- Akalın, A.G. (2008). Traces of Mother Goddess in Erythrai. E. Winter ve F. Biller (Eds.), *Vom Euphrat bis zum Bosporus. Kleinasien in der Antike. Festschrift Elmar Schwertheim I, Asia Minor Studien 65* içinde (ss. 1-7). Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Akalın-Orbay, A.G. (2012). Erythrai'de Ana Tanrıçanın İzleri II. T. Yiğit, M. A. Kaya ve A. Sina (Eds.), *Ömer Çapar'a Armağan* içinde (ss. 1-12). Ankara: Hel Yayınları.
- Akyıldız, K. (2002). Mavi Anadoluculuk: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. *Modernleşme ve Batıcılık 3* içinde (ss. 465-481). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alcock, S., Rempel, J.E. (2006). The More Unusual Dots on the Map. P. G. Bilde ve V. F. Stolba (Eds.), *Surveying the Greek Chora. The Black Sea Region in a Comparative Perspective, Black Sea studies 4* içinde (ss. 27-46). Aarhus: Aarhus University Press.
- Antonaccio, C. M. (1994). Placing the Past. The Bronze Age in the Cultic Topography of Early Greece. S. E. Alcock ve R. Osborne (Eds.), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece* içinde (ss. 79-104). Oxford: Clarendon Press.
- Atalay, E. Ö. (1987). İzmir ve Aydın Yörelerinde Mağara Araştırmaları. *AST 5*, ss. 297-321.
- Bakır, G., Ersoy, Y.E., Fazlıoğlu, İ., Özer, B., Özbay, F., Zeren, M. (2002). 2001 Yılı Klazomenai Kazısı. *KST 24*, ss. 205-218.
- Bakır, G., Ersoy, Y.E., Uzun, K., Özer, B., Özbay, F., Zeren, M. (2004). 2003 Yılı Klazomenai Kazısı. *KST 26*, ss. 1-12.
- Carter, J.C. (2006). Towards a Comparative Study of Chorai West and East: Metapontion and Chersonessos. P. G. Bilde ve V. F. Stolba (Eds.), *Surveying the Greek Chora. The Black Sea Region in a Comparative Perspective, Black Sea studies 4* (ss. 175-206). Aarhus: Aarhus University Press.
- Cook, J.M. (1958). *The Topography of Klazomenai*. Festschrift G.P.Oikonomos, *Archaiologike Ephemeris: 1953/54*, (ss.149-157). Athens: Archaiologikē Hetaireia en Athēnais.
- Debord, P. (1999). *L'Asie Mineure au IV siècle (411-323 a. C.), Pouvoirs et jeux politiques*. Boerdeaux: Diffusion De Boccard.

Dusinberre, E. R. M. (2013). *Empire, Authority and Autonomy in Achaemenid Anatolia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Engelmann, H., Merkelbach, R. (1973). *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai 2 (Nr. 201 – 536)*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.

Erdoğan, A. (2008). Phokaia İncir Adası Kaya Kutsal Alanı ve Bakkheion. Z. Çizmeli (Ed.), *III.–IV. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu* içinde (ss. 109–126). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Erkanal, H. (1995). İki Koy Mağara ve Foklar. *Atlas 27*, ss. 1-3.

Ersoy, Y.E. (2004). Klazomenai: 900-500 BC. History and settlement evidence. A. Moustaka, E. Skarlatidou, M.-C. Tzannes, Y.E. Ersoy (Eds.), *Klazomenai, Teos and Adbera: metropoleis and colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera, 20-21 October 2001. Thessaloniki, 19th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at Komotini* (under the Auspices of the Greek Ministry of Culture) içinde (ss. 43-76). Thessaloniki: University Studio Press.

– (2014). Klazomenai'da Tunç Çağı'ndan Arkaik Dönem Sonuna Kadar Yerleşim Düzenleri ve Değişimleri: Siyasal, Sosyal ve Çevresel Etkiler. Ö. Çevik ve B. Erdoğan (Eds.), *Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi, Tematik Arkeoloji Serisi 1* içinde (ss. 257-280). İstanbul: Ege Yayınları.

Forsén, J., Forsen, B., Østby, E. (1999). The Sanctuary of Agios Elias. Its Significance, and Its Relations to Surrounding Sanctuaries and Settlements. Nielsen, T.H. & Roy, J. (Eds.), *Defining Ancient Arkadia. Symposium*, April, 1–4 1998, Acts of the Copenhagen Polis Centre 6 = Historisk-filosofiske meddelelser 78 içinde (ss.169-191). Copenhagen: The Royal Danish Academy of sciences and letters.

Graf, F. (1985). Nordionische Kulte. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia. *Bibliotheca Helvetica Romana 21* içinde. Roma: Schweizerisches Institut in Rom.

Greaves, A. (2010). *The Land of Ionia. Society and Economy in the Archaic Period*. Oxford: Wiley-Blackwell.

Higgins, R. A. (1970). *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*. British Museum 1, London: British Museum.

IG I³. D. M. Lewis (Ed.), *Inscriptiones Graecae I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. Vol. 1: Decreta et tabulae magistratum*, 3rd ed. Berlin: De Gruyter.

I.Erythrai. Engelmann, H., Merkelbach, R. (Hrsgg.). *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai 2 (Nr. 201 – 536)*, (IGSK, 2). Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1973.

Jameson, M.H. (2004). Mapping the Greek Cults. F. Kolb (Ed.), *Chora und Polis, Schriften des historischen Kollegs. Kolloquien 54* içinde (ss.147–184). München: R. Oldenbourg Verlag.

Judeich, W. (1891). Inschriften aus Ionien. *AM 16*, ss. 285-289.

Keil, J. (1912). Forschungen in der Erythraia 2. *JdI 15*, ss. 50–75.

Koparal, E. (2014). Grek Polisi İmgesi ve Değişen Gerçekler: Klazomenai Örneği. Ö. Çevik & B. Erdoğan (Eds.), *Yerleşim Sistemleri ve Mekân Analizi, Tematik Arkeoloji Serisi 1* içinde (ss. 57-79). İstanbul: Ege Yayınları.

Koparal, E. (2017). Borders Make the Polis. Klazomenai. Baysal, E.L. ve L. Karakatsanis (Eds.), *Bordered places-bounded times: cross-disciplinary perspectives on Turkey* içinde (ss.97-109). Ankara: British Institute at Ankara.

Koparal, E., Ersoy, Y.E., Massa, M., Demirciler, V. (2017). Sampling the Ionian Landscapes. An Overview of Archaeological Surveys at Clazomenae and Teian Chorai. S. Steadman ve G. McMahon (Eds.), *Archaeology of Anatolia 2. Recent Discoveries 2015–2016* içinde (ss. 400–425). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Koparal, E. (2019). Frontier sanctuaries and rural cult places in khorai of Klazomenai and Teos. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Eds.), *Natur und Kult in Anatolien* içinde. Byzas 24, İstanbul: Deutsches Archaeologisches Institut (yayımda).

Langlotz, E. (1969). *Beobachtungen in Phokaia. Archaeologischer Anzeiger* 84, ss. 377–385.
Lohmann, H. (2007). Die Chora Milets in archaischer Zeit. J. Cobet, V. von Graeve, W.D. Niemeier ve K. Zimmermann (Eds.), *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme, MilForsch* 5 içinde (ss. 363–393). Mainz: Philipp von Zabern.

Meriç, R. (1986). 1985 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması. *AST* 4, ss. 301-310.

Meriç, R. (1987). 1986 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması. *AST* 5.1, ss. 247-256.

Meriç, R. (1988). 1987 İzmir-Manisa-Aydın İlleri Yüzey Araştırması. *AST* 6, ss. 385-392.

Nevin, S. (2017). *Military Leaders and Sacred Space in Classical Greek Warfare. Temples, Sanctuaries and Conflict in Antiquity*. London: IB Tauris.

Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1918.

Polignac, F. de, (1994). Mediation, Competition, and Sovereignty: The Evolution of Rural Sanctuaries in Geometric Greece. S.E Alcock, R. Osborne (Eds.), *Placing the gods. Sanctuaries and sacred space in ancient Greece* içinde (ss. 3-18). Oxford: Oxford University Press.

Polignac, F. de (1995a). *Cults, Territory and the Origins of the Greek City-State*. Chicago: Chicago University Press.

Polignac, F. de, (1995b). Repenser la “Cité”? Rituels et Société en Grèce Archaique. Mogens Herman Hansen et Kurt Raaflaub (Eds.), *Studies in Ancient Greek Polis* içinde (ss. 7-8). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Price, S. R. F. (1999). *Religions of the Ancient Greeks*. Cambridge: Cambridge University Press.

Randolph, B. (1687). *The Present State of the Islands in the Archipelago (or Arches), Sea of Constantinople and Gulf of Smyrna; with the Islands of Candia and Rhodes*. Oxford: Karavias Anastasis.

Roller, G. (1999). *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*. Berkeley: University of California Press.

Rutkowski, B. (1986). *The Cult Places of the Aegean*. New Haven: Yale University Press.

Shanks, M. (1996). *Classical Archaeology of Greece. Experiences of the Discipline*. London: Routledge.

Slawisch, A., Wilkinson, T.C. (2016). Panormos, Türkiye: Die Arbeiten der Jahre 2014 und 2015. *E-Forschungsberichte des DAI Faszikel* 2. (ss. 114-118). İstanbul: Des Deutschen Archaeologischen Institut.

Tuna, N. (1985). İonia ve Datça Yarımadası Arkeolojik Yüzey Araştırması, 1984. *AST* 3, ss. 209-225.

Tuna, N. (1989) İzmir İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları, 1988. *AST* 7, ss. 279-294.

Tuna, N. (1994). Teos Araştırmaları, 1993. *AST* 12, ss. 167-178.

Tuna, N. (1996). Teos Araştırmaları, 1995, *AST* 14.1, ss. 219-233.

Tuna, N. (1998). Teos Araştırmaları, 1996, *AST* 15.2, ss. 323-332.

Uhri , A., Öz, A.K. (2008). Söğüt Mevkii Kutsal Alanı Urla Hakkında İlk Gözlemler. Z. Çizmeli (Ed.), *III.–IV. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu* içinde (ss.295–303). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Ulusoy, P. (2018). Klazomenai Asty’sünde Bulunmuş Arkaik Dönem Yapı ve Anıtlara Ait Parçalar ve Kutsal Alanların İncelenmesi. *OLBA XXVI* (ss. 215-260). Mersin: KAAM Yayınları.

Wilamowitz-Moellendorff, U. von, Jacobsthal, P. (1909). Nordionische Steine, *AbhBerlin 2*. Berlin: Akademie der Wissenschaften, in Kommission bei Georg Reimer.

Özgün Makale

Arkaik Dönem Miletos Kutsal Alanlarında Bulunmuş Sunu Nesnelere Üzerine Değerlendirmeler¹

Implications of Gift Objects Discovered in Archaic Sanctuaries of Miletus

Kenan EREN²

Öz

Miletos kentinin arkaik kutsal alanlarının mekânsal dağılımı ve bunun yanı sıra sunu objesi kontekstleri görece daha iyi bilinen Athena, Aphrodite ve Didyma Apollon kutsal alanlarının karşılaştırmalı incelemesi, bir kente ait pantheonu oluşturan farklı tanrı/tanrıçaların kent coğrafyasındaki konumlarının incelenmesini mümkün kılmaktadır. Bunun ötesinde sunu objeleri kentteki farklı sosyal tabakalaşma ile ilgili bilgiler de verebilmektedir ve Miletos'tan örnekler, unu objelerinin rastgele seçilmediğini ve sosyal ilişkilerin bu seçimlerde büyük rol oynadıklarını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Miletos, Arkaik Dönem, Sunu, Kutsal Alan.

Abstract

The comparative study of the spatial distribution of Archaic sanctuaries in Miletus and the contexts of gift objects in the relatively well-known sanctuaries of Athena, Aphrodite and Didyma Apollon would make it possible to understand the geographical position of sanctuaries dedicated to various deities of the city pantheon. Furthermore, scrutiny of gift objects gives information about the social stratification in the city. Examples from Miletus show us that the gifts were not chosen randomly, and social relations influenced the choice of gift objects to a significant deal.

Keywords: Miletus, Archaic Period, Gift, Sanctuary

Bir kentin kutsal alanlarının kent coğrafyasındaki mekânsal dağılımının incelenmesi, doğal olarak o kent *pantheon*undaki farklı tanrı/tanrıçaların sembolik anlamlarına ve kültürlerinin önemine ilişkin ipuçlarının yakalanmasını sağlar. Ancak bunun ötesinde, kültürler doğaları gereği toplumların güç ilişkilerinde hiyerarşik yapıların onaylayıcısı durumundadırlar (Bonnet ve Bricault, 2016, s. 19 ve s. 135) ve kutsal alanlar özellikle Arkaik Dönem'de, bağlı oldukları kentlerin en önemli kamusal alanlarıdır. Bu bağlamda da ritüellerin incelenmesi, kentteki sosyal ilişkiler ve sosyal tabakalanma ile ilişkili çok değerli bilgiler sunma potansiyeline de sahiptir.

¹ Makale başvuru tarihi: 15.01.2019, makale kabul tarihi: 24.02.2019.

² Doç. Dr., MSGSÜ Arkeoloji Bölümü, kenan.eren@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0001-9225-9025.

Fakat yine de altı çizilmelidir ki, politeizm tanrılar/tanrıçalar arasındaki sınırların net olarak çizildiği bir sistem değildir ve kentlerin *pantheon*ları, yöresel, dönemsel ve bazen sınıfsal olarak devamlı yeniden şekillenebilmektedir.

Bu makale kapsamında da, Arkaik Dönem'in en önemli kentlerinden biri olan ve gerek kent merkezi, gerekse kırsalında çok sayıda kutsal alanın varlığını bildiğimiz Miletos kentinin Arkaik Dönem kutsal coğrafyası incelenmeye çalışılacaktır. Belirttiğimiz gibi Miletos'ta irili ufaklı pek çok kutsal alan vardır ve bunların bazılarında anıtsal tapınaklar bulunurken, bazıları çok daha mütevazı ölçeklere sahiptir ve bunun bir uzantısı olarak her biri arkeologlarca farklı detay düzeylerinde araştırılmışlardır. Dolayısıyla, kutsal alanların kamusal alan olarak Miletos kent coğrafyasında üstlendikleri farklı roller, arkeolojik olarak daha iyi araştırıldıkları düşünülen seçili örnekler üzerinden incelenecek ve bu örneklerden yola çıkılarak kent için bir model önerilmesi denenecektir. Bu doğrultuda, öncelikle farklı kutsal alanların konumları kısaca incelenecek, bir sonraki adımda da bu alanlardan ele geçen sunu objeleri karşılaştırmalı olarak incelenerek *habitus*la ilişkili çıkarımlarda bulunulmaya çalışılacaktır.³

Birçok araştırmacıya göre, beşeri ve fiziksel coğrafya bir bölgenin dinsel coğrafyasının da altyapısını oluşturur. Ancak daha sonraki evrelerde kentlerin gelişmesi ile bu dinsel coğrafya yeniden şekillenir ve bazı kutsal alanlar bu yeni gelişmelere paralel olarak anıtsal niteliklerini kazanırlar (Jost, 1992, s. 219). Bu değişim esnasında da bazı kült alanlarına özel bir önem gösterildiği arkeolojik veriler ile ortaya konulabilmektedir.⁴ Dolayısıyla bu kült alanlarının ne zaman ve neden daha fazla yatırım aldıkları ve nasıl belirli bir dönemde bağlı buldukları kentin sosyal hayatında daha görünür hâle büründüklerini sorgulamak, kent tarihleriyle ilişkili değerli bilgilere ulaşmayı olanaklı kılabilir (Polignac, 1995, s. 29; Polignac, 2006, s. 205). Bir kente bulunan birden çok kutsal alan karşılaştırmalı olarak incelendiğinde bu alanlarda ele geçen sunu objelerinin büyük farklılıklar gösterdiği gözlenebilmektedir ve bazı tiplerin baskın miktarı veya bazı tiplerin var olmaması gibi göstergeler, sunu objelerinin belli bir seçim süreci sonunda adandığını bize göstermektedir.⁵ Örneğin, bazı kutsal alanlar kentin sosyal yaşantı alanı ve farklı grupların kendilerini sergiledikleri kamusal alan fonksiyonunu üstlenirken, bazıları ise daha çok kadın yaşantısına dönük olabilmektedir. Dolayısıyla sunu objelerinin değerlendirilmesi farklı kutsal alanların sosyal fonksiyonlarını anlamak için de ipuçları verebilmektedir (Saint-Pierre, 2005, s. 434). Bu bağlamda da bu makale, Miletos'tan seçilmiş kutsal alanlarda ele geçen sunu objelerinin detaylı olarak incelenmesi ve bu nesnelere yorumlanması aracılığı ile sunuldukları kutsal alanların kentin zihinsel haritasındaki konumlarını sorgulamaya çalışacaktır.⁶

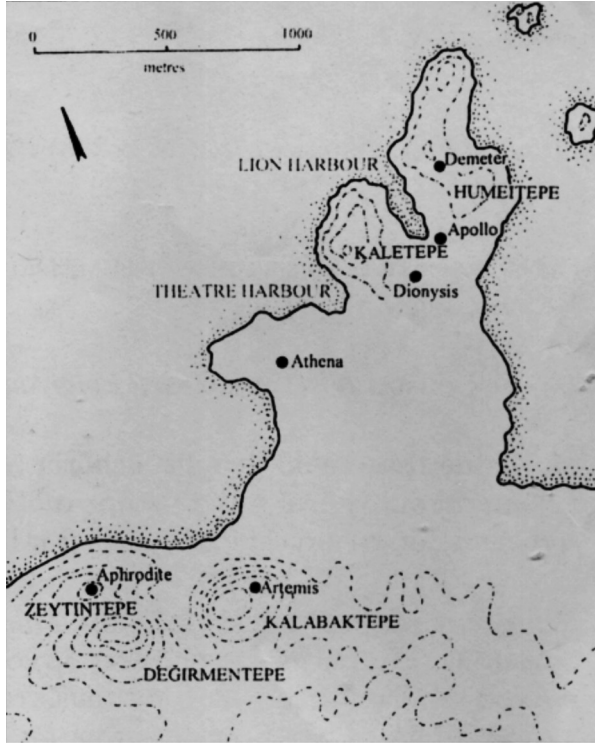
Bu noktada bir parantez açıp, Antik Yunan kentlerinde farklı kutsal alanlarda ele geçen sunu objelerinin niteliklerinin uzun bir süre boyunca, bu alanlarda hüküm süren tanrı/tanrıçaların kült özellikleri ile ilişki kurularak tamamen dinsel bir gerçekliğin ifadesi olarak sorgulandığını söylememiz gerekir. Ancak Arkaik Dönem kutsal alanları ile ilgili kapsamlı araştırmalar, o dönemden günümüze kalmış sunu objeleri ile sunuldukları tanrı/tanrıça arasında bir ilişki kurulmasının ne kadar zor olduğunu ve aynı tip sunuların çok farklı tanrı ve tanrıçalara sunulabildiğini ortaya koymuştur (Simon, 1986, s. 419). Yine de tanımlanmış bir tarihsel kontekst içerisinde gözlemlenen sunu objelerinin niteliği ve niceliğinin anlaşılması önemini korumaktadır ve özellikle çok pahalı sunu objeleri sunma geleneğinin bulunması, sunulan objenin görünürlüğü-

³ *Habitus* kavramı ile, Bourdieu'nün önerdiği biçimde, bireylerin kişisel sosyal stratejileri bağlamında içselleştirdikleri sosyal pratiklerin bütünü kastedilmektedir; detay için bkz. Bourdieu, 1980.

⁴ Bu önemin göstergesi genelde anıtsal mimaridir ve sıklıkla değerli sunu objelerinin bu mimariye eşlik ettiği görülür. Ancak görece daha küçük boyutlu kutsal alanların bazen çok zengin sunu objeleri ile donatıldıklarını görmek mümkündür.

⁵ Saint-Pierre, 2005, s. 433, oryantal kökenli sunuların dağılımını izlediği tezde bu kanyı paylaşmaktadır; benzer bir çalışma için ayrıca bkz. Simon, 1997.

⁶ Osborne, 1996, s. 95, kutsal alanlardaki sunu objelerinin sosyal mesajlar vermek için seçildiğini düşünmektedir. Bu bağlamda sunulacak kutsal alanın da rastgele seçilmediğini düşünmek gereklidir.

Resim 1: Miletos, arkaik tapınaklar (Greaves, 2002, fig.3.5).

finda toplanmaktadır: Kalabaktepe üzerindeki tahkimli yerleşme ve Artemis tapınağı ile tiyatro limanı yakınlarındaki Athena Tapınağı ve de çevresindeki kalıntılar. Bunun dışında kentin bulunduğu yarımada Apollon Delphinios, Dionysos, Demeter/Kore ve muhtemelen kent surlarının dışında yer alan Aphrodite Oikous kutsal alanları da Arkaik Dönem'e tarihlenmektedir (Resim 1). Ayrıca kentin geniş territoryumunda da pek çok kutsal alan yer almaktadır ve bunlardan bazılarının kutsal yollar yardımıyla yerleşmenin merkezine bağlandıkları da görülmektedir.⁷ Bu makale kapsamında da önce merkezden iki örnek, sonra hemen merkezin dışından bir örnek ve en sonunda da kent sınırından bir örnek karşılaştırmalı olarak incelenecek ve bu inceleme sonrasında, tanımlanmış kamusal alanlar olarak farklı kutsal alanların kentin zihinsel haritasında ne tip roller üstlendikleri anlaşılmalı çalışılacaktır.

Kent merkezinde yer alan Kalabaktepe üzerindeki Artemis kutsal alanı⁸ ve kentin Arkaik Dönem limanı civarındaki Athena kutsal alanı, özellikle Geometrik Dönem ve Erken Arkaik Dönem yerleşmesinin iki kutbunda yer aldıkları için özel bir öneme sahiptirler. Miletos'un bu dönemde en büyük nüfusu barındıran mahallesinin, etrafına MÖ 7. yüzyılda bir sur inşa edilmiş olan Kalabaktepe üzerinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Buradaki evler tepenin güney yamaçlarında toplanmıştır ve içlerinde en eskileri MÖ 700-650 yılları arasına tarihlenmektedir (Greaves, 2002, s. 105). Yaklaşık aynı dönemlerde Tiyatro limanı ve Athena kutsal alanı çevresinin ise daha

nün ve sunan kişinin dindarlığının sergilenmesinin toplumsal değerini gözler önüne sermektedir (Patera, 2006, s. 159). Bu yüzden sunu objelerinin detaylı bir incelenmesi, onların dinsel anlamlarının ötesinde pek çok farklı izleyici topluluğuna hitap eden, birey veya grupların varlıklarını kamusal alanda duyurmak amacıyla izledikleri farklı stratejiler bağlamında değerlendirilebilecek kamusal fonksiyonlarını da ortaya koyabilir (Polignac, 1996, s. 61; Eren, 2018, s. 153).

Tanımlanmış bir coğrafya içerisinde farklı kutsal alanlara biçilen rolleri anlamak için en önemli örneklerden birisini Miletos oluşturmaktadır. Buradaki Arkaik Dönem'e tarihlenen farklı kutsal alanların detaylı bir incelemesi, kentin pantheonunu oluşturan kültürle kurduğu ilişkinin de anlaşılmasını sağlayabilir (Polinskaya, 2006, s. 90). Kısaca özetlemek gerekirse, Miletos'ta Arkaik Dönem'e ait kalıntılar iki merkez etrafında

⁷ Miletos kutsal alanları ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Senff, 2006.

⁸ Artemis kutsal alanı Kalabaktepe'nin doğu terasında, yerleşmenin en yüksek tepesinin üzerinde yer almaktadır. Yakınında yer alan yerleşme Geometrik Dönem'den beri bir surla çevrilidir. Artemis'in, kentin efsanevi kurucusu Neleus'la yakın ilişkisi vardır ve muhtemelen bu yüzden bu alanın, kentin akropolisi olduğu ve bu kutsal alanın kent için özel bir anlamı olduğu düşünülmüştür, Herda, 1998, ss. 26-27. Ancak, maalesef kutsal alandaki sunu nesnelere ilgili elimizde çok az bilgi vardır ve bu yüzden bu önemi detaylı bir şekilde sorgulamak şimdilik mümkün görünmemektedir; yine de M.Ö. 6. yüzyıldan kalma pek çok heykel parçasının kazılarda ele geçtiği bilgisinin altı çizilmelidir, bkz. Kerschner, 1995, s. 219 ve Kerschner ve Schlotzhauer, 1999, s. 10, 14.

ziyade ticari faaliyetler için kullanıldığı anlaşılmaktadır (Malwitz ve Schiering, 1968). Buna karşılık Miletos'un kurulduğu yarımada'nın kuzey kısmında, Apollon Delphinios, Dionysos ve Demeter/Kore kutsal alanlarının olduğu kısımda hiçbir yerleşim izine rastlanmamıştır ve bu bölgenin Arkaik Dönem'de sur içinde yer alıp almadığı da henüz tartışmalıdır.⁹ Bu konudaki mevcut bilgilerimiz, bu kutsal alanların belki de çevrelerindeki evlerle beraber küçük toplulukların merkezi olduğunu ve Miletos'un da bu dönemde aralarında büyük boşluklar bulunan mahallelerden oluşan dağınık bir yerleşim modeline sahip olduğunu düşündürmektedir (Tréziny, 2006, s. 245). Buna karşılık MÖ 6. yüzyıl sonuna doğru Miletos ve çevresinde inşa faaliyetlerinin arttığı da gözlenmektedir. Didyma'da yeni Apollon Tapınağı, Kalabaktepe doğu terasında Artemis Kithone Tapınağı, yeni Athena Tapınağı, Zeytintepe'de Aphrodite Oikous Tapınağı, Mengerevtepe'de Athena Assesia Tapınağı, Poseidon Burnu'nda Poseidon Sunağı hep bu döneme tarihlenmektedir ve bunların tiranlar Histiaios ve Aristagoras'ın refah içindeki dönemlerinde inşa edildikleri anlaşılmaktadır (Greaves, 2002, s. 126).

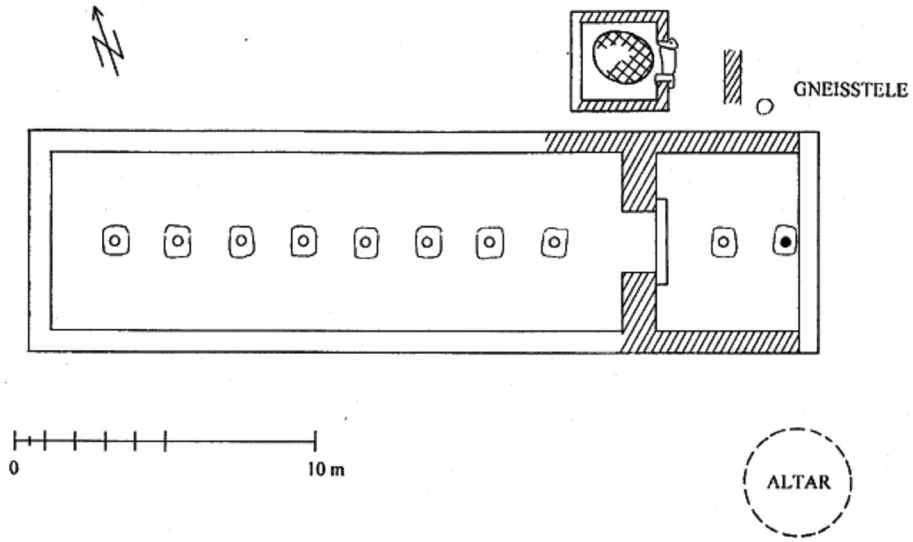
Görüldüğü gibi Miletos'un Arkaik Dönemi'ne tarihlenen pek çok kutsal alanı bulunmaktadır ancak bunların çoğundaki Arkaik sunulara ait çok sınırlı bilgilere erişilebilmiştir. Bu yüzden bu makale kapsamında ilk incelenecek örnek, sunu objeleri ile ilgili görece daha çok bilgiye sahip olduğumuz Athena kutsal alanı olacaktır. Athena kutsal alanının bulunduğu bölgenin Prehistorik Dönem'den itibaren iskân edildiği anlaşılmaktadır. Bilindiği kadarıyla burada Minos Dönemi'nde bir dizi sunak yer almakta ve Miken Dönemi yerleşmesi de bu bölgede bulunmaktaydı (Niemeier ve Niemeier, 1997). İlginç bir detay ise, Miken surlarının Geometrik Dönem'de hâlâ görünür olduğunun ve kutsal alanın en erken evrelerinde bu kalıntıların kullanıldığının gözlemlenmesidir (Held, 2000, s. 6). Anlaşılan kutsal alanda bulunan ve Geometrik Dönem'e tarihlenen, küçük, oval planlı, taştan inşa edilmiş, doğusunda bir açıklık bulunan bir yapının temeli, muhtemelen bu dönemde hâlen görünür olan Miken suruna ait bir *bastion*dur (Held, 2000, ss. 6-14). Bu yapının işlevi kesin olarak bilinmemektedir ancak kutsal alanda bulunan bir *ksoanon* için yapılmış heykel kaidesi olduğu düşünülebilir.¹⁰ Her hâlükârda kutsal alanın son evresinde inşa edilen tapınak içerisinde korunmaya devam edilmiş olması, bu yapının kült için önemini göstermektedir (Eren, 2017, s. 111). MÖ 600 civarında bu yapıya paralel konumda ikinci bir yapının da kutsal alan içerisine inşa edildiği görülmektedir (Resim 2). Bu içerisinde sekiz adet taşıyıcı sütun bulunan ince uzun bir yapıdır ve kazıyı yapan Held tarafından tapınak olarak tanımlansa da işlevi tam olarak bilinmemektedir. Ancak eldeki veriler bu yapının şölen yemekleri için kullanılan ek bir bina olduğunu gösterir niteliktedir (Courtils, 2001, s. 755; Senff, 2006, s. 168). Kutsal alanda en son inşa edilen yapı ise MÖ 6. yüzyıl sonuna tarihlenen, 30x18 m boyutlarında, İon düzeninde mermerden tapınaktır.¹¹ Bu alan Klasik Dönem'de ise tamamen terk edilmiş ve bir daha kullanılmamıştır.

Kutsal alanda ele geçen sunu objelerinin çok büyük bir bölümünü metal objeler oluşturmaktadır. Özellikle bronz kazan ve üçayak parçaları dikkat çekicidir; ayrıca silahlar ve zırh parçaları da önemli bir yekûnu oluşturmaktadır. Bu objelerin en eskileri ağırlıklı olarak Kuzey Suriye kökenlidir ve yaklaşık olarak MÖ 9. yüzyıl sonu ile MÖ 7. yüzyıl başı arasında tarihlenirler (Saint-Pierre, 2005, s. 375). İlginç olan nokta ise bu nesnelere bir kısmının üretildiklerinden çok daha geç bir tarihte kutsal alana sunulmuş olmalarıdır (Held, 2000, s. 171) ve bu nedenle belki de değerli

⁹ Greaves, 2002, s. 108, sur dışında yer aldıklarını düşünmektedir; karşıt görüş için bkz. Herda, 2005.

¹⁰ Prost, 2002, s. 487; Senff, 2006, s. 167;. Konunun detaylı bir incelemesi için ayrıca bkz. Eren, 2017

¹¹ Tapınağın yapım tarihi ile ilişkili farklı görüşler mevcuttur ve Held'in bu yapıyı Klasik Dönem'e tarihlediği belirtilmelidir, Held, 2000, ss. 80-85. Yine de Niemeier'in önerisi olan M.Ö. 6. yüzyılın son çeyreği tarafımızca daha mantıklı görünmektedir, Niemeier, 1999, ss. 396-409.

Resim 2: Miletos, M.Ö. 7. yüzyılda Athena tapınağı (Held, 2000, fig.32).

aile yadigârları olarak tanımlanabilirler. Bir başka dikkat çekici nokta ise değerli metal sunuların heykel kaidesi olarak tanımladığımız yapının etrafından geliyor olmasıdır (Senff, 2006, s. 167).

Bu kontekst içerisinde ilk göze çarpan, kutsal alanda erkek dünyası ve bilhassa savaş ve savaşçılıkla ilişkili sunuların yoğunluğudur. Özellikle değerli nesnelere olan metal objelerin varlığı sembolik olarak çok yüküldür ve Doğu kökenli bronzların varlığı dikkat çekicidir. Ancak bunların arasında İonia'daki kutsal alanlarda genelde görmeye alıştığımızın tersine, Phrygia veya Lydia kökenli hiç örnek bulunmaması dikkat çekicidir. Anlaşılan bu sunuları yapan kişiler, Yakın Doğu ile deniz yolculukları bağlamında şekillenen özel ilişkilerinin altını çizmek istemektedirler¹² ve özellikle Kuzey Suriye bölgesi ile olan ilişkilerin ön plana çıkarılması önem kazanmıştır. Bu bağlamda bazı sunu objelerinin üretildikleri tarihten çok daha sonra sunulmuş olmaları, sunan kişilerin aile yadigârlarını sergileyerek kuşaklarda bu bölgeyle ilişkilere sahip olduğunu gösterme çabası olarak da yorumlanabilir. Altı çizilmesi gereken önemli bir diğer nokta ise burada kadın dünyası ile bağlantılı hiçbir sununun ele geçmemiş olmasıdır. Bu bakımdan Khios Emporio'sundaki Athena Tapınağı'nın buluntu konteksti ile benzerlikler gözlemlenebilir.¹³

İnceleyeceğimiz ikinci örnek olan Aphrodite kutsal alanı ise farklı özellikler ortaya koymaktadır. Öncelikle kutsal alanın konumu çok dikkat çekicidir; çünkü Miletos'a yaklaşan gemilerin uzaktan görüp, nirengi noktası olarak kullanabileceği bir tepenin (Zeytintepe) üzerinde yer almaktadır (Resim 3).¹⁴ Bu bölge Miletos kent merkezinde olmasa da, merkezin oldukça yakınındadır ve çevresindeki evlere ait kalıntılar da ele geçmiştir. Dolayısıyla burasının Miletos'un bir dış mahallesi olduğu varsayılabilir (Senff, 2003, s. 11). Aphrodite kutsal alanının en erken evresine ait kalıntılar kaya zemin üzerinde yer alan ve MÖ 7. yüzyıl ortasından önceye tarihlenen bir sıra deliğe aittir ve bunlar kazıyı yapan arkeologlar tarafından ahşap direklere ait kalıntılar olarak yorumlanmaktadır (Graeve, 1996, s. 533). Ayrıca tepenin zirvesinde doğu-batı doğrultulu

¹² Courtills, 2001, s. 754, yazara göre *ksenia* ilişkilerinin yanı sıra, korsanlık aktiviteleri ya da paralı askerlik sayesinde bu nesnelere sahip olunması mümkündür.

¹³ Held, 2000, s. 174. Buna karşılık Erythrai ve Smyrna Athena kutsal alanlarında bol miktarda kadın takısı ele geçmiştir. Ayrıca Khios'da Athena tapınağı tamamen erkek dünyası ile ilgili sunular ortaya koymuşken, liman kutsal alanında ağırlıklı olarak kadın dünyası ile ilgili sunular görülmektedir; bkz. Simon, 1997.

¹⁴ Gans, 1991, s. 137, Kalabaktepe'nin daha yüksek olmasına karşılık, Aphrodite kutsal alanının bulunduğu Zeytintepe'nin Miletos'a doğru seyreden gemiler için daha görünür bir konumda olduğunun altını çizmektedir; bkz. ayrıca Senff, 2006, s. 169.

büyük bir temele ait kalıntılar da ortaya çıkarılmıştır ve ele geçmiş mermer parçaları burada MÖ 6. yüzyılın ilk yarısında bir tapınak yapısı olduğunu göstermektedir (Graeve, 2007b, s. 633). Arkeolojik araştırmalar bu yapılar dışında MÖ 6. yüzyıl sonunda burada yeni bir mermer yapının daha inşa edildiğine işaret etmektedir ama eldeki kalıntılar bu yapının bir tapınak mı yoksa anıtsal bir sunak mı olduğu sorusunu kesin olarak cevaplamayı şimdilik mümkün kılmamaktadır.¹⁵

Aphrodite kutsal alanındaki Arkaik Dönem kült faaliyetleri ile ilgili en önemli buluntu grubunu günümüze kalan binlerce sunu objesi oluşturur. Ayrıca kutsal alanın bulunduğu teras üzerinde *bothros* olarak kullanılmış çukurlar içerisinde kurban törenleri ile ilişkili kemik artıkları ve çanak çömlekler de ele geçmiştir (Senff, 2003, s. 6).¹⁶ Bir diğer önemli buluntu grubu, terasın batısındaki yokuşta yer alan, taştan, dairesel bir yapının içerisinde gelmektedir ve buradaki buluntuların büyük çoğunluğunu MÖ 7. ve 6. yüzyıllara tarihlenen çeşitli takılara ait parçalar ve pişmiş toprak figürinler oluşturmaktadır (Senff ve Heinz, 1997, s. 115). Bu dairesel yapının da bir *bothros* olabileceği düşünülmektedir ve bu bölgede yer alan kalın bir kül tabakası yapının uzun bir süre boyunca kullanıldığına işaret etmektedir. Burada yapılan kazılar pek çok pişirilmiş hayvan kemiğini de ortaya çıkarmıştır.¹⁷

Ele geçen binlerce kandil, burada muhtemelen gece ayinleri yapıldığına işaret etmektedir. Bunların yanı sıra özellikle *symposium*larla ilişkilendirilebilecek formlara sahip çok kaliteli çanak çömlek parçaları da bulunmaktadır ve bunların bir kısmı yerel, bir kısmı da ithal malzemelerdir. Tabaklar, kraterler, *omphaloslu* kâseler ve *amphoralar* ele geçen formların büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Ele geçen çanak çömlek içerisinde Khios üretimi olanlar önemli bir yüzdeyi oluştururken, MÖ 7. yüzyıl Lakonia üretimi seramikler ve Etrüsk *Bucchero* seramikleri de önemli miktarlarda ele geçmiştir. Ayrıca Korinthos üretimi *aryballoslar* ve *alabastronlar* da bulunmaktadır. Kutsal alanda MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Attika üretimi seramikler de görülmeye başlanır; ayrıca bu dönemden Fikellura kâseler de bulunmaktadır (Senff, 2003, ss. 18-19). Kaliteli çanak çömlek dışında binlerce günlük kullanım kabı parçası da ele geçmiştir ve bunlardan birkaç yüz tanesi üzerinde grafitler olduğunun altı çizilmelidir. Ayrıca bol miktarda pişmiş topraktan yapılmış figürin de ortaya çıkarılmıştır. Ele geçen figürinlerin çok büyük bir kısmını kadın imgeleri oluşturmaktadır. En eski sunu nesnelere, Gortyn üretimine benzeyen kilten oturmuş kadın tasvirleridir ama Gortyn'den farklı olarak Miletos örnekleri giyimlidir. Bazen proto-daidalik olarak da adlandırılan serinin yanı sıra tipik İonia üretimi olan ve benzerlerini

Resim 3: Miletos, Aphrodite kutsal alanından denizin görünüşü (fotoğraf Kenan Eren).

¹⁵ Senff, 2003, s. 3; yine de Senff'in daha önceki bir yayınında kutsal alanın batı terasında bu yapıyla çağdaş İon düzenli sütun parçaları ele geçtiğinden bahsettiğini de söylememiz gerekir, bkz. Senff ve Heinz, 1997, s. 114.

¹⁶ Graeve, 2007b, ss. 631-632, bu çukurların muhtemelen mermerden tapınak inşası sırasında terastaki düzenlemelerin bir parçası olarak açılmış çöp çukurları olduğunu düşünmektedir.

¹⁷ Senff, 2003, ss. 16-17; Graeve, 2007b, s. 642; Zeyintepede'deki kazılarda toplamda 36000 hayvan kemiği ve 7000 midye kabuğu ele geçmiştir. Kemikler içerisinde koyun, keçi ve dana kemikleri büyük çoğunluğu oluşturur ama küçük rakamlarda da olsa, tavşan, tilki, domuz, köpek, at ve balık kemikleri ele geçmiştir.

Samos'ta da gördüğümüz kadın figürinleri bu döneme tarihlenmektedir (Graeve, 2007a, ss. 645-666). Bu figürinlerin miktarının MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında arttığı gözlenmektedir (Senff, 2003, s. 20).

Kutsal alanda ele geçen en karakteristik sunular kalker ve fayanstan yapılmış heykelciklerdir. Ayrıca Mısır ve Fenike kökenli fildişi mobilya parçaları veya bezemeli istiridye (*tridacna*) kabukları kutsal alana egzotik hediyelerin sunulduğunu göstermektedir (Saint-Pierre, 2005, s. 374). Bu gruba ayrıca *skarabeller* de eklenebilir (88 tanesi Rodos kökenli, ayrıca üç adet Naukratis ve altı adet Mısır üretimi) ve Zeytintepe'de bulunan *Egyptisan* objelerin MÖ 7. yüzyıla tarihlendiği söylenmelidir (Hölbl, 1999, s. 345). Kutsal alanda MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen sunu objelerinin en az yarısının Kıbrıs ve Mısır (Egyptiaca) kökenli olduğu anlaşılmaktadır (Saint-Pierre, 2005, s. 375). Metal kemerlere ait parçalar, çengelli iğne ve fibularlar (çoğu Phrygia kökenli) ve özellikle kurşundan yapılmış takılar gibi kadınlara ait süs eşyaları bir diğer önemli buluntu grubunu oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra beş adet grifon protomu ve bronz kazanlara ait parçaların da kazılarda ele geçtiğini belirtmek gerekir (Graeve, 2007b, s. 635).

Eldeki verileri kısaca özetlemek gerekirse, kutsal alandaki sunuların hem nitelik hem de nicelik açısından büyük bir çeşitlilik gösterdiği ve sunu konteksti içerisinde oryantal kökenli¹⁸ sunuların büyük bir grubu oluşturdukları görülmektedir. Ancak daha önce incelediğimiz Athena kutsal alanından farklı olarak sunu objelerinin büyük bir kısmı kadın dünyası ile ilişkilendirilebilen nesnelere ve maddi değeri yüksek nesnelere genel toplam içerisinde küçük bir yüzdeyi oluşturduğu görülebilir. Aphrodite kutsal alanındaki oryantal sunuların kökenleri de Athena Tapınağı'ndakilerden farklıdır. Mısır üretimi fayans objeler, pişmiş toprak Kıbrıs üretimi figürinler, Mısır ve Rodos üretimi skarabe ve amuletler büyük çoğunluğu oluştururlar (Saint-Pierre, 2005, s. 447). Kazılarda ele geçen binlerce çanak çömlek parçası burada sıklıkla şölen yemeklerinin yapıldığını ve MÖ 7. yüzyılda ve 6. yüzyılın ilk yarısında burasının çok popüler bir buluşma noktası olduğunu bize göstermektedir (Senff, 2003, ss. 17-20). Dikkat edilirse bu tarih aralığı aynı zamanda Miletos'un Marmara Denizi ve Karadeniz'de en yoğun şekilde koloniler kurduğu dönemle paralellikler göstermektedir.¹⁹ Bu noktada Aphrodite kültürünün Miletos kolonilerinde çok popüler olduğunun ve tanrıçanın epithetlerinin sıklıkla denizle ilişkili olduğunun da altını çizmemiz gerekir.²⁰ Her hâlükârda kutsal alanın konumu denizle olan yakın ilişkisini göstermektedir (Eren, 2015, s. 324) ve deniz aşırı seyahatlerle ilişkilendirilebilecek ithal nesnelere bol miktarda sunulmuş olması belki de deniz yolculuklarının güvenli geçmesi isteği ile ilişkilendirilebilir.²¹

Bütün bu verilerden yola çıkarak Miletos'taki Artemis, Athena ve Aphrodite kutsal alanlarının kent coğrafyasındaki konumları için bir model önermek olası görünmektedir. Athena ve Artemis kutsal alanları bu bağlamda özellikle önemlidir çünkü kent merkezinin mekânsal organizasyonunun iki kutbunu oluşturmaktadır. Bir tarafta Artemis'in kutsal alanı, *akropolis* olarak tanımlanan tepede, kentin çekirdeğini oluşturan tahkimli konut alanının hemen yanında yer almaktadır ve tanrıçanın, kentin efsanevi kurucusu Neleus ile bağlantısı dikkat çekicidir.²² Buna karşılık kentin kadim kökleriyle ilişkili bir noktada, aynı zamanda limanın da hemen yanı başın-

¹⁸ Oryantal sıfatı, Mısır, Kuzey Suriye, Suriye-Filistin sahilleri, Kıbrıs ve Anadolu'nun iç bölgelerinde imal edilmiş sunu objeleri için kullanılacaktır

¹⁹ Marmara ve Karadeniz'deki Miletos kolonileri için bkz. Ehrhardt, 1983.

²⁰ Graeves, 2004, ss. 28-31, Graeves *Euploia*, *Pontike*, *Nauarchis*, *Aphrogeneia* ve *Ourania* örneklerini verdikten sonra tanrıçanın kültürünün Kyzikos'da Poseidon ile ortak olduğuna da dikkat çekmektedir.

²¹ Senff, 2006, s. 169, bu sunuların Levant'a yaptıkları seyahatlerden sağ salim geri dönenlerin tanrıçaya şükranlarının ifadesi olduğunu düşünmektedir.

²² Herda, 1998, s. 16, yazar İoniali aristokratlar arasında Neleus'la akrabalıklarının altını çizmenin çok yaygın olduğuna dikkat çekmektedir.

da Athena kutsal alanı bulunmaktadır. Buradaki sunular da özellikle ilgi çekicidir; çünkü burada sunularda bulunanlar bir yandan kentin korumasını üstlenecek « savaşçı » kimliklerini sergilemekte, bir yandan da Yakın Doğu'nun büyük güçleriyle değerli armağanlar değiş-tokuş edecek yetenekte olduklarını göstermektedirler. Buna karşılık, Miletos kolonizasyon hareketiyle özel bir bağı olduğu anlaşılan Aphrodite kutsal alanında, bu denizaşırı bağların çok daha popüler ama mütevazı bir örneği sergilenmektedir. Kutsal alan bir yandan tarihsel merkezin dışında ancak denizden gelenler tarafından çok uzaktan seçilecek bir noktada konumlandırılmıştır; diğer yandan ele geçen sunu objelerinin büyük çeşitliliği, kadınlar başta olmak üzere toplumun bütün kesimlerinden insanların burada sunularda bulunduğunu bize göstermektedir. Yine de denizaşırı ülkelerden gelen “egzotik” nesnelere çok popüler sunular olması dikkat çekicidir ama Athena kutsal alanından farklı olarak burada daha az değerli nesnelere de sunuldukları görülebilir.

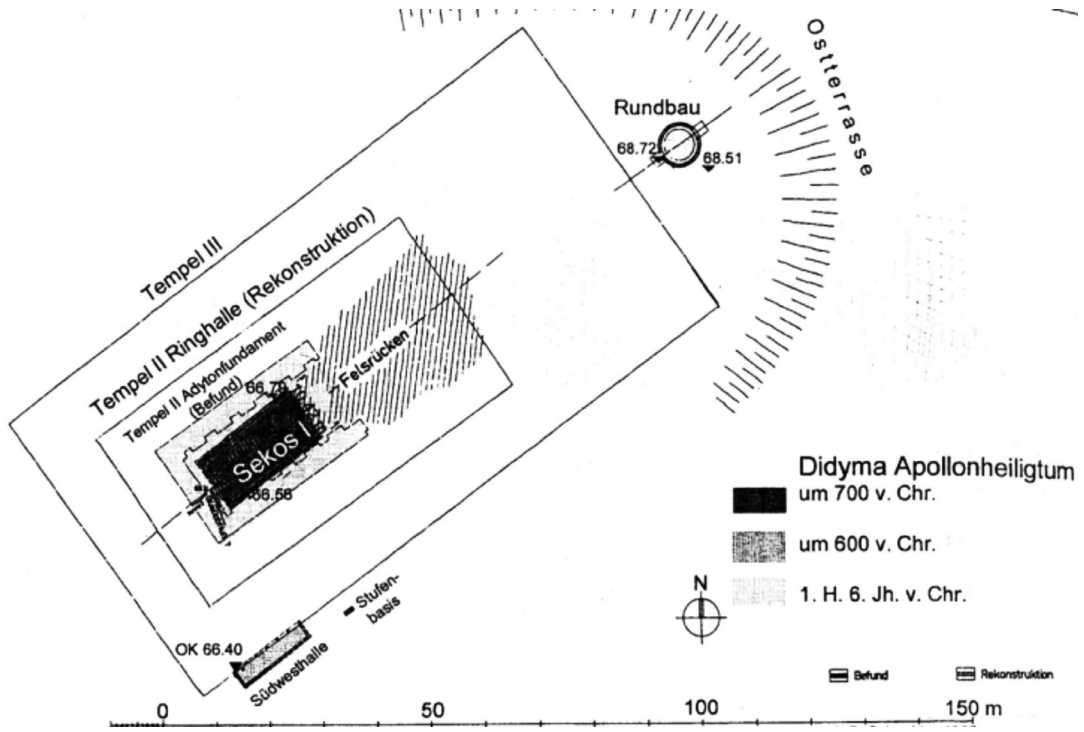
Bu noktada Miletos kırsalında yer alan ama kentin en önemli ve en fazla yatırım yaptığı kutsal alan olan Didyma Apollon kutsal alanı ve bilicilik merkezini yakından incelemek, bir kente ait kutsal alanların oluşturduğu “dinsel topografyayı” anlamak için bize daha fazla ipucu sağlayabilir. Kutsal alan Miletos kent merkezinin 16,4 km güneyinde, Karia ile Miletos sınırına yakın bir noktada konumlandırılmıştır. Kutsal alanın yer seçimi muhtemelen burada yer alan ve kehanet aktiviteleri için kullanıldığını bildiğimiz “kutsal su kaynağı” ile ilişkilidir. MÖ 6. yüzyıl ortalarına doğru Miletos ile Didyma'yı birbirine bağlayan kutsal yol inşa edilmeden önce buraya ulaşım olasılıkla kutsal alanın 3 km kuzeybatısında yer alan Panormos limanı vasıtasıyla sağlanmaktadır (Tuchelt, 1991, s. 85). Didyma, Antik Dünya'nın en önemli kehanet merkezlerinden birisiydi ve bu yüzden de buradan bahseden pek çok antik kaynak bulunmaktaydı. Kaynaklarda gözlemlenen dikkat çekici özelliklerinden birisi, burasının Kariyalılar için de özel bir öneme sahip olmasıdır. Bu durum bir nebze Karia ile Miletos arasında sınır bölgesinde yer almasıyla da ilişkilendirilebilir.²³

Kutsal alandaki en erken yapı, MÖ 8. yüzyıl sonu veya 7. yüzyıl başına tarihlenen kerpiç bir yapıdır. Yapıya ait temellerin çok geniş olması, bu yapının muhtemelen buradaki kutsal kaynak, ağaçlar ve sunağı çevreleyecek kadar yüksek duvarlara sahip olduğunu düşündürmektedir (Parke, 1985, s. 23). Bu bölgede yapılan kazılar, en erken evrelerden itibaren su kaynağının özel bir öneme sahip olduğunu göstermektedir ve daha bu dönemde kaynağa ulaşmak için pişmiş topraktan su boruları yapılmıştır (Schneider, 1996, s. 152). Su kaynağının çevresinde yapılan kazılarda, Oryantalizan çanak çömlekle beraber anıtsal bir üçayaklı kazana ait parçalar, dört mızrak, bir *phiale*, bir bronz fibula ve demirden bir ayna ele geçmiştir (Furtwangler, 2007; Slawisch, 2013, ss. 53-54). Tapınağa ait sunağın etrafındaki bölgeden ise Peloponnesos tipi bir üçayak, pek çok bronzdan silah ve zırh parçası ele geçmiştir ve bunların arasında Neo-Hitit tipli olanların altını çizmek gereklidir (Slawisch, 2009, ss. 195-196). Ayrıca pek çok Phryg tipi bronz kemer parçası olmasına karşılık fibula ve benzeri kadın takılarında sadece bir adet bulunmuştur (Furtwangler, 2011, ss. 66-71). MÖ 7. yüzyıl sonuna doğru kutsal alanın güney tarafında inşa edilen portikonun ise, bu dönemde kutsal alandaki sunu objelerinin sayısının çoğalmasında ilişki olabileceğinin düşünüldüğünü de belirtmek gerekir.²⁴

Kutsal alandaki tapınağın pek çok kez yeniden yapıldığı ama özünde, içerisinde bir *naiskos* bulunan üstü açık bir *sekosun* temel plan şemasını oluşturduğu söylenebilir (Resim 4) (Tuchelt, 1973, s. 116). MÖ 7. yüzyıl sonuna tarihlenen tapınak, küçük bir *naiskosu* çevreleyen ve batı tara-

²³ Fontenrose'a göre (1988, ss. 229-230), Tzetzes, Lyk.,1385 (2) Tzetzes Chil. 13.111-112 içerisindeki anlatı yazarın Didyma'yı bir Karia kehanet merkezi olarak gördüğünü göstermektedir.

²⁴ Greaves, 2002, s. 114; Herodotos, II.159, Firavun Nekho'nun M.Ö. 608 yılındaki Megiddo Savaşı'ndan sonra elbiselerini Didyma'ya adadığından bahsetmektedir ve Greaves bu hikâyeyi kutsal alanda sunu objelerinin arttığının bir göstergesi olarak yorumlamaktadır. Aynı dönemde benzer bir portikonun Samos Hera kutsal alanında da inşa edildiğini belirtmemiz gerekir.

Resim 4: Didyma, arkaik tapınağın farklı evreleri (Tuchelt, 2007, fig. 4).

finda bir açıklık bulunan, mermerden ve yaklaşık 19,90 x 45 m boyutlarında bir yapıdır (Berve ve Grueben, 1965, s. 260). Buna karşılık MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında buraya Antik Dünya'nın en anıtsal tapınak yapılarından birisi inşa edilmiştir. Avlusunun üstü açık bırakılarak inşa edilmiş bir *dipteros* olan bu tapınağın yaklaşık büyüklüğü 72x19 m'dir ve toplamda yükseklikleri 15,45 m'yi bulan 94 mermer sütuna sahiptir (Tuchelt, 1973, ss. 13-14). Bu anıtsal tapınağın inşasına paralel olarak ortaya çıkan bir başka yenilik ise, Didyma'yı Miletos'a bağlayan kutsal yolun inşa edilmesidir. Bu kutsal yol üzerinde "Brankhid" heykelleri olarak adlandırılan gruba benzer nitelikte heykel gruplarının olduğu ve Miletos'tan buraya gelen tören alayının (prosesyon) irili ufaklı pek çok kutsal alanda durarak tören alayı ritüelini tamamladığı da anlaşılmaktadır.²⁵

Kutsal alandaki Arkaik sunu nesnelere ile ilişkili verilerimiz sınırlıdır ama eldeki veriler bronzdan değerli nesnelere, özellikle askerlikle ilişkili sunuların burada sunulduğunu bize göstermektedir. İlginç bir diğer bilgi, antik kaynaklardan gelmektedir: Buna göre, ordularında İonia ve Karia kökenli paralı askerleri kullandıkları bilinen yabancı krallar bu kutsal alana sunularda bulunmuşlardır.²⁶ Zira burası, kehanet yeteneğinin ötesinde, kent dışı sınır bölgesinde tarafsız konumu ve bölgesel önemi sayesinde uzak bölgelere gidecek paralı askerlerin buluşma noktası olarak kullanılmış olabilir.²⁷ Bu noktada bölgenin en önemli limanlarından birisinin kutsal alanın hemen yakınında olduğunun ve uzunca bir süre kutsal alana girişin deniz tarafından yapıldığının tekrar altını çizmekte fayda vardır (Greaves, 2000, ss. 45-46). Ayrıca Didyma kutsal alanının

²⁵ Duploux, 2006, ss. 208-209, epigrafik veriler kutsal yol üzerinde pek çok heykel grubunun yer aldığını göstermektedir. Miletos prosesyonu hakkında detaylı bilgi için bkz. Herda, 2006.

²⁶ M.Ö. 7. yüzyılda kehanet merkezinin bölge dışındaki önemi için bkz. Parke, 1985, ss. 14-16.

²⁷ Kaplan, 2002, s. 241, Doğu'da paralı askerlerin faaliyetleri ile ilgili elimizdeki kanıtlar, bir yandan Karia'daki meslektaşları, bir yandan da Doğu Akdeniz sarayları ile iletişim kurabilen eğitilmiş bir yerel elitin varlığını göstermektedir. Ayrıca Herodotos (2.163) 30.000 İoniyalı ve Kariyalının Appries kumandasında Amasis'e karşı savaşlarından bahsetmektedir. Kent dışı kutsal alanların ve özellikle kehanet merkezlerinin paralı asker bulmak için kullanılması hakkında bkz. Murray, 1991, s. 27.

Miletos'a mesafeli ve "bağımsız" bir tavrı olduğu ve bu tavrını Persler ile yapılan savaşlar sırasında da sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Parke, 1985, s. 20). Yine de, elimizdeki arkeolojik veriler çok sınırlı olduğu için Didyma'ya gelen farklı grupların varlığı ile ilgili yeterince çıkarımda bulunmak bugün için pek mümkün görünmemektedir. Eldeki verilerden çıkarılabilecek en önemli sonuçlardan birisi ise, kutsal alanın Miletos merkezi ile olan ilişkisinin MÖ 6. yüzyıl ortalarından itibaren gösterdiği değişimdir. Bir yandan kutsal yolun inşası, diğer yandan da yeni yapılmaya başlanan tören alayının güzergâhı üzerinde yerel elitlerin sunduğu heykellerin konuşlandırılması,²⁸ Didyma'nın Miletos dinsel topografyasındaki artan önemini ortaya koymaktadır. Bu gelişimin doğal bir sonucu olarak, aynı dönemde kutsal alana anıtsal ölçeklerde bir tapınağın da inşa edildiği görülmektedir.

Bütün bu verilerin karşılaştırılmalı olarak yorumlanması ile ne gibi sonuçlara varılabilir sorusuna gelince, vereceğimiz ilk cevap bir kentin coğrafyasındaki kültürle ilişkisinin asla statik değil, tersine son derece dinamik olduğudur. Yani tarihsel konteksteki değişimlerle bağlantılı olarak, kült alanlarının önemi ve buna paralel olarak buralara yapılan yatırımlar değişkenlik göstermekte ve dönemsel olarak değişebilmektedir. Miletos özelinde incelediğimiz alanlar içinde bu değişim en iyi Didyma'da gözlemlenebilir. MÖ 6. yüzyıl ortasında, kutsal alanın bir yolla kent merkezine bağlanması sonrasında, kentin alana yaptığı yatırımın olağanüstü derecede arttığı ve bunun sonucu olarak kutsal alanın anıtsal mimari ve çok değerli heykeltıraşlık eserleri ile donatıldığı görülmektedir. Eldeki veriler değerlendirildikten sonra bir diğer ön plana çıkarılması gereken unsur, kentin merkezde olduğu ve buna bağlı olarak kent merkezindeki kutsal alanların daha önem kazandığı hiyerarşik bir modelin Miletos'ta gözlenmemesidir (Polinskaya, 2006, s. 87; Senff, 2006, ss. 165-166). Tam tersine, kent coğrafyasındaki kültür için merkez periferi ayrımını yapmak çok güçtür ve Miletos *pantheonu* içerisinde kült alanlarının konumunu incelerken, Miletos'u merkezi ve *territoriumu* ile birlikte bütüncül olarak değerlendirme gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Akdeniz'deki bütün kültürler için denizin özel bir önemi vardır ve Miletos'ta da kutsal alanların yer seçiminde ve buralardaki sunu objesi tercihlerinde denizle kurulan ilişkilerin özel bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır (Horden ve Purcell, 2000, s. 412). Ancak altı çizilmesi gereken önemli bir nokta, denizaşırı seyahatler sonucunda getirildiği anlaşılan "egzotik" nesnelere sunumunun MÖ 7. yüzyılda daha yaygın olduğudur. MÖ 6. yüzyıl başından itibaren gittikçe artan bir şekilde bunların yerine yerel üretim sunu objeleri değer kazanmıştır. Kültün doğası veya kutsal alanın fonksiyonu kült coğrafyası için yer seçiminin yanı sıra ritüellerin niteliğini de etkilemiş görünmektedir; ancak önemli bir detay, seçilen sunu objelerinin kültün doğası ile ilgili olmaktan ziyade sunanların sosyal statüleri ile de ilişkili görüldüğüdür. Maddi değerleri büyük değişkenlik gösteren, Akdeniz'in farklı coğrafyalarından ithal edilerek sunulmuş nesnelere varlığı, bireylerin bu sosyal tabakalaşma içerisinde farklı konumlarını beyan etme arayışı ile ilgili de olabilir (Foxhall, 2005, s. 243). Bu bağlamda farklı kutsal alanların değişken ziyaretçi profilleri aynı zamanda kent içerisindeki sosyal tabakalanmayı yansıtıyor izlenimini vermektedir. Athena kutsal alanı bu açıdan özellikle ilgi çekicidir; çünkü eldeki veriler, konumunu ve denizaşırı ilişkilerini sergilemek için sunu objelerine başvuran yerel elitlerin bu kutsal alanı kullandıklarına işaret etmektedir. Buna karşılık çok daha geniş bir kitlenin kullandığı anlaşılan Aphrodite kutsal alanındaki sunular çok daha çeşitlidir ve pek çok farklı sosyal tabakadan bireyin bir arada bu alanı kullandıklarını göstermektedir.²⁹ Yine de özellikle MÖ 7. yüzyıl boyunca "egzotik" hediyeler

²⁸ Duploux, 2006, ss. 208-209, ayrıca bkz. Rehm ve Harder, 1958, ss. 5-6.

²⁹ Sunuların dağılımına bakıldığında Miletos Athena-Aphrodite kutsal alanlarındaki farklılaşmanın bir paralelini Khios Emporio'sunda, Athena ve liman kutsal alanları arasında da görmekteyiz ve Khios özelinde bu farklılaşmanın kadın ve erkeklere ayrılan farklı kutsal alanlara işaret edebileceği Simon tarafından tartışılmaya açılmıştır. Simon, 1997.

sunabilme kabiliyetinin sergilenmesinin önemini burada da görebilmekteyiz. Sunu objesi kullanımında dikkat çekmek isteyeceğimiz son nokta ise, Arkaik Dönem'in sonuna doğru sunu objesi seçiminde gözlemlenen genel bir değişimdir. Bu noktada bir genelleme yapılırsa, daha erken dönemdeki sunu objelerinin daha kişisel ve günlük kullanıma ait, tanrıyla ilgili özel ikonografik referansları taşımayan objeler olduklarını söyleyebiliriz.³⁰ Ancak Arkaik Dönem'in sonuna doğru bu durumun büyük ölçüde değiştiği ve tanrılara sunmak için özel olarak üretilen ve sunulduğu tanrı/tanrıçaya ait ikonografik özellikler taşıyan figürlü nesnelerin en popüler sunu objesi hâline dönüştükleri gözlemlenebilmektedir.

Antik Kaynaklar

Herodotos (Herodotos, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodot Tarihi*. Çev. M. Ökmen, İstanbul 1973
(Remzi Kitabevi).

Modern Kaynaklar

- Berve, H. & Grueben, G. (1965). *Temples et Sanctuaires Grecs*. Paris: Flammarion.
- Bonnet, C. & Bricault, L. (2016). *Quand les dieux voyagent. Cultes et mythes des mouvements dans l'espace méditerranéen antique*. Genève: Labor et Fides.
- Bourdieu, P. (1980). *Le sens pratique*, Paris: Editions Minuit.
- Courtils, J., des. (2001). Compte rendu: Das Heiligtum der Athena in Milet. *Topoi* 11/2, ss. 753-757.
- Duploux, A. (2006). *Le Prestige des Elites*. Paris: Les Belles Lettres.
- Ehrhardt, N. (1983). *Milet und seine Kolonien*. Frankfurt: Peter Lang.
- Eren, K. (2018). Arkaik İonia Kutsal Alanlarında Sosyal Hayatın Sunulara Yansımaları. O. Zunal, v.d. (eds.) *Epiphaneia. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı* içinde (ss. 153-158). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Eren, K. (2017). Arkaik Dönem İonia'sında kutsal alanların organizasyonu ve "tanrı(ça) imajeri. G. Duru, K. Eren ve E. Koparal (eds.), *Arkeolojik Şeyler/Archaeological Things* içinde (ss. 105-116). İstanbul: Ege Yayınları.
- Eren, K. (2015). Ionian Sanctuaries and the Mediterranean World in the Seventh-Century B.C. In P. M. Militello & H. Önez (eds.), *Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania 3-5 March 2011, Vol.1* (pp. 321-327). Oxford: BAR International Series.
- Fontenrose, J. (1988). *Didyma Apollo's Oracle, Cults and Companions*. Oakland California: University of California Press.
- Foxhall, L. (2005). Village to City. Staples and Luxuries? Exchange Networks and Urbanization. In R. Osborne & B. Cunliffe (eds.), *Mediterranean Urbanization 800-600 BC* (pp. 233-248). Oxford: British Academy.
- Furtwangler, A. (2011). Didyma Brankhid Kahinleri. *Aktüel Arkeoloji* 22, ss. 64-79.
- Furtwangler, A. (2007). Didyma 2006. *KST* 29/3, ss. 471-490.
- Gans, U. (1991). Die Grabung auf dem Zeytintepe. *IstMitt* 41, ss. 137-140.
- Graeve, V. von. (2007a). Zur Kunstgeschichte früher Milesischer Terrakotten. In Cobbet J., Graeve, V. von., Niemeier, W.D., Zimmermann, K. (eds), *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme* (pp. 645-666). Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

³⁰ Snodgrass, 1989/1990, ss. 291-292, Sicilya ve Güney İtalya örnekleri üzerinden benzer bir saptamayı yapmaktadır.

- Graeve, V. von. (2007b). 2004-2005 Milet Çalışmaları. *KST* 28, ss. 625-648.
- Graeve, V. von. (1996). 1994/95 Yılı Milet Çalışmaları. *KST* 18/1, ss. 529-554.
- Greaves, A. M. (2004). The Cult of Aphrodite in Miletos and its colonies. *AnatSt* 54, ss. 27-33.
- Greaves, A. M. (2002). *Miletos: A History*. London, New York: Routledge.
- Greaves, A. M. (2000). Miletos and the sea: a stormy relationship. In Oliver, G.J. (ed.), *The Sea in Antiquity* (pp. 39-62). Oxford: BAR International Series.
- Held, W. (2000). *Das Heiligtum der Athena in Milet*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Herda, A. (2006). *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Herda, A. (2005). Apollon Delphinion, das Prytaneion und die Agora von Milet. *AA* 2005/1, ss. 243-294.
- Herda, A. (1998). *Der Kult des Gründheroen Neileos und die Artemis Kithone in Milet*. *Öjh* 67, ss. 1-48.
- Hornden, P. & Purcell, N. (2000). *The Corrupting Sea*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Hölbl G. (1999). Die Aegyptiaca vom Aphroditetempel auf dem Zeytintepe. *AA*, 1999, ss. 345-371.
- Jost, M. (1992). Sanctuaires Ruraux et Sanctuaires Urbains en Arcadie. In Schachter, A. (ed.), *Le Sanctuaire Grec* (pp. 205-240). Gênevê: Entretiens Hardt.
- Kaplan, P. (2002). The Social Status of the Mercenary in Archaic Greece. In Gorman, V.B. & Robinson, E.W. (eds.), *Oikistes: Studies in Constitutions, Colonies and Military Power in the Ancient World, Offered in Honor of A.J. Graham* (pp. 229-243). Leiden, Boston: Brill.
- Kerschner, M. (1995). Die Ostterrasse des Kalabaktepe. *AA* 1995, ss. 214-220.
- Kerschner, M. & Schlotzhauer, U. (1999). Das Artemisheiligtum auf der Ostterrasse des Kalabaktepe in Milet. *AA* 1999, ss. 7-51.
- Mallwitz, A. & Schiering, W. (1968). Der alte Athena-Tempel von Milet. *IstMitt* 18, ss. 87-160.
- Murray, O. (1991). The Social Function of Art in Early Greece. In Buitron-Oliver, D. (ed.), *New Perspectives in Early Greek Art* (pp.23-30). Washington: National Gallery of Art.
- Niemeier B. & Niemeier W. D. (1997). Milet 1994-5 Projekt "Minoisch-Mykenisches bis Proto-geometrisches Milet": Zielsetzung und Grabungen auf dem Stadionhügel und am Athenatempel. *AA*, 1997, ss. 189-248.
- Niemeier, W.D. (1999). Die Zierde Ioniens. *AA*, 1999, ss. 374-409.
- Osborne R. (1996). *Greece in the Making 1200-479 BC*. London: Routledge.
- Parke, H.W. (1985). *The Oracles of Apollo in Asia Minor*. London, New Hampshire: Routledge.
- Patera, I. (2006). *Offrir en Grèce ancienne: rites et objets autour de certains sanctuaires et fêtes de Déméter* (Thèse de doctorat). Paris: EPHE.
- Polignac, F. de. (2006). Analyse de l'Espace et Urbanisations en Grèce Archaique: Quelques Pistes de Recherche Récents. *REA* 108, ss. 203-224.
- Polignac, F. de. (1996). Entre les Dieux et les Morts. Statut individuel et rites collectifs dans la cité archaique. In R. Hagg (ed.), *The Role of the Religion in Early Greek Polis* (pp.31-40). Stocholm: P. Åströms.
- Polignac, F. de. (1995). *La naissance de la cité grecque*. Paris: La Découverte.
- Polinskaya, I. (2006). Lack of Boundaries, Absence of Opposition: The City-Countryside Continuum of a Greek Pantheon. In Rosen, R.M. & Sluiter, I. (eds.), *City, Countryside, and the Spatial Organization of Value in Classical Antiquity* (pp.61-92). Leiden-Boston: Brill.

Prost, F. (2002). Compte rendu pour W. Held "Das Heiligtum der Athena in Milet". *AntCl* 71, s. 487.

Rehm, A. & Harder, R. (1958). *Didyma II. Die Inschriften*. Berlin: Gebr. Mann.

Saint-Pierre, C. (2005). *Les offrandes orientales dans les sanctuaires du monde grec à l'époque archaïque* (Thèse de doctorat). Paris: Université Paris 1.

Schneider, P. (1996). Zum Alten Sekos von Didyma. *IstMitt*, 46, ss. 147-152.

Senff, R. (2006). Form and Function of Sanctuaries in Archaic Miletos. *REA*, 108, ss. 159-172.

Senff, R. (2003). Das Aphroditeheiligtum von Milet. *Asia Minor Studien*, 49, ss. 11-25.

Senff, R. & Heinz, M. (1997). Arbeiten am Zeytintepe im Jahre 1994. *AA*, 1997, ss. 114-117.

Simon, C.G. (1997). The Archaeology of Cult in Geometric Greece. Ionian Temples, Altars and Dedications. In Langdon, S. (ed.), *New Light on a Dark Age* (pp. 125-143). Columbia: University of Missouri Press.

Simon, C.G. (1986). *The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia*, Ann Arbor (Doctoral dissertation). Berkeley: University of California.

Slawisch, A. (2013). Didyma Untersuchungen zur sakralen Topographie und baulichen Entwicklung des Kernheiligtums vom 8.-4. Jh.v.Chr. In Raue, D. & Gerlach, I. (eds.), *Sanktuar und Ritual Heilige Plaetze im Archaeologischen Befund* (pp. 53-60). Berlin: Marie Leidorf.

Slawisch, A. (2009). Eine runde Sache: Zu einem Fragment einer Bronzekeule aus Didyma. In Einicke, R. et al. (eds.), *Zürück zum Gegenstand Festschrift für Andreas E. Furtwängler* (pp. 195-202). Langenweißbach: Beier & Beran.

Snodgrass, A.M. (1989/1990). The Economics of Dedication at Greek Sanctuaries. *ScAnt*, 3-4, ss. 287-294.

Tréziny, H. (2006). Urbanisme Archaïque des villes Ioniennes: Un Point de vue Occidental. *REA*, 108, ss. 225-247.

Tuchelt, K. (2007). Überlegungen Zum Archaischen Didyma. In Cobbet J., Graeve, V. von, Nie-meier, W.D., Zimmermann, K. (eds.), *Frühes Ionien Eine Bestandsaufnahme* (pp. 393-411). Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Tuchelt, K. (1991). Drei Heiligtümer von Didyma und ihre Grundzüge. *RA* 1991, ss. 85-98.

Tuchelt, K. (1973). *Vorarbeiten zu einer Topographie von Didyma: Eine Untercuchung der Inscrifftlichen und archaologischen Zeugnisse*. Berlin: Wasmuth.

Özgün Makale

Kutsal Alanların Geç Antik Dönem'deki İkincil Yaşamları: Kiliseye Dönüşüm ve *Ad Sanctos* Gömüler¹

Secondary Lives of Sanctuaries in Late Antiquity: Conversion of Temples to Churches and *Ad Sanctos* Burials

Esen ÖGÜŞ²

Öz

Bu makalede, Küçük Asya'daki kutsal alanların Geç Antik Dönem'de (yak. M.S. 4.-7. yüzyıllar arası) geçirdiği dönüşümler, Aphrodisias kentindeki Aphrodite Tapınağı özelinde incelenecektir. Bu döneme, paganlar ile Hıristiyanlar arasındaki düşünsel ve fiziksel çatışma damgasını vurmuş, bu çatışmanın sonucu olarak da birçok tapınak kiliseye çevrilmiştir. Aphrodisias'ta bu dönüşüm birçok kentte olduğu gibi göreceli olarak barışçıl olmuştur. Ephesos ve Hierapolis'te de, tıpkı Aphrodisias örneğinde olduğu gibi kiliselerin kültürel yaşamında başka değişiklikler de olmuş, örneğin kilise ve çevresi, terk edilen kent dışı nekropollerin yerini doldurmak üzere *ad sanctos* gömü alanına dönüştürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Aphrodisias, Tapınak, Kilise, Geç Antik Dönem, *Ad sanctos*.

Abstract

This article examines the modifications that sanctuaries went through in Late Antiquity (roughly the fourth-seventh centuries C.E.) by focusing on the conversion of the Temple of Aphrodite in Aphrodisias into a church. This period was marked by the mental and physical conflict between pagans and Christians, as a result of which several pagan temples were converted into churches. This conversion was relatively peaceful at Aphrodisias like many other cities of Asia Minor. In Ephesus and Hierapolis, just like at Aphrodisias, further changes took place in the cultural life of the churches; they housed *ad sanctos* burials that replaced the abandoned *necropoleis*.

Keywords: Aphrodisias, Church, Temple, Late Antiquity, *Ad sanctos*.

Doğu Akdeniz'de yaklaşık MS 4.-7.³ yüzyıllar arasında yaşanan Geç Antik Dönem, hayatın hemen her alanında büyük dönüşümlere sahne olmuştur. Bu dönemde kentlerin giderek merkezileşmekte olan bir yönetim tarafından baskı altında tutulmaya başlamasıyla

¹ Makale başvuru tarihi: 12.01.2019, makale kabul tarihi: 27.02.2019.

² Dr., Austin Peay State University, Clarksville, TN, esenogus@hotmail.com. ORCID No: 0000-0002-7405-0372.

³ Aksi belirtilmedikçe bundan sonraki tarihlerin tümü MS'dir.

beraber, değişen ekonomik şartlar ve sınırlar ile deprem felaketleri kentsel altyapıda değişiklikler gerektirmiştir. Güç ve ekonomik dengedeki bu değişikliklerin merkezinde ise yayılmakta olan Hıristiyanlığın getirdiği dinler arası fikirsel ve fiziksel çatışmalar bulunmaktadır.

Çoktanrılı din karşıtı dekretler Constantinus döneminde başlamış, pagan ibadetlerine getirilen sınırlamalar daha sonraki imparatorlar döneminde giderek artmış, pagan heykelleriyle beraber kutsal alanlar da en sert muameleyle karşılaşmıştır (Barnes, 1984, ss. 69-72). Pagan tapınaklarına, kapatma ve mallarına el koyma ile kurban ve idollere tapınmayı yasaklayan birtakım sert uygulamalar getirilmiştir. (*Cod. Theod. 16.10.2, 4-7, 9, 11; Cod. Theod. 16.10.4, 16; Cod. Theod. 16.10.6, 10; Cod. Theod. 16.10.12, 20; Cod. Theod. 16.10.19*; bkz. Saradi-Mendelovici, 1990, s. 48, n. 13). 380 yılında imparator I. Theodosius çoktanrılı dinleri yasadışı ilan eden, pagan tapınaklarına ve kült heykellerine uygulanan şiddeti artırıcı bir rol oynayan bir dekret yayımlamıştır (*Cod. Theod. 16.1.2*). İskenderiye'deki ünlü Serapeion'un 391'deki yıkımı dini baskının en erken ve şiddetli örneklerinden biridir (King, 1961, ss. 78-82; Geffcken, 1978, ss. 172-174; Sauer, 2003; Pollini, 2013). 407'deki bir başka dekret, idollerin yıkılmasını, kentlerdeki ve kırsaldaki tapınakların ise kamu kullanımına açılmasını emretmektedir (*Cod. Theod. 16.10.19*). Beklenen şekilde, birçok kült heykeli bunun sonucunda hedef haline gelmiştir. Küçük Asya'da Ephesos Artemis'in heykelleri kırılmakla kalmamış, tanrıçanın adı *prytaneion* önündeki portikten ve Liman Hamamı'ndan silinmiştir (Foss, 1979, s. 32, 69, n. 45; Jacobs, 2010). Aphrodisias Aphrodite'si de yoğun şiddete maruz kalmıştır. İnsan boyutlarından büyük Aphrodite heykeli ikiye parçalanarak Aphrodite Tapınağı'nın güneyindeki Ortaçağ duvarında moloz olarak kullanılmış (Brody, 2007, ss. 8-10); başka bir Aphrodite heykeli ise parçalanarak Tiyatro'nun arka tarafına moloz olarak atılmıştır (Brody, 2007, ss. 11-15).

Bu değişim döneminde pek çok tapınak ise Hıristiyan kilisesine dönüştürülmüştür. İmparatorluk genelinde 300 kadar tapınağın kiliseye dönüştürüldüğü, bu kiliselerden 83 tanesinin ise tapınak *cella*'sı içinde kurulduğu gözlenmiştir (Saradi, 2006, s. 359). Bazı durumlarda bu dönüşümün çok sert olduğu görülmektedir. Örneğin, Gaza'daki Marnas Tapınağı'nın 5. yüzyıl başındaki dönüşümü esnasında tapınak yakılarak kalıntılar üzerine kilise konurmuş (Saradi, 2008, ss. 118-119), yeni yapının paganlar için aşağılayıcı olması hedeflenerek, kadınların girmesinin yasak olduğu *cella*'ya ait mermer döşeme taşları, kilisenin ön avlusunda (*plateia*) yeniden kullanılmış, böylece bu taşlara erkek, kadın, köpek, domuz ve diğer hayvanların basabilmelerinin yolu açılmıştır. Yüzyıllar süren bu tapınak yıkma eğilimi, en az Iustinianus'un 529' daki dekretinin çoktanrılı dinleri tamamen baskılayarak, imparatorluktaki bütün paganların mallarına el konulması tehdidiyle vafit edilmesi emrine kadar sürmüştür (Trombley, 1993, s. 52).

Bahsedilen olaylar tapınaklara karşı genel tutumu özetlemekle beraber, çoktanrılı dinlere karşı düşmanlık her durum ve örnek için genelleyleyici olamaz. Pagan yapılarındaki değişiklikler ve tapınakların kiliseye çevrilmesi hallerinde aynı zamanda çok çapraşık bir tutum da söz konusudur (Saradi ve Mendelovici, 1990). Öncelikle, tapınakların yok edilmesi Kilise'nin organize çabasıyla değil, genellikle yerel piskoposların emriyle ve daha çok imparatorluğun doğusunda ve Afrika'da gerçekleşmiştir (Saradi ve Mendelovici, 1990, s. 49). Yunanistan'dan ve Küçük Asya'dan gelen arkeolojik kanıtlar, Hıristiyanların az sayıda kutsal alanı düşmanca duygularla yok ettiğini göstermektedir (Talloe ve Varcauteren, 2011, ss. 352-355). Dini amaçlarla yıkılan birkaç tapınakta, Hıristiyanlar mevcut arazi üzerine hemen kilise yapmamışlar (Korfu'daki Palacopolis bazilikası istisnadır), buraya kiliseler daha sonra, bölgenin paganlar için değerini yitirdiği zaman inşa edilmiştir (Spieser, 1976, ss. 309-320; Talloe ve Varcauteren, 2011, ss. 373-375). Kiliselerin

tapınakla aynı yerde kurulması, Küçük Asya'da bazı yerlerde olduğu gibi stratejik kolaylık sağlamakta ya da Ayaş (Kilikya) tapınağında olduğu gibi "kirli" yerleri arındırma amacı taşımaktaydı (Libanius, *Or.* 17.7; Gough, 1954, ss. 49-50). Hatta Libanius gibi pagan düşünürler bile stratejik davranarak tapınakların yok edilmek yerine başka amaçlarla, örneğin vergi toplama ofisi olarak kullanılmasını önermiştir (*Or.* 30. 42).

Bununla birlikte, birçok kutsal alan kiliseye çevrildiğinde zaten kaderlerine terk edilmiş durumlardı. Geç Antik Dönem kargaşası içerisinde, mevcut tapınak hazinelerine el konulmuş, birçok elit kentli hayırsever, kutsal alanlar yerine kiliseyi destekleme yolunu seçmiş, hatta birçok kült kendiliğinden önemini yitirmişti (Caseau, 1999, s. 25; Talloen ve Vercauteren, 2011, s. 350). Örneğin Sardis Artemision'u, her ne kadar veriler kısıtlıysa da olasılıkla 3. yüzyıl içerisinde terk edilmiş, 4. yüzyıl'da da alüvyonla dolmuş durumdaydı (Foss, 1976, s. 28, ss. 37-38).

Çokdinlilik karşıtı dekretlerin evrensel olarak ve harfiyen uygulanması da söz konusu değildir; hatta uygulamadaki bu gevşeklik sebebiyle dekretler genelde yeniden, daha sert bir biçimde yayımlanmıştır. Örneğin Arcadius ve Honorius'a ait 399'da yayımlanan ve tapınakların yok edilmesini isteyen bir dekret, daha sonra II. Theodosius tarafından 435'te tekrar yayımlanmış, bütün tapınakların ve kutsal alanların yok edilmesini talep etmiştir (*Cod. Theod.* 16.10.16; *Cod. Theod.* 16.10.25). Yani genel olarak bakıldığında, kentsel ve kültürel dönüşüm bir anda olmamış, yüzyıllar süren çatışma, tartışma ve yeni alışkanlıkların tanımlanmasını gerektiren bir süreç olarak gelişmiştir.

Tapınak mimarisinde bu tip çapraşık, muğlak ve zamana yayılan dönüşümler Aphrodisias'taki (Karya) Aphrodite Tapınağı için de geçerlidir. Bu kentin gelişimi ve yapılarının ikincil ve sonraki yaşamları daha önce detaylı olarak incelenmiştir (Ratté, 2001; Smith, 2012a; Smith, 2012b). Bu makalenin birinci amacı kentin ana tapınağının bir Hıristiyan kilisesine çevrilmesini belli bir bakış açısıyla ele alarak, tapınağın yok edilmesinden başlayıp yapının özünün korunmasıyla sonuçlanan karmaşık dönüşümünü incelemektir. Bu makalede öne süreceğim gibi, tapınağın yıkımı sosyal şartların bir sonucudur ve otorite sahiplerinin yeni elde ettikleri güçlerini ve kimliklerini sağlamlaştırmak amacıyla yapılmıştır. Böyle olmakla beraber, yıkım ve yeniden kullanım, anlık bir dini hezeyanın sonucu değil, yapının görsel bütünlüğünü ve Hıristiyanlarla paganlar arasındaki hassas dengeyi bozmamak için yapılan planlı ve dikkatli bir çalışmanın ürünüdür.

Bu makalenin ikinci amacı ise katedrale dönüştürülmüş olan kutsal alanın sonraki yaşamını, özellikle de Orta Bizans Dönemi'nde (yak. 9.-12. yy.) yaşadığı yenilenme dönemini aydınlatmaktır. Bu dönemde, kutsal alan ve çevresi yalnızca Hıristiyan tanrısına tapınma yeri olarak değil, aynı zamanda inananların ebedi dinlenme mekânı olarak da kullanılmıştır. Tapınak-Kilise, fonksiyonu değişerek ikincil yaşamını kilise ve gömü alanı olarak devam ettirenken, nekropol alanları ise önce mezar yapılarının ve lahitlerin yeniden kullanımı, sonra da tamamen terk edilmesiyle sonuçlanacak temel bir dönüşüm ve yok oluş sürecine girecektir.

Aphrodisias'ın Geç Antik Kentine Dönüşümü

Aphrodisias kentinin Hıristiyanlığa geçişi kademeli olarak gerçekleşmiştir. Kent, 250 yılı civarında Arap Philippus veya Decius tarafından Karya-Frigya eyaletinin başkenti ilan edilinceye kadar özgür statüsünü korumuştur (Roueché, 1989, nos. 1-2). 300 yılları civarında ise, Geç Roma Küçük Asya'sı Karya eyaletinin başkenti olarak tamamen devlet egemenliğine girmiştir (Roueché, 1989, nos. 16-8). 313 yılında Milano Fermanı'nın Hıristiyanlığı serbest bırakmasıyla bu dinin tüm imparatorlukta olduğu gibi Aphrodisias'ta da yayılması hızlanmıştır. Bu dönemdeki yazıtlardan,

kentteki pagan ve Hıristiyan elitler arasında, kamu yapılarını ve anıtları kimlik ve inançlarını açığa vurmak amacıyla platform olarak kullanan bir diyalektik göze çarpmaktadır. Bu gergin politik ortamda birçok pagan yapısı, hatta kentin isminin yazılı olduğu anıtlar bile değişikliklere sahne olmuştur. Örneğin, sur duvarlarında kuzeydoğu kapıdaki kentin adının geçtiği yazıtta yer alan Aphrodisias kelimesi bilinmeyen bir tarihte “Stavropolis” (haç kenti) olarak değiştirilmiştir (Calder and Cormack, 1964, s. 427; Roueché, 1989, no. 42). Kente adını veren Aphrodite ismi de Tiyatro'daki *pulpitum* kısmından silinmiştir (Jones, 1981, s. 126; Chaniotis, 2008, ss. 249-53).

Kentteki epigrafik buluntular paganizmin de kendini ifade etmeye devam ettiğine birçok kanıt sunmaktadır. Haç işareti taşıyan ilk *resmi* (yani dini olmayan) yazıt, Karya eyalet konseyinin imparator Büyük Theodosius'un ilk eşi Aelia Flacilla Augusta'ya 379-86 yıllarında adadığı onurlandırma yazıtıdır (Roueché, 1989, no. 23). Bundan sonra bir yüzyıl daha kentteki hiçbir yazıtta haç işareti görülmez (Trombley, 1993, s. 54). Ayrıca, 416'daki bir dekret, hükümet elitinin Hıristiyanlığa geçmesini zorunlu kıldıysa da (*Cod. Theod.* 16.10.21), Hıristiyan piskoposlarının Aphrodite'nin *temenos*'una yerleşmeleri 5. yüzyıl sonuna kadar gerçekleşmemiştir. Böylece, kent bölgesel başkent olmasına rağmen buradaki pagan elitlerin kendi kimliklerini geleneksel yöntemlerle ifade etmeye yüzyıllarca devam ettiklerini yazıtlardan öğreniyoruz.

Aphrodite tapınağının korunma ve tahribat arasında gidip gelen dönüşüm süreci de, materyal kültürü siyasi veya dinsel güç gösterisi olarak kullanmaya meyilli rakip ideolojilerin rekabeti bağlamında değerlendirilmelidir.

Aphrodite Tapınağı ve Tetrapylon

Aphrodite Tapınağı'nın Hıristiyan kilisesine dönüşümü koruma ve yok etme arasındaki ince çizgiyi gösteren bir örnek konumundadır. Tapınak uzun tarihi olan bir anıtsal yapıdır (Theodorescu, 1990; Doruk, 1990; Reynolds, 1990; Hebert, 2000, ss. 12-13). Yerel ve bölgesel bir kült merkezi olan tapınağın yapımı M.Ö. 1. yüzyıl sonlarında başlamış ve erken 1. yüzyılda tamamlanmıştır. Tapınağın etrafındaki *temenos* ile batı, kuzey ve güneyindeki sütun sıraları, 2. yüzyılda yapılmış, *temenos*'un doğusundaki, Tetrapylon'un anıtsal bir kapı olarak giriş sağladığı geniş ön avlu da Severuslar Dönemi'nde bitirilmiştir (Otschar, 1996, ss. 214-24). Tapınak, 500 yılı civarında katedrale çevrilmiştir (Smith ve Ratté, 1995, s. 46). Bu dönüşümün tetikleyici faktörlerinden birisi muhtemelen Illus'un 481-88 yıllarında imparator Zeno'ya karşı başlattığı ve sonucunda yenilgiye uğradığı isyandır (Trombley, 1993, s. 53). Birçok Yunan kenti gibi Aphrodisias da kaybeden tarafı desteklemiş, yenilgi sonucunda da ayrılıkçılara karşı uygulanan tapınakların kapatılması, yok edilmesi veya kiliseye çevrilmesi ile kült heykellerinin ortadan kaldırılması yaptırımına maruz kalmıştır.

Bu dönüşüm için ciddi yapısal değişiklikler gerekmiştir (Hebert, 2000, ss. 13-4; Cormack, 1990, ss. 75-88). 8 m x 13 m *cella* yıkılarak kilisenin duvarı inşa edilmiş, kısa olan doğu ve batı taraftaki sütunlar kaldırılarak uzun olan kuzey ve güney tarafa eklenmiştir. Ana giriş doğudan batıya taşınmış, doğu tarafa bir apsis eklenmiştir. Batı tarafa *narthex* ve *atrium* inşa edilmiş, *temenos*'un kuzey ve güney tarafları değiştirilerek güney portik yerinde bırakılmış, kuzey portik sütun sırası kaldırılmıştır.

Aphrodite Tapınağı'nın dönüşümü, yukarıda bahsedilen İskenderiye'deki Serapeion veya Gaza'daki Zeus Marnas Tapınağı'na kıyasla göreceli olarak barışçıl ve stratejik olmuştur (Fowden, 1978, ss. 69-70, 72-75). Benzeri bir barışçıl dönüşüm Atina'daki Hephaisteion'un 5. yüzyılda kiliseye çevrilmesi için de söylenebilir (Sturm, 2016, ss. 797-800). Bir tapınağın dini işlevinin

Resim 1: Tetrapylon, Aphrodite Tapınağı'na anıtsal giriş kapısı. Aphrodisias. Fotoğraf: yazar.

aynı noktada Hıristiyan kilisesininkiyle değiştirilmesi eski dinin yerine yeni bir dinin geçmesi anlamına gelmekteydi. İnanç sistemlerinin çatışması besbelli olmakla beraber, dönüşüm kararı alındıktan sonra tapınak yapı malzemesinin kilise için kullanılması ise ekonomik açıdan uygun görülmüş olmalıdır.

Tapınağın dönüşümü ile birlikte, ana giriş tam tersi istikamete (batıya) taşındığından Tetrapylon (Resim 1) ve ön avlu da işlevlerini yitirmiştir. Hatta Tetrapylon'un güneybatısında bulunan Geç Antik Dönem veya sonrasına ait yapıların gösterdiği üzere burada özel mülkiyete izin verilmiş olması mümkündür (Smith and Ratté, 1996, ss. 8-9). Yine de Hıristiyanlar, Roma sikkelerinde görüldüğü gibi (Brody, 2007, pl. 12, group 9A-9E), kenti temsil eden bir anıt olan Tetrapylon'un ayakta kalmasına müsaade etmişler, hatta geç 4. veya erken 5. yüzyılda, kentte Hıristiyan kültür hakimken, anıtı muhtemel bir deprem sonucu yıkıldıktan sonra tekrar ayağa kaldırmışlardır.

Tetrapylon'un ayakta kalmasına müsaade edilmişken, kabartma süslemeleri muhtemelen tapınak kiliseye çevrildiği dönemde değişikliğe maruz kalmış, batı alınlık üzerindeki Aphrodite

Resim 2: Tetrapylon, alınlıktaki kazınarak yok edilmiş imge. Resim 1'in detayı. Fotoğraf: yazar.

kabartması silinerek yerine bir haç işareti kazınmıştır (Resim 2) (Paul, 1996, abb. 2; Outschar, 1996, abb. 18). Buna karşın kabartmanın etrafındaki süslemelere dokunulmamış, örneğin yabandomuzu avı yapmakta olan Eroslar korunmuştur. Aphrodite imgesinin kazınmasından besbelli memnuniyetsizlik duyan paganlar ise, Tetrapylon'un batı tarafındaki yer döşemesine çok hafifçe, hatta belki de kaçak olarak, Karya Zeus'unun simgesi olan çift ağızlı balta motifinden dört tane kazınmışlardır (Chaniotis, 2008, s. 259, fig. 11). Bu eylem ve tepki zinciri kentteki ideolojilerin ve sembollerinin yoğun çatışmasına işaret etmektedir.

Tapınak'ın Bizans tarihi ise yeniden kullanım ve devşirme alışkanlıklarını gösterir. Orta Bizans Dönemi'nde kilise büyük bir yenilenme aşamasından geçmiştir. Bu dönem, tapınağın hikayesinin sur duvarları dışındaki nekropollerle kesiştiği dönemdir. Nekropollerdeki Roma dönemi taş duvarlı mezar yapıları 4. yüzyılın ortalarında yıkılarak bloklar sur duvarlarında devşirme olarak kullanılmıştır. Sur duvarları, Eros Monachus ve Flavius Constantius isimli iki valinin 350 ve 360 yıllarında üstlendikleri önemli bir projedir (Roueché, 1989, no. 19; Roueché, 1989, no. 23). Hipoje tipi mezar yapıları ise, mezarlarda bırakılan sunu objeleri ve kandillerin gösterdiğine göre 6.- 7. yüzyıllara kadar kullanılmaya devam etmiştir (Tulay, 1991). Diğer yandan, mezarlıklardaki bezemeli mermer lahitler, dikdörtgen parçalara ayrılıp kabartmalı yüzleri alta gelecek şekilde döndürülüp yenilenmekte olan kilisede döşeme taşı olarak kullanılmıştır. Bu kullanım için kabartmalar, insan figürleri de dahil olmak üzere kazınmamış, kabartmanın alta gelmesi yeterli görülmüştür (Ögüş, 2014, fig. 13; Ogus, 2018, s. 19, Cat. 3, 8, 21-22, 24, 27-28).

Yine aynı dönemde, kilisenin ön avlusunda da değişiklikler meydana gelmekteydi. En azından doğu kısım çukur mezarlarla dolmuş, bu mezarlara kapak olarak da lahit parçaları kulla-

nılmıştı (Smith ve Ratté, 1995, s. 46; Ögüş, 2017). Mezar kapağı olarak kullanılmış bir lahit parçası, sütunlu arka planda durmakta olan bir erkek figürünü betimlemektedir (Resim 3). Bu insan figürü kazınarak silinmiş olmakla beraber, figürün pozu ve oranları, dış hatlarının korunmasından dolayı belli olmaktadır (Ögüş, 2017; Ogus, 2018, s. 19, Cat. 80). Bu tip değişiklikler kentin başka anıtlarında da, örneğin Sebasteion'daki tanrı ve tanrıça figürlerinde de görülmektedir. Burada da figürler tamamen kazınıp yok edilmemiş, dış hatları korunarak tanınması sağlanmıştır (Smith, 2012b). Bu kısmi değişiklikler büyük ihtimalle bunları uygulayanlara, yaptıkları icraatın hatırlanmasını sağlayarak sürekli bir güç kazandırmaktaydı. Yukarıda sözü geçen ve Resim 3'te görülen lahit parçasındaki erkek figürü, torsosu üzerine kazınmış büyük haç motifi ile, belki de pagan idolu olma ihtimaline karşı etkisizleştirilmiştir.

Kilisenin güney koridorundaki iki tane lahit teknesi ise ikinci kontekstlerde yine lahit olarak kullanılmıştır. Doğudaki lahit, döşemenin içine yerleştirilmiş, teknenin sadece yaklaşık 20 cm'si görünmektedir. Batıdaki lahit ise döşemenin üstünde durmaktadır. Doğudakinin konumu itibariyle Orta Bizans yenilenmesinden önce, batıdaki ise döşeme yapıldıktan sonra kullanıldığı düşünülmelidir.

Batıdaki lahit teknesi, arka duvara yaslanmış vaziyette, ikinci kontekstinde *in situ* konumdadır (Resim 4). Duvara yaslı ön yüz gözlerden saklı olmakla beraber, bir zamanlar kabartmalı olduğu anlaşılmaktadır. Lahitin, bu kabartmalar kazındıktan sonra mı kullanıldığı açık değildir. Ancak, kırık durumda olan kısa yüzde, dikkatli bakıldığında dış hatları göze çarpan kabartmaların mitolojik figürler olduğu anlaşılmaktadır -örneğin çıplak bir kahraman betimi, bir Eros ve altar motifi göze çarpar. Kentteki diğer kabartmalar gibi, Hıristiyanlar bu kabartmayı kazıyıp figürlerin dış hatlarını koruyarak hem sakıncalı pagan kabartmasını etkisizleştirmişler, hem de yok edilen figürü hatırlatarak bu işlemi gerçekleştirenin politik gücünü sağlamlaştırmayı amaçlamışlardır.

Resim 3: Mezar kapağı olarak kullanılmış bir sütunlu lahit parçası. Aphrodisias. Fotoğraf: New York Üniversitesi Aphrodisias Kazısı izniyle.

Resim 4: Aphrodisias Tapınak-Kilise'de güney koridorda devşirme olarak kullanılmış lahit. Ok işaretli, kazınmış olan mitolojik temalı kabartmayı göstermektedir. Fotoğraf: yazar.

Kilise içindeki lahitlerin sahipleri kimdir? Elbette yazıt olmadan söylenecek her söz spekülasyona girse de, önemli bir olasılık göz ardı edilemez. Kent içine gömünün getireceği kirlenme ve salgın hastalıklara duyulan korku, hem pagan hem de Hıristiyanlar için geçerli olsa da, şahısların kilise içine veya etrafına gömülmesi, bu korkuya üstün çıkan bir başka faktöre işaret ediyor olabilir: bağışçılar ve hayırseverleri memnun etme düşüncesi. Bağış yapma veya “evergetizm” geleneği Geç Antik Dönem’de de devam etmiş, Hıristiyan hayırseverlerin emekleri kiliseye veya ihtiyacı olanlara bağış şeklinde gerçekleşmiştir (Brown, 2012, ss. 53-90). Aphrodisias'tan birçok yazıt, evergetizmin devam ettiğini ve kiliseyle bağlantılı hayırseverlik eylemlerini gösterir. Örneğin Tapınak-Kilise'nin doğu tarafında bulunmuş olan 5.-6.yüzyıllara tarihli ve muhtemelen bir trabzanın üst kısmına ait bir grup yazıt parçası bağışçıların dualarıdır ve kilisenin yenilenmesi döneminde olasılıkla bir duvarda devşirme olarak kullanılmışlardır. (Roueché, 1989, Docs. 92-96). 6. yüzyıl tarihli birçok başka yazıt ve heykel onurlandırılan vatandaşların adını verir (Roueché, 1989, Docs. 53, 55-56, 73-74, 82, 85-87, 89).

Kilisenin içindeki gömülerin bağışçılara ait olabileceği görüşü, Bizans Dönemi Filistin bölgesindeki kiliselerden gelen kanıtlarla güçlenir. Burada kiliseye gömülme ayrıcalığı ve hakkı, kiliselerin ve manastırların kurucuları ve bağışçılarına sunulmuştu (Goldfus, 2006). Örneğin, Beit-Shean (Scythopolis) Kyria Maria manastırındaki onurlandırma ve mezar yazıtları buna işaret eder (Fitzgerald, 1939, ss. 14-15; Goldfus, 2006, s. 414). Aynı Aphrodisias'taki gibi buradaki gömüler de esas ibadet alanının dışında, güney koridorlarda veya avludadır (Goldfus, 2006, 416).

Görüldüğü gibi, Tapınak'ın Kilise'ye çevrilmesiyle başlayan, Kilise'nin nekropollerden gelen devşirme malzeme ile yenilenmesiyle devam eden değişiklikler zinciri, yalnızca bu ibadethane nin işlevi ve planının değişmesiyle sona ermemiş, aynı zamanda buranın yeni bir işlev kazanmasına, yani mezarlık alanı olmasına kadar devam etmiştir. Belirtildiği gibi, hipoje tipi mezarlar 6-7. yüzyıllara kadar kullanılmış, daha sonra terkedilmiş olmalıdır. Buna göre, kent dışındaki mezarlıklar tamamen terkedildiğinde oldukça küçülmüş bir nüfusa sahip olan Orta Bizans Dönemi halkının mezarlarının hepsinin *ad sanctos* olma ihtimali vardır. Ancak bu ihtimalin netlik kazanması ve bütün mezarlıkların kent dışından kent içine taşındığını iddia etmek için daha detaylı araştırma ve kazı yapılması gerekmektedir.

Kilise sınırları dahiline gömü, Roma nekropollerinin terk edildiği Küçük Asya'nın diğer kentlerinde de görülen bir uygulamadır. Örneğin Ephesos'ta kent duvarlarının içinde ve dışında birçok kilisede *ad sanctos* gömü bulunmaktadır. Kent içindeki Meryem Kilisesi, Bizans Sarayı olarak adlandırılan kilise ve Aziz Lukas'ın mezarı 5. yüzyıldan sonra gömü alanları olarak kullanılmıştır. Bu kiliselerin etrafındaki veya içindeki mezarlar 10. veya 11. yüzyıllardan önceye tarihlenememektedir (Steskal, 2013, ss. 252-253; Meryem Kilisesi: Reisch, Knoll ve Keil, 1932; Karwiese, 1989; Karwiese, 1999, ss. 81-85, 186-187; Zimmermann, 2011, ss. 141-142; Zimmermann ve Ladstätter, 2010; Pülz, 2010, ss. 134-135. Bizans Kilisesi: Pülz, 2011, ss. 64-66; Miltner, 1958, ss. 115-117; Vettters, 1966, ss. 278-280; Miltner, 1956-58, ss. 3-17; Miltner, 1959, ss. 243-249; Foss, 1979, ss. 50-51; Berger, 1982, s. 50; Lavan, 1999, ss. 148-149. Aziz Lukas'un mezarı: Pülz, 2010). Bu tarihleme, olasılıkla daha önceki yüzyıllara ait gömü malzemesi olmayışından kaynaklanmaktadır. Ancak büyük ihtimalle 7. ve 8. yüzyıllara ait mezarlar da mevcuttu; çünkü kentin en büyük nekropolü olan Liman Nekropolü 6. yüzyılda terkedilmiş olmasına karşın 7. ve 8. yüzyıl mezarlıklarının yeri belli değildir. Ephesos için henüz bir hipotez niteliğinde olan bir öneri, mezarlıkların genel olarak Erken ve Orta Bizans Dönemi'nde kent içine taşınmasıdır (Steskal, 2013, s. 259). Eğer bu hipotez doğrulanırsa, Ephesos'ta da Aphrodisias'la benzer bir eğilim içerisinde,

6-7. yüzyıllarda kent dışındaki mezarlıklar terkedildikten sonra, kiliseler ve çevrelerinin mezarlık olarak kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz.

Benzer şekilde, Hierapolis'te de *ad sanctos* mezarlıklarının olduğunu görüyoruz. Burada, Roma nekropollerini kuzey ve güney olmak üzere iki alanda yoğunlaşmıştır. Güney nekropolün kronolojisi ile ilgili fazla bir şey bilinmemekle beraber, Kuzeydoğu nekropoldeki mezarlardan birinin Havarî Philippus'un kalıntılarını taşıdığı düşünüldüğünden yaklaşık 1300 yılına kadar kullanıldığı bilinmektedir. Hatta bu nekropol bir çeşit hac merkezi olmuş ve birçok mezar yapısı Orta Bizans Dönemi'ne kadar kullanılmıştır. Bunun dışında, Kuzeybatı nekropol 6. yüzyılda terk edilmiş, kentteki birçok kilise de mezarlık olarak kullanılmıştır. Örneğin Agora'nın doğusunda 11. yüzyılda inşa edilen Bizans kilisesinin etrafında mezar taşlarıyla örtülmüş çukur mezarlar bulunur (D'Andria, 2003, s. 118, fig. 54; Arthur and Bruno, 2007, ss. 525-26). Bu gömü şekli ve mezarların yeri Aphrodisias Tapınak-Kilise ile benzerlik gösterir. Ayrıca, kentteki ana katedralde de, apsisin doğusunda, döşeme seviyesinden aşağıda bir mezar göze çarpar (D'Andria, 2003, ss. 141-143; Arthur ve Bruno, 2007, ss. 520-523). Önemli bir kişiye ait olması beklenen bu mezar, 7. yüzyıl depreminden sonraya tarihlidir ve ilginçtir ki burada Greko-Romen adetlerine uygun olarak, mezara ulaşan ve muhtemelen libasyon için kullanılan pişmiş toprak bir boru bulunmaktadır.

Küçük Asya'daki bu örnekler göstermektedir ki kent dışındaki Roma nekropollerine alternatif olarak Antik Dönem sonrasında kent içinde mezarlıklar kurulmuştur. Bu yeni mezarlıklar, bir kısmı Roma tapınaklarından dönüştürülmüş olan Hıristiyan kiliseleriyle bağlantılıydı. Gelecekteki bilimsel çalışmaların, hem Aphrodisias hem diğer Küçük Asya kentlerinde, kent içindeki mezarlıkların kronolojisini belirleyerek, Geç Antik ve Bizans Dönemi'nde mezarlıkların kent dışından içine "taşınması" hipotezini ve *ad sanctos* gömülerin kutsal alanların ikincil yaşamlarının asli karakteri olduğunu doğrulaması gerekmektedir.

Sonuçlar

Burada gösterildiği gibi Aphrodite Tapınağı'nın kiliseye dönüşümünün detayları pek çok açıdan kasıtlı yok etme ile koruma arasındaki ince çizgide bulunmaktadır. Öncelikle, Aphrodite'nin kentteki koruyucu varlığının silinmesi için gerekli olan, tapınağın Hıristiyan kilisesine dönüşümü gerçekleşerek, tapınağın bütün yapı blokları yeniden kullanılmıştır. Bunun sebepleri ekonomik olmakla birlikte, aynı alanda aynı malzeme ile kilise inşa edilmesi, yapının geçmişinin sürekli olarak hatırlatılması anlamına da gelmektedir. Böylece Hıristiyanlar kasıtlı olarak devşirme kullanarak yıkılanın ne olduğunu ve bunun yerine ne kurulduğunu anımsatmak istemiş de olabilir. İkinci nokta ise, ön avluda bulunan Tetrapylon'da, her ne kadar alınlığındaki pagan tanrıçanın imgesi silinerek tanrıça "etkisizleştirilmiş" olsa da, Tetrapylon olasılıkla kentin tarihsel kimliğinin bir ikonu olarak korunmuştur. Bu değişiklikler, kentin geleneksel görünümünün korunmasının önemli olduğu ve kentin pagan geçmişi ve kültürünün takdir edildiğini gösterir.

Kilise içerisindeki Orta Bizans Dönemi yenileme projeleri ve kilise ön avlusundaki *ad sanctos* gömüler ise Antik Çağ sonrası dönemde kentin klasik geçmişine göndermelerin sınırlı olduğunu gösterir. Yenileme projesi için Roma nekropollerinden lahitler parçalara bölünüp bezemeli tarafları ters çevrilerek döşeme taşı olarak kullanılmıştır. Diğer lahit parçaları avludaki çukur mezarlara kapak olarak, iki tane lahit teknesi ise kilise içerisinde, figürlerinden arındırıldıktan sonra önemli bireylerin gömüsünde devşirme olarak kullanılmıştır.

Bu projeler göstermektedir ki Aphrodite kutsal alanının sonraki yaşamı Roma mezarlıklarının ve mezar anıtlarınınla kesişmektedir. Orta Bizans Dönemi'nde, tıpkı Tapınak-Kilise'nin pagan geçmişi gibi, Roma mezarlıkları unutulmuş, Hıristiyanlar, ölümlerle yaşayanları kilise ala-

nında bir araya getirecek “kirlenme” durumundan etkilenmemişlerdir. Böylece, kent sınırları içinde gömünün sadece kahraman statüsüne sahip olanlara verilen bir ayrıcalık olma kuralı gevşetilmiş, kutsal alan yaşayanları olduğu kadar ölüleri de kucaklamaya başlamıştır.

Antik Kaynaklar

Cod. Theod. (=Theodosius Kodeksi)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Clyde Pharr (in collaboration with Theresa S. Davidson and Mary B. Pharr), *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions, a Translation with a Commentary, Glossary and Bibliography*. Nashville, TN 1944-1946 (Department of Classics, Vanderbilt University).

Libanius, *Or.* (Libanius, *Orations*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Libanius, *Selected Orations*. Trans. by A.F. Norman, vols. I-II. London 1969, 1977 (The Loeb Classical Library).

Modern Kaynaklar

Arthur, P., Bruno, B. (2007). Hierapolis di Frigia in età medioevale (scavi 2001-2003). In D'Andria, F. & M. Piera Caggia (Eds.), *Hierapolis di Frigia I. Le attività delle champagne di scavo e restauro 2000-2003* (pp. 511-530). İstanbul: Ege Yayınları.

Barnes, T.D. (1984). Constantine's Prohibition of Pagan Sacrifice. *American Journal of Philology* 105, ss. 69-72.

Berger, A. (1982). *Das Bad in der byzantinischen Zeit* [Miscellanea Byzantina Monacensia 27]. Munich: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität.

Brody, L.R. (2007). *The Aphrodite of Aphrodisias*. Aphrodisias Monographs III. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Brown, P. (2012). *Through the Eye of a Needle. Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350-550 AD*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.

Calder, W.M., Cormack, J.M.R. (1964). *Monumenta Asiae Minoria antiqua. Vol. VIII. Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian borderland, Aphrodisias*. Londra: Society for the Promotion of Roman Studies.

Caseau B. (1999). Sacred Landscapes. In G. W. Bowersock, P. Brown & O. Grabar (Eds.), *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World* (pp. 21-59). Cambridge, MA ve Londra: Harvard University Press.

Chaniotis, A. (2008). The Conversion of the Temple of Aphrodite at Aphrodisias in Context. In J. Hahn & ark. (Eds.), *From Temple to Church. Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity* (pp. 243-73). Leiden ve Boston: Brill.

Cormack, R. (1990). The Temple as the Cathedral. In C. Roueché & K. T. Erim (Eds.), *Aphrodisias Papers 1. Recent Work on Architecture and Sculpture* (pp. 75-88). JRA Suppl. 1. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.

D'Andria, F. (2003). *Hierapolis of Phrygia (Pamukkale)*. İstanbul: Ege Yayınları.

- Doruk, S. (1990). The Architecture of the Temenos. In C. Roueché & K. T. Erim (Eds.), *Aphrodisias Papers 1. Recent Work on Architecture and Sculpture* (pp. 66-74). JRA Suppl. 1. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.
- Elton, H. E. Equini-Schneider ve D. Wannagat (2007). *Temple to Church. The Transformation of Religious Sites from Paganism to Christianity in Cilicia*. Istanbul: Ege Yayınları.
- Fitzgerald, G.M. (1939). *A Sixth-Century Monastery at Beth-Shan (Scythopolis)*. Publications of the Palestine Section of the University of Pennsylvania, Vol. IV. Philadelphia: Pennsylvania University Press.
- Foss C. (1976). *Byzantine and Turkish Sardis*. Archaeological Exploration of Sardis. Monograph 4. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Foss, C. (1979). *Ephesus after Antiquity. A Late Antique, Byzantine and Turkish City*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Fowden, G. (1978). Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A.D. 320-435. *The Journal of Theological Studies* 29, ss. 53-78.
- Geffcken, J. (1978). *The Last Days of Greco-Roman Paganism*. Amsterdam: North Holland.
- Goldfus, H. (2006). Burials in Ordinary Churches and Monastic Complexes of Byzantine Palestine: A Synthesis. In R. Harreither, PH. Pergola, R. Pillinger ve A. Pülz (Eds.), *Akten des XIV. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie* (pp. 411-418). Viyana: Österreichische Akademie des Wissenschaften.
- Gough, M. (1954). A Temple and Church at Ayaş (Cilicia). *Anatolian Studies* 4, ss. 49-64.
- Hebert, L. (2000). *The Temple-Church at Aphrodisias* (Doctoral dissertation). Institute of Fine Arts, New York University.
- Jacobs, I. (2010). From Production to Destruction. Late Antique Statuary in Asia Minor. *American Journal of Archaeology* 114, ss. 267-303.
- Karwiese, S. (1989). *Erster vorläufiger Gesamtbericht über die Wiederaufnahme der archäologischen Untersuchung der Marienkirche in Ephesos*. DenkschrWien 200. Viyana: VÖAW.
- Karwiese, S. (1999). Die Marienkirche und das dritte ökumenische Konzil. In R. Pillinger, O. Kresten, F. Krinzinger, E. Russo (Eds.), *Efeso paleocristiana e bizantina – Frühchristliches und byzantinisches Ephesos* [AForsch 3 =DenkschrWien 282] (pp. 81-85). Viyana: VÖAW.
- King, N.Q. (1961). *The Emperor Theodosius and the Establishment of Christianity*. London: SCM Press.
- Lavan, L. (1999). The Residences of Late Antique Governors. A Gazetteer. *Antiquité tardive* 7, ss. 135-164.
- Miltner, F.(1956-58). XXI. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 43, Beiblatt, ss. 2-64.
- Miltner, F. (1958). *Ephesos. Stadt der Artemis und des Johannes*. Viyana: Verlag Franz Deuticke.
- Miltner, F. (1959). XXII. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 44, 1959, Beiblatt, ss. 243-314.
- Mitchell, S. (1993). *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor*. Vol. 1. Oxford, New York: Clarendon Press.

Moltesen, M. (1990). The Aphrodisian Sculptures in the Ny Carlsberg Glyptotek. In C. Roueché & K. T. Erim (Eds.), *Aphrodisias Papers 1. Recent Work on Architecture and Sculpture* (pp. 133-46). JRA Suppl. 1. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.

Ögüş, E. (2014). Columnar Sarcophagi from Aphrodisias: Elite Emulation in the Greek East. *American Journal of Archaeology* 118, ss. 113-136.

Ögüş, E. (2017). The ‘Sacrilegious, Accursed and Tomb-breaker:’ Sarcophagus Re-use at Aphrodisias. In E. Kozal et.al. (Eds.), *Questions, Approaches, and Dialogues in Eastern Mediterranean Archaeology: Studies in Honor of Marie-Henriette and Charles Gates* (pp. 647-666). Münster: Ugarit-Verlag.

Ogus, E. (2018). *Columnar Sarcophagi from Aphrodisias*. Aphrodisias Monographs IX. Wiesbaden: Reichert.

Outschar, U. (1996). Zur Baudekoration und typologischen Stellung des Tetrapyllons. In C. Roueché & R.R.R. Smith (Eds.), *Aphrodisias Papers 3. The setting and quarries, mythological and other sculptural decoration, architectural development, Portico of Tiberius, and Tetrpyllon: including the papers given at the Fourth International Aphrodisias Colloquium held at King's College, London on 14 March, 1992* (pp. 214-224). JRA Suppl. 20. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.

Paul, G. (1996). Die Anastylose des Tetrapyllons. In C. Roueché & R.R.R. Smith (Eds.), *Aphrodisias Papers 3. The setting and quarries, mythological and other sculptural decoration, architectural development, Portico of Tiberius, and Tetrpyllon: including the papers given at the Fourth International Aphrodisias Colloquium held at King's College, London on 14 March, 1992* (pp. 201-213). JRA Suppl. 20. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.

Pollini, J. (2013). The Archaeology of Destruction: Christians, Images of Classical Antiquity, and Some Problems of Interpretation. In S. Ralph (Ed.), *The Archaeology of Violence: Interdisciplinary Approaches* (pp. 241-270). New York: State University of New York Press.

Pülz, A. (2010). Das sog. *Lukasgrab in Ephesos. Eine Fallstudie zur Adaption antiker Monumente in byzantinischer Zeit*. Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Pülz, A. (2011). Das Stadtbild von Ephesos in byzantinischer Zeit. In F. Daim and S. Ladstätter (Eds.), *Ephesos in byzantinischer Zeit* (pp. 51-81). Darmstadt: RGZM.

Ratté, C. (2001). The urban development of Aphrodisias in Late Antiquity. In D. Parrish (Ed.), *Urbanism in Western Asia Minor. New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge, and Xanthos* (pp. 116-147). JRA Suppl. 45. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.

Reisch, E., F. Knoll ve J. Keil (1932). *Die Marienkirche in Ephesos*. Viyana: Filser.

Reynolds, J, C. Roueché ve G. Bodard (2007). *Inscriptions of Aphrodisias*. 28.2.2019 tarihinde <http://insaph.klc.ac.uk/iaph2007> adresinden edinilmiştir.

Reynolds, J. (1990). Inscriptions and the building of the Temple of Aphrodite. In C. Roueché & K. T. Erim (Eds.), *Aphrodisias Papers 1. Recent Work on Architecture and Sculpture* (pp. 37-40). JRA Suppl. 1. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.

Roueché, C. (1989). *Aphrodisias in Late Antiquity*. JRS Monographs 5. London: Society for the Promotion of Roman Studies.

Saradi, H. (2006). *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*. Athens: Monographs of Messenian Archaeological Studies.

Saradi, H. (2008). The Christianization of Pagan Temples. In J. Hahn ve ark. (Eds.), *From Temple to Church. Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity* (pp. 113-135). Leiden: Brill.

Saradi-Mendelovici, H. (1990). Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and their Legacy in Later Byzantine Centuries. *Dumbarton Oaks Papers* 44, ss. 47-61.

Sauer, E. (2003). *The Archaeology of Religious Hatred in the Roman and Early Medieval World*. Stroud: Tempus.

Schneider Equini, E. (1972.) *La Necropoli di Hierapolis di Frigia*. Accademia Nazionale dei Lincei.

Smith, R.R.R. (2012a). The Second Lives of Classical Monuments in Late Antique Aphrodisias. In Th. Stefanidou-Tiveriou, P. Karanastassi ve D. Damaskos (Eds.), *Klasikē paradōsē kai neōterika stoicheia stēn plastikē tēs rōmaikēs Elladas. Konferenz Thessaloniki vom 7.–9. Mai 2009* (pp. 57-73). Thessaloniki: University Studio Press.

Smith, R.R.R. (2012b). Defacing the gods at Aphrodisias. In B. Dignas & R. R. R. Smith (Eds.), *Historical and Religious Memory in the Ancient World* (pp. 283-326). Oxford: Oxford University Press.

Smith, R.R.R. ve C. Ratté. (1995). Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 1993. *American Journal of Archaeology* 99, ss. 33-58.

Smith, R.R.R. ve C. Ratté. (1996). Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 1994. *American Journal of Archaeology* 100, ss. 5-33.

Spieser, J.M. (1976). La Christianization des sanctuaires païens en Grèce. In H. Frielinghaus & J. Stroszeck (Eds.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern. Festschrift für Burkhardt Wesenberg zum 65. Geburtstag* (pp. 309-320). Tübingen: Bibliopolis.

Squarciapino, M.F. (1983). La Scuola di Aphrodisias (40 Anni Dopo). *Archeologia Classica* 35, ss. 74-87.

Steskal, M. (2013). Wandering Cemeteries. Roman and Late Roman Burials in the Capital of the Province of Asia. In Olivier Henry (Ed.), *2èmes Rencontres d'archéologie de l'IFEA. Le Mort dans la ville Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l'Age du Bronze à l'époque romaine, Nov 2011, Istanbul, Turkey* (pp.243-259). IFEA: Ege Yayınları.

Sturm, J.P. (2016). The Afterlife of the Hephaisteion. The Interpretatio Christiana of an Ancient Athenian Monument. *Hesperia* 85, ss. 795-825.

Talloon, P. ve L. Vercauteren (2011). The Fate of Temples in Late Antique Anatolia. In L. Lavan and M. Mulryan (Eds.), *The Archaeology of Late Antique Paganism*. Late Antique Archaeology Volume 7 (pp. 348-387). Leiden: Brill.

Theodorescu, D. (1990). La restitution de l'Aphrodision: certitudes et perplexities. In C. Roueché & K. T. Erim (Eds.), *Aphrodisias Papers 1. Recent Work on Architecture and Sculpture* (pp. 49-65). JRA Suppl. 1. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.

Trombley, F.R. (1993). *Hellenic Religion and Christianization, c. 370-529. Vol. II*. Leiden and New York: Brill.

Tulay, S. (1991). Kabalar Kurtarma Kazısı 1989. In *Müze Kurtarma Kazılar Semineri 1990* (pp. 25-39). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Vetters, H. (1966). Zum byzantinischen Ephesos. *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft* 15, ss. 273-287.

Zimmermann, N. Die spätantike und byzantinische Malerei in Ephesos. In F. Daim & S. Ladstätter (Eds.), *Ephesos in byzantinischer Zeit* (pp. 125-172). Darmstadt: RGZM.

Zimmermann, N. ve Ladstätter, S. (2010). *Wandmalerei in Ephesos von hellenistischer bis in byzantinische Zeit*. Viyana: Phoibos.

Özgün Makale

Antik Dönem Dini Merkezlerin İşlevleri Hakkında Düşünceler- Kolophon Metroon'u Örneği¹

Some Notions on the Functions of Ancient Sanctuaries- The Kolophon Metroon Case Study

Christine BRUNS-ÖZGAN²

Öz

Kolophon Metroon'u birçok açıdan dikkat çekmektedir. Batı Anadolu'nun en büyük Kybele-Meter kutsal alanı unvanına adaydır. Alan birden fazla, dik yamaçlı terasa yayılmaktadır ve çoğu Kybele kutsal alanlarında görmeye alışık olduğumuz aksine, kent sınırlarının içerisine konumlandırılmıştır. Yakınında idari ve ticaret merkezi olan agora bulunmaktadır. Bu konum, Atina agorasındaki Metroon'u akla getirmektedir. Her ikisi de arşiv işlevi görmüştür. Kolophon Metroonunun ana terasında, yan yana dizilmiş küçük mekânlar buranın ayrıca depo işlevi gördüğünü de göstermektedir; dolayısıyla Kurul Kalesi'ndeki Kybele kutsal alanı da benzer bir örnek olarak gösterilebilir. Bunun yanı sıra, eski kazı buluntularından, Metroon'da tekstil üretildiği anlaşılmaktadır. Yani bu durum, kutsal alanın sadece dinsel değil, ayrıca kapsamlı ekonomik faaliyetlerin de gerçekleştirildiği birden fazla işlevi bulunduğunun kanıtıdır.

Anahtar Kelimeler: İonya Bölgesi, Kybele, Meter Antaia, Arşiv, Depo, Tekstil Üretimi.

Abstract

The Metroon at Kolophon has some remarkable aspects. It is one of the largest Kybele- Meter sanctuary of West Anatolia. Spread- on terrasses on a steep slope, it is located within the city boundaries, very near to the administrative and economic centre, the agora. Within this location, it resembles the Metroon on the agora in Athens. Both Metroa served as town archives. Besides this, the Metroon at Kolophon probably had the function as a depot as can be supposed due to the small chambers lined up side by side on the main terrasse. For example, the Kybele sanctuary at Kurul Kalesi had the same task. In addition to all these features, findings of the old excavations let us suppose that the Metroon was very likely the place of textile production for the city. This means that this sancturay had not only religious but also commercial functions.

Keywords: Clonia, Kybele, Meter Antaia, Archives, Depots, Textile Production.

¹ Makale başvuru tarihi: 19.03.2019. Makale kabul tarihi: 26.03.2019.

² Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, christine.ozgan@msgsu.edu.tr.

ORCID No: 0000-0003-1887-2328.

Antik dönemde dini merkezlerin farklı amaçlarla kullanıldıkları bilinmektedir. Kanlı veya kansız gerçekleştirilen esas dini törenlerin yanı sıra, spor yarışmaları (örneğin Olympia, Delphi vb.), tiyatro oyun yarışmaları (Dionysos adına) ve kehanet faaliyetlerinin de olduğu (Tanrı Apollon'un bir nevi danışmanlığı) genel bilgiler arasında yer almaktadır. Ancak, dini merkezlerin ekonomik işlevler de gerçekleştirdiklerini unutmamak gerekmektedir. Çoğu tapınak âdeta bir finans merkezi olarak da kullanılmıştır (geniş bilgi için bkz. Rostovtzeff, 1984, s.1028). Yüksek miktarda bağışlar, kıymetli hediyeler ve vergiler tapınağın kasasında muhafaza edilip kredi şeklinde veya arsaların kirası olarak ekonomik dolaşıma katkıda bulunmuşlardır. Ancak merkezlerin ekonomik işlevlerinin bununla bitmediği görülmektedir. Bu çalışmada, Kolophon Metroon'u ışığında dini merkezlerin diğer ekonomik faaliyetlerinden bahsedilmektedir.

Kolophon'un Coğrafyası ve Kısa Tarihi

Kolophon antik kenti İzmir ili, Menderes ilçesi, Değirmendere ve Çamönü köyleri arasında yer almaktadır. Kolophon, çevresindeki sulak araziler; Kuzey Batıda Antik Kalaon (Tahtalı Çay, günümüzde bir barajda toplanmış), kuzeyde geniş Menderes Ovası ve güneyde Hales (Traça Çayı) Irmağı deltası ile konumu açısından oldukça elverişli bir noktada bulunmaktadır. Antik Smyrna (modern İzmir) kentini güneye liman şehri Notion ve Ephesos'a bağlayan en kısa güzergâh Kolophon üzerinden geçmektedir. Antik kent, verimli ovaya egemen, su kaynakları açısından zengin tepelik arazi üzerinde yer almaktadır. Kentin alanı, kuzeyde Değirmendere Çayı, güneyde Çamönü Çayı ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca, antik kentin ortasından ise Kabaklı Dere Çayı ve Kuru Çay akmaktadır.

Kent birbirine komşu tepeler ve aralarındaki düzlük alanı kapsar şekilde konumlanmıştır. Bunlar, asıl kentin üzerinde yer aldığı güneybatıdaki en büyük yükselti olan, aynı zamanda kutsal alanların da yer aldığı Akropolis Tepesi, güneyde Sivridağ'ın yamaçları, doğusunda Ambarkaya Tepesi, kuzeyde Halil Ağa ve Kalabacık Tepeleridir. (Holland, 1944, ss. 91-93; Bruns-Özgan ve diğerleri, 2011, s. 201 vd.; Özgan ve diğerleri, 2012, ss. 264-266; Bruns-Özgan, 2017, ss. 103-104).

Kent Tarihi

Kentin çevresinde, 2 km kuzeyde bulunan Tahtalı Barajı'nın yanında yükselen Bakla Tepe'de Kalkolitik ve Tunç Çağı'na ait kalıntılar, bölgedeki erken dönem yerleşimlerin varlıklarını göstermektedir. 2010 yılında bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırma kampanyası sırasında ele geçen bir taş bıçak nedeniyle, daha sonra "Kolophon" olarak bilinecek kentin alanında büyük olasılıkla Taş Devrine ait bir yerleşimin bulunduğunu söylemek mümkün olmuştur (Holland, 1944, ss. 91-93; Özgan ve diğerleri, 2012, ss. 266-268, ss. 273-274).

1922 yılındaki kazılar sırasında açığa çıkarılan mezar buluntuları da şehrin Geç Tunç Çağı'nda (yaklaşık MÖ 1500-1150) bir yerleşim olduğunu göstermektedir. İon yerleşiminin başlangıcı keramik buluntulara dayandırılarak Geometrik Dönem olarak belirlenmiştir (muhtemelen MÖ 9. veya 8. yüzyılda). En geç Arkaik Dönem'de Kolophon adıyla 12 İon kent birliğinin üyesi olmuştur ve kaynaklara göre birliğinin en büyük ve zengin kentidir. Diğer 11 İonya kentinin aksine bir tek Kolophon geleneğe aykırı olarak bir liman kenti olarak değil, deniz kıyısına 15 km uzaklıkta bir kara kenti olarak kurulmuştur (veya bulunmuştur). Kentin bu konumu da şüphesiz sonraki tarihsel gelişmelerini etkilemiştir. Kolophon, MÖ 7. yüzyılda İonya kentleri olan Ephesos ve Smyrna gibi Lydia krallarının hâkimiyetine girmiştir (Hdt. I, 15). Kolophon vatandaşı olan

ünlü doğa felsefecisi Ksenophanes, hemşerilerinin lüks elbiseleri ve parfüm sıkma adetleri ile Lydialılar'ı taklit ettiklerini eleştirmiştir. Dönemin gelir kaynakları olarak at yetiştirme çiftlikleri ile meşhur olan Kolophon, çam ağaçlarından elde edilen ve hâlâ çeşitli sanayilerde kullanılan “kolophonium” reçinesi ihraç etmiştir.

MÖ 546 yılından sonra Persler Lydia krallığını çökertip diğer Batı Anadolu kentlerinde olduğu gibi Kolophon'a da el koymuşlardır. Fakat bu kent için olumsuz bir durum yaratmamış; tam aksine yeni zengin bir ticaret döneminin başlangıcı olmuştur. Bu durum, Kolophon'un kaliteli sikke darp etmeye başlamasından anlaşılmaktadır. (Milne, 1941, ss. 4-5 ve 10-11, 33 vd.). Antik kaynaklara göre (Thuk. III, 34) MÖ 5. yüzyılda da kentte İonya'ya dönük bir yaklaşım değil, aksine Perslere yakın bir siyaset izlendiği gözlenebilir; bu durum daha önce bahsedilen kentin coğrafi konumundan kaynaklanmış olabilir. Mimari yapılar ile sikkelerin verdiği bilgilere göre Kolophon MÖ 4. yüzyılda geniş bir ticaret ağına sahip büyük ve görkemli bir kenttir. Geniş bir konut alanı olan Akropolis'in kuzey, doğu ve güney yamaçlarında yayılmıştır. İdare merkezi olan agora terası büyütülmüş ve Ana Tanrıça'nın kutsal alanı (Metroon) bugün görülen şeklini almıştır. Ancak Makedon kralı Büyük İskender'in seferleri ve ani ölümünün ardından (MÖ 323) kentte durumlar karışmış, İskender'in varisleri (Diadokhlar) Batı Anadolu'yu paylaşmak için sürekli savaşmışlar ve kentleri müttefik olarak kendi taraflarına çekmeye çalışmışlar veya kullanmışlardır. Bu bağlamda Kolophon'un Metroon'unda bulunan bir yazıt büyük önem taşımaktadır. MÖ 311-306 yıllarına tarihlenen bu yazıtta göre kentin zengin yurttaşları ve yabancı ticaret ortakları “eski” ile “yeni” şehri yeni bir sur duvarı ile birleştirmişlerdir (Meritt, 1935, s. 359 vd.; Vacante, 2015, s. 554 vd.). Ancak, yine kaynaklardan anlaşıldığı üzere bu yeni ve kısmen günümüze kadar korunan surlar yeterince güçlü değildir. MÖ 302 yılında, Makedon general Demetrios'a karşı Batı Anadolu'ya el koymak isteyen Trakya bölgesi kralı Lysimakhos, Kolophon'u ele geçirip (Diod. Sic. XX 107, 4-5; Vacante, 2015, s. 551 vd.) ardından nüfusun bir kısmını daha önce kendi tarafından fethedilen ve yeniden düzenlenen Ephesos kentine taşınmaya zorlamıştır.

Buna karşın bu durum Kolophon'un tamamen boşaltılmış ve terk edilmiş olması anlamına gelmemektedir. 1922 yılı kazılarında Metroon'da bulunan yazıt ve sikkeler (Meritt, 1935, ss. 380-381 no. VI vd.; Holland, 1944, s. 94) kentte yaşantının MÖ 3. yüzyılda devam ettiğinin kanıtıdır. Gün ışığına çıkartılan çok sayıda Suriye (Seleukid) Kralı II. Antiokhos (MÖ 261-241) Dönem'i sikkelerinden, Kolophon'un Kurupedion Savaşı'ndan (MÖ 281) sonra Seleukid Krallığı'nın bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Tahtalı Barajı kurtarma kazısı sırasında yapılan çalışmalar, özellikle batı ve kuzeybatı yönlerinde, ovaya doğru, Roma Dönemi'ne tarihlenen pek çok küçük yerleşim, çiftlik, nekropolis ve hamam kalıntısını gün ışığına çıkartmıştır. Köy bahçelerinden birinde sergilenen Roma Dönemi'ne ait bazı mimari parçalar kentin varlığının muhtemelen Geç Antik Dönem'e kadar devam ettiğini düşündürmektedir.

Meter Antaia Kutsal Alanı (Metroon) (Resim 1-8, Plan 1)

Batı Anadolu'daki en büyük Kybele kutsal alanlarından biri olma özelliğine sahip Metroon (diğer örnekler için bkz. Bruns-Özgan, 2017, s. 107 vd.; Wiemer ve Kah, 2011, s. 25 vd.), ova yerleşiminin bir bölümü ile akropolisin arasında konumlanan en az iki uzun terastan oluşmaktadır. Alan, oldukça eğimli bir yamaç üzerinde konumlanmaktadır. Doğal eğimi %40'a kadar varmaktadır; bu da yaklaşık 246-234 = 12 metreyi bulan bir kot farkı demektir. En üst teras yaklaşık 40 m x 100 m ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta ve bir yapı kompleksi oluşturmaktadır.

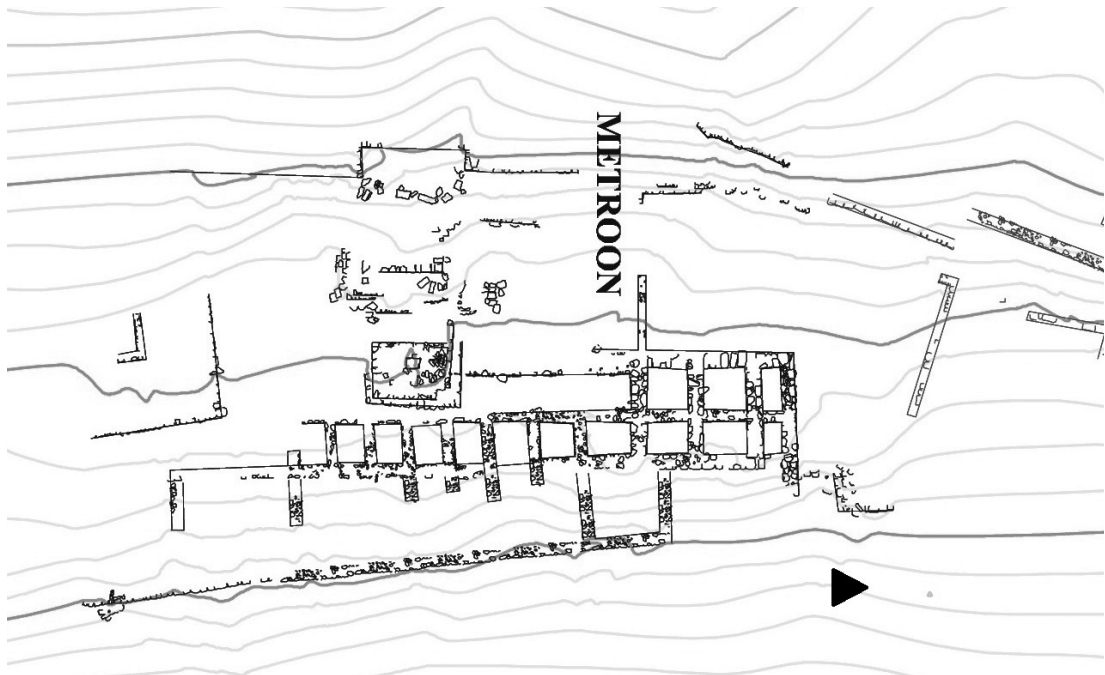
Resim 1: Metroon Batı Temenos duvarı (Kolophon Yüzev Araştırması arşivi).

Resim 2: Batıdaki nişli duvar (Kolophon Yüzev Araştırması arşivi).

Resim 3: Büyük basamaklı altarn kalıntıları (Kolophon Yüzev Araştırması arşivi).

Resim 4: Altıtki küçük sunak (Kolophon Yüzev Araştırması arşivi).

Plan 1

Alan batıda yamaca karşı, batı sınırını da oluşturan bir teras duvarı ile sınırlandırılmıştır ki bu da aynı zamanda yamacın da istinat duvarıdır (Resim 1). Duvar, hem polygonal hem isodom tekniğiyle birleştirilen farklı ebatlarda gri kireç taşı bloklardan oluşmaktadır. Bu duvarının en çarpıcı özelliği, güney kısmında bulunan 8,5 m genişliğinde ve 2 m derinlikte olan bir “niş” yani duvarın içinde oluşturulan bir “Rücksprung” dur (Resim 2).

Alan içerisinde nişli bölümün aksında, doğu-batı doğrultusunda uzanmış farklı seviyelerde, biri büyük, diğer daha küçük iki ayrı basamaklı kaide yapısı bulunmaktadır. Nişin hemen önünde yer alan büyük yapı 10 x 10 metre (Resim 3), aşağısında yer alan küçük yapı ise yaklaşık 5,5 x 7 metre ebatlarındadır (Resim 4). Yapı malzemesi olarak kireç taşı ve konglomera bloklar kullanılmıştır.

Bu basamaklı büyük podyum veya kaide-ler Batı Anadolu'nun (örneğin Pergamon) ve Phrygia bölgesinin Kybele kutsal alanlarında bulunan basamaklı sunaklara benzemektedir (Özgan ve diğerleri, 2013, s. 196 vd.; Bruns-Özgan, 2018, baskıda). Zaten 1922 yılında kazıları yapan Amerikalı heyetin bulduğu birkaç yazıtta da dayandırılarak, Kolophon'daki bu alanın Kybele'nin bir başka adı olan Meter Antaia'nın kutsal alanı yani Metroon olduğu anlaşılmıştır (Meritt, 1935, s. 377 vd. nos. III-IV).

Üst terasının doğu sınırı boyunca devam eden uzun bir veya çift sıra bitişik mekân temelleri göze çarpmaktadır (plan.1, res.5 ; Bruns-Özgan, 2017, s. 107). Ortalama 2,50x2,50 metre boyutlarında, yaklaşık toplam sayıları olasılıkla 20 ile 30 arasındadır (14 tanesi mevcuttur). En çarpıcı özellikleri temellerin kalınlığıdır. Harçsız büyük blok taşlar kullandığı bazı temel duvarların kalınlığı mekânların küçüklüğüne karşın 1,50 m'ye ulaşmaktadır. Bunun yanı sıra, temel duvarları 40 ile 50 cm arasında olup hemen hemen aynı yüksekliktedirler (Resim 6 ve 7). Bu durum, mekânların temellerinin taştan, üzerindeki duvarların ise organik bir malzemeden, muhtemelen kerpiçten yapıldığı göstermektedir. Mekânların veya temellerin diğer önemli bir özelliği, girişlerinin olmamasıdır. Anlaşılan odalara yukarıdan, muhtemelen bir merdiven ile girilmektedir. Dolayısıyla birbirine yakın boyutlarıyla yan yana dizili bu küçük fakat kalın duvarlarla korunan odacıkların işlevi sorgulanmalıdır.

Resim 5: Küçük mekânların temelleri (Kolophon Yüzey Araştırması arşivi).

Resim 6: Metroon mekânların bir temel örneği (Kolophon Yüzey Araştırması arşivi).

Resim 7: Metroon mekânların bir temel örneği (Kolophon Yüzey Araştırması arşivi).

Resim 8: Metroon Doğu temenos duvarı (Kolophon Yüzey Araştırması arşivi).

Bu uzun terasın doğusunda, yine yamaç eğim yapmakta ve üstteki yapı kompleksi orada bir alt kotta bulunan başka bir duvar ile desteklenmektedir (Resim 8). Bu istinat duvarı alanının en sağlam yapısıdır ve yer yer 2-3 m yükseklikte ayakta koruna gelmektedir. Farklı boyutlarda olan bu ara alanda belirli aralıklarda kısa dikey istinat duvarları görünmektedir.

Metroon alanını doğuda sınırlayan teras duvarının kuzey kenarında, rampa şeklinde 3 m genişliğinde bir giriş vardır. Bu girişin yanlarında geniş destek duvarları bulunmaktadır. Temenos alanı kuzeyde rektogonal bloklardan oluşan bir duvarla sınırlandırılmıştır. Duvar teknikleri tarihleme konusunda bir ipucu vermektedir. Kısmen polygonal kısmen de kaba kesilmiş, büyük kireç taşı bloklardan oluşan duvarlar, yer yer blokların birbirine oturtulması için profillendirilmeleri ve köşe bloklarında tüm kenar boyunca dikey bir hat oluşturan profil kesimleri ile MÖ erken 4. yüzyıla tarihlenen Troas'daki Neandria örneğiyle örtüşmektedir (Bruns-Özgan, 2018, baskıda). Polygonal duvarlar ve kıvrangıç şeklindeki dübelleri Klasik Dönem'in daha erken safhalarına işaret ediyor olabilir. Dolayısıyla Metroon'da incelenen bu duvarları, MÖ geç 5.yüzyıla veya erken 4. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür.

Teraslar üzerine kurulu Metroon kutsal alanında yer alan ve yukarıda bahsi geçen büyük niş ile onun aksında ve önünde uzanan sunakların, kutsal alanın en önemli ve dikkat çekici tesisleri olduğunu düşünmek doğru olacaktır. Bu basamaklı taşan örülmüş sunakların bir başka örneği yoktur. Batı Anadolu'da hemen hemen her kentte Kybele'ye (Meter'e) ait bir kutsal alan bulunmaktadır (Wiemer-Kah, 2011, s. 25 vd. *passim*; Bruns-Özgan, 2017, s. 107). Ancak onlar genellikle kayaya oyulmuş küçük nişlerden oluşmaktadırlar. Pergamon ise birkaç farklı boyutta ve şekilde-

ki Kybele kutsal alanı ile âdeta bir merkez olmuştur (Radt, 1978; Agelidis, 2011; Ateş, 2014; kent sınırların içinde örnekler: Pirson ve diğerleri, 2015)³. Fakat Kolophon'daki Metroon genişliği ile dikkat çekmektedir ve muhtemelen Batı Anadolu'nun en büyük Kybele kutsal alanı olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, bahsedilen örneklerden farklı olarak, Kolophon Metroon'u antik kentin içinde bulunmaktadır. Öte yandan bu özelliğiyle başka Metroonlar'a benzemektedir ki onlar da batıda, yani Hellas'ta bulunmaktadır (örneğin Atina'da) (Camp, 1989, s. 101 vd. 202-203; Bruns-Özgan, 2017, s. 109).

Sonuç olarak, Kolophon Metroon'u birçok özelliği ile dikkat çekmektedir. Kent sınırların içinde, dik teraslarda ve idari merkeze (agoraya) yakın bir yerde bulunmaktadır. Yapılar arasında basamaklı iki büyük sunak ve kalın duvarlı küçük ve paralel dizilmiş mekanlar göze çarpmaktadır.

Metroon'un İşlevi

Yukarıda bahsi geçen bu küçük ve sıra dışı mekânların, doğu kültürlerine özgü saray mimarisinde karşımıza çıkan depolama alanları ile benzer olduğunu ve aynı amaçla kullanım görmüş olabileceğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Bu varsayım, Metroon'un aynı zamanda arşiv vasfına sahip olduğunun bilinmesiyle de desteklenebilmektedir.

Depolama işlevi fikrini destekleyen bazı örnekler mevcuttur. İlk olarak Karadeniz bölgesinde Ordu yakınlarındaki Kurul Kalesi'nde son yıllarda yapılan kazılarda ortaya çıkan Kybele kutsal alanı örnek olarak gösterilebilir (Şenyurt ve Akçay, 2016; Şenyurt ve Akçay 2017) Kalenin konumu şüphesiz bu işlev için gayet uygundu. Benzer bir durum Kolophon Metroon'u için de geçerlidir; yamaçta, ulaşılması kolay olmayan ve etrafı kalın savunma duvarlarıyla çevrilen Metroon terasları âdeta bir kale gibi kentin içinde yer alıyordu. Kurul örneği ışığında, Kybele veya Meter kutsal alanlarının muhtemelen kentin gıda/tahıl deposu olarak kullanıldıkları düşünmek yanlış olmayacağı gibi, tapınakların banka işlevi yaptıkları da bilinmektedir (Rostovtzeff, 1984, s. 1028 vd). Tapınak personeli bağışlanan hazineleri ve çeşitli malzemeleri de (canlı hayvanlar gibi) yönetmekteydiler.

Kolophon'daki Metroon'un ayrıca arşiv işlevi gördüğü, yani önemli yazılı belgelerinin saklama yeri olduğu, yazıtlardaki ibarelerden açıkça anlaşılmaktadır. Yazıtlarda "bu stel Meter Antaia kutsal alanına dikilecektir" ibaresi geçmektedir (Meritt, 1935, s. 377 vd. nos. III-IV; Bruns-Özgan, 2017, s. 109). Aynı durum başka Metroon'larda da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Atina'daki Metroon'un da arşiv olarak kullanıldığı bilinmektedir (Shear, 1995; Miller, 1995; Vössing, 1996, ss. 1023-1024). Hellas'ın diğer bir bölgesinde, Teselya Demetrias kentinde de Meter kutsal alanına antlaşma metinleri taşıyan steller dikildiğini bilinmektedir (Kravaritou, 2011, s. 33, tablo 2, Nos. 29-31).

Başka kutsal alanlar da arşiv olarak kullanılmıştır; Miletos'taki Apollon Delphinion Tapınağı veya kutsal alanı diğer bir örnektir (Kleiner, 1968, ss. 15-35). Antik kentin çok sayıda yazıtları o alanda bulunmuştur. Tanrı Apollon Miletos'un en önemli tanrılardandır, hatta kentin baş tanrısı olarak tanımlanabilir. Priene'de ise kentin ana tanrıçası Athena'nın tapınağındaki ante duvarlarına belgelerin metinleri yazılmıştır (Wiemer-Kah, 2011, s. 15; Pessinus'daki Kybele Tapınağı örneği: Sherwin-White, 1985, s. 74 vd.; Babil ve Suriye örnekleri için bkz. Rostovtzeff, 1984, s. 403). Bunlar sadece birkaç örnektir ve Meter Antaia'nın Kolophon'daki önemini göstermektedir. Olasılıkla kent arşivleri bir kentin en önemli tanrısına teslim edilirdi. Bu durum da Meter Antaia'nın Kolophon'daki rolüne bir ışık tutmaktadır.

³ Bu kaynak için Gamze Polat'a teşekkür ederim.

Kolophon Metroon'un olası diğer bir işlevi de eski ve şimdi kayıp olan kazı buluntularından anlaşılmaktadır. 1922 ve 1925 yıllarında Amerikalıların gerçekleştirdiği kazılar sırasında çok sayıda ele geçen çatı kiremitleri ve duvarların dibindeki renkli sıva parçaları, nişin önündeki alanın büyük bir kısmının bir çatı ile örtüldüğünü göstermektedir. Eskiden kapalı olan bu alanın içinde pithos ve kemiklerin yanı sıra çok sayıda ağırşak bulunmuştur. Bu tür buluntular çoğunlukla kadınlardan sorumlu tanrıçaların, mesela Demeter ve Artemis'in kutsal alanlarında ortaya çıkmıştır ve genellikle adak hediyesi olarak yorumlanmaktadır (Schipporeit, 2013, s. 221 vd.; Pirson ve diğerleri, 2015, s. 287). Ancak Kolophon'da bulunan ağırşakların sayılarının fazla olmasından dolayı başka bir durum da akla gelmektedir ve Kolophon Metroon'u olasılıkla kumaş üretim yeri olabilir.

Kutsal alanlar veya tapınakların tekstil üretim yerleri olduğuna dair bazı ipuçları mevcuttur. Antik dönem tekstil üretimi genel olarak son yıllarda ilgi çekmeye başlamıştır. Kumaşın en azından Hellenistik Dönem'e kadar özel ihtiyaçlar için evlerde kadınlar tarafından dokunduğuna yakın zamanlara kadar (1980li yıllarına kadar) inanılmaktaydı (Bieber, 1973, ss. 426-429; Reuthner, 2006, s. 73)⁴ Ancak, bu düşünce pek mantıklı değildir ve yeni araştırmalar zaten farklı bir tablo çizmektedir. Bunun nedeni, hem antik kaynaklardan Erken Hellenistik Dönem'de gelişmiş ve iyi organize edilmiş üretim yerlerinin varlığının öğrenilmesi, hem de arkeolojik kanıtlarla ortaya çıkartılmasıdır ve nihayet doğru yorumlanabilmektedir.

Gelişmiş bir tekstil üretimi Suriye'de Neolitik Çağ için bile bilinmektedir (Alfaro Giner, 2012; Baccelli, 2017, s. 35 vd). Yün gibi bir ham madde, farklı kalitede olmasa da, her yerde bulunuyordu; ona karşın pamuk ve keten gibi ince ve kıymetli malzemelerin iklim açısından daha elverişli ülkelerden Anadolu'ya (ve Hellas'a) ithal edilmesi gerekiyordu (Hdt. I, 106; Rostovtzeff, 1984, s. 981 vd.; Baccelli, 2017, s. 35 vd; Wilkinson, 2018).⁵ MÖ ikinci bin yıldan beri Hindistan'dan Mısır üzerinden gerçekleştiren pamuk ve keten ticareti yazılı kaynaklarda belgelenmiş durumdadır (Baccelli, 2017, s.41 vd.).⁶ Mısır'daki görsellerde erkek ve kadın figürleri genellikle ince kıvrımlı elbiseler giyinmektedir ve bunlar şüphesiz pamuk veya ketenden üretilmiştir. Belli ki, bu kadar yüksek miktarda dokunan kıymetli elbiseler ve diğer kumaşlar – mummyalar için de ihtiyacı vardı!- özel evlerde değil, aksine ancak bir organizasyon gerektiren bir ortamda üretilebilirdi. Buna kanıt olarak daha geç dönem kaynakları gösterilebilir, zira erken Hellenistik Dönem Mısır kaynakları, bize keten üretiminin tapınaklarda ve saray gözetiminde gerçekleştirildiğini anlatmaktadır (Rostovtzeff, 1984, s. 239 vd.).⁷

MÖ ikinci bin yıla tarihlenen Orta Asur Dönemi metinlerinden de anlaşıldığı üzere, tekstil üretimi saray ve tapınak personelinin gözetiminde yapılmaktaydı (Baccelli, 2017, s. 353). Metinlerin verdiği bilgilere göre üretim sürecine çoğunlukla erkek ve kadın yabancı işçiler dâhil edilmişti.

Bu bağlamda özellikle Gordion Sarayı önemli bir rol oynamaktadır. Orada tekstil üretim ile ilgili sansasyon niteliğinde buluntular gün ışığına çıkmıştır ve söz konusu bu buluntular MÖ 8. yüzyıldan beri Frigler'in kapsamlı bir tekstil üretimi gerçekleştirdiklerini göstermektedir (Sams, 2000, s. 1152; Burke, 2005)⁸

Gordion İç Kalesi'nde, saray bölgesinin hemen yanı sıra geniş ve sıkı organize edilmiş geniş bir tekstil atölyesinin kalıntıları tespit edilmiştir. Kalenin planında (Sams, 2000, s. 1150 fig.1; Bur-

⁴ Antik dönem giysisi uzmanı M. Bieber bile Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar organize dokuma atölyeleri olmadığına inanmaktaydı.

⁵ Çatalhöyük'te bulunan keten kumaşların ithal mi olduğu yoksa orada mı üretildikleri bilinmemektedir.

⁶ Arabistan Yarımadası'ndaki pamuk üretimi ve ticareti için bkz. Bouchaud ve diğerleri, 2011.

⁷ Şüphesiz Ptolemaios kralları eski bir geleneği sürdürmüşlerdi (Hellenistik Dönem öncesi için: Jannssen, 2000.

⁸ Kaynak için Kenan Eren'e teşekkür ederim.

ke, 2005, s. 70, fig. 6-1) yanyana dizilmiş bir sıra megaron şeklinde yapı gözükmektedir. Burası saray alanı olarak yorumlanabilmektedir, zira buluntular arasında lüks malzemeler – kumaş kalıntıları dâhil- dikkat çekmektedir. Bu megaron’ların hemen batısında ve onlarla sırt sırta uzun bir sıra, yine yan yana paralel dizilmiş benzer megaron tipi yapılar bulunmaktadır. Bu yapıların içinde çok sayıda ve yığın şeklinde ağırşak, tezgah ağırlığı ve tarak gibi tekstil üretim için kullanılan başka aletler de bulunmuştur. Ayrıca batı ve güneyde bir teras üzerinde başka atölyeler de tespit edilmiştir. Bazı ağırşaklar metal iğne ve bıçaklar ile birlikte bir kaba yerleştirilmiş şekilde bulunmuştur. Bunlar büyük ihtimalle işçilerin bireysel donanımı idi. Burası hiç şüphesiz geniş bir sanayi alanıydı (Burke, 2005, s. 71, fig.6-2).

Kolophon Metroonu’nda olduğu gibi Gordion dokuma atölyelerinde de ocaklar ve değişik gıda üretimi için gerekli olan tezgahlar bulunmuştur. Buluntular arasında değirmen taşları, hamur yoğurma tepsileri ve bira kaplarının varlığı bu geniş işliğin ne kadar iyi organize edildiğini göstermektedir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Metroon kazıları sırasında dikkat çekici bir biçimde çok sayıda pithos (depo kapları) ele geçmiştir. Yine Kolophon’daki duruma benzer olarak Gordion kazılarını yapanlar bu beklenmedik buluntuları tam olarak yorumlayamamışlar ve detayları göz ardı etmişlerdir. Gordion ile Kolophon arasında kurulan bir başka bağ ise sanayi alanının kuzeyinde bulunan ve depo olarak adlandırılan kare şeklindeki mekanlardır.

Bütün bunlara karşın B. Burke Gordion sarayındaki kumaş, giysi ve halı üretimi sadece bölge halkı ve ordu için gerçekleştirildiğini düşünmektedir.⁹ Ancak Frigya bölgesinden özellikle batıya yoğun bir ihracat hareketi olduğunu ve özellikle farklı desenlerle işlenmiş kıymetli kumaştan giysilerin (“Brokat”) Frigya’da üretilmiş olup ihraç edildikleri düşünülmektedir (Boehmer, 1973, s.166 vd.). Bununla bağlantılı olarak özellikle Batı Anadolu (Ephesos, Samos) ve Hellas’taki (Olympia) kutsal merkezlerde çok sayıda ele geçen Frig fibulaları örnek olarak gösterilebilir.

Tunç ve Erken Demir Çağları’nda tekstil üretimi görünüşe bakıldığında saray tarafından ayarlanırken, çoğalan ipuçlarının ışığında, bu görevin daha geç dönemlerde dini merkezler tarafından üstlenildiği görülmektedir. Mısır’daki durumdan daha önce bahsedilmişti (Janssen, 2000, s. 384; res. s. 386).

Atinalılar her dört yıl içinde Athena Parthenos kült heykeli için yeni bir Peplos dokuyorlardı. Heykelin 12 m yüksekliği göz önünde alındığında, bu işin sınırlı bir ev ortamında değil, daha büyük bir mekânda ve sıkı bir denetim altında gerçekleştirilmesi gerektiği aşikardır. Tekstil atölyesi herhalde Athena kutsal alanına yakın bir yerde konumlanmış ve olasılıkla Akropolis’te yer almış olmalıydı. Benzer bir etkinlik Olympia’daki Hera heykeli ve Amyklai’daki Apollon Hya-kinthios heykeli için yapılmıştı (Rostovtzeff, 1984, s. 166 vd.; Lipkin, 2012, s. 124). Samos Hera kutsal alanı için üretime ilişkin doğrudan bir kanıt olmamakla beraber orada büyük miktarda giysi ve kumaş muhafaza/depo edildiği yazıtlardan bilinmektedir (Ohly, 1953, s. 46 vd.). Kumaş gibi organik malzemeleri uzun süreli muhafaza etmenin mümkün olmadığı düşünüldüğünde, Samos tapınak idaresinin kumaşlarla en azında ticaret yaptıklarını ve kumaşları bir gelir kaynağı olarak kullanmış olduklarını düşünmek yanlış olmaz.

İtalya’da da birçok dini merkezde çok büyük miktarda ortaya çıkartılan ağırşaklar için araştırmacılar onları artık adak hediyesi olarak değil de üretim aleti olarak yorumlamaya başlamıştır. Sayıları yüzlere varan buluntular adak hediyesi çerçevesinin dışına çıkmaktadır (Lipkin, 2012, s. 125)¹⁰ ve Gordion’daki durumu hatırlatmaktadır. Bu kutsal alanlarda tekstil üretildiği haklı olarak düşünülmektedir (Lipkin, 2012, s. 124 vd.). Örneğin MÖ 9. ve 8. yüzyılda faaliyet gösteren

⁹ Ancak özetinde şöyle ifadeler kullanmış: “acting as both a medium of exchange and as a prestige good”. Kazı başkanı Rodney Young (1950-1974) da tekstil üretiminin evsel bir ortamda gerçekleştiğini düşünmüştü.

¹⁰ Etrüsklerde de tekstil üretimi ile kutsal alanlar arasında sıkı bir bağı olduğu buluntulardan anlaşılmaktadır: Meyers, 2013.

Güney İtalya dini alanı Francavilla Marittima'da aynı Gordion'da olduğu gibi ağırşaklar sıra halinde bulunmuştur. Paestum'daki surların dışında yer alan Santa Venera kutsal alanında da büyük miktarda ağırşak merkez evinin (oikos) etrafına saçılmış vaziyette ortaya çıkarılmıştır (Lipkin, 2012, s. 125). Söz konusu buluntular burada dokuma tezgâhlarının varlığını göstermektedir.

Çoğaltılabilecek bu örnekler Kolophon Metroon'unun bir diğer işlevinin muhtemelen bir kumaş üretim alanı olduğunu desteklemektedir. Özellikle Gordion'daki durum benzerlik göstermektedir; Kolophon'da da çok sayıda olan pithoslar, ocaklar ve hayvan kemikleri burada da tekstil üretiminde çalışanlar için gıda temin edildiğine işaretlemektedir.

Sonuç

Yukarıda sunulan kanıtların sonucunda Kolophon Metroon'unun bir devlet arşivi olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Aynı durum örneğin Atina'daki Meter Tapınağı'ndan da bilinmektedir (Miller, 1995). Üst terastaki yan yana dizili küçük mekânların muhtemelen çeşitli malzemelerin deposu veya ambarı olarak hizmet verdiğini düşünmek gerekmektedir. Benzer mekanlar Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı saraylarından da bilinmektedir. Burada da özellikle Gordion örneği ilginçtir. Ayrıca Ordu Kurul Kalesi'ndeki Kybele kutsal alanını da depo işlevine örnek olarak göstermek mümkündür. Kolophon'daki Metroon'un konumu, yani ulaşılması zor olan dik bir yamaçta ve kentin idari ve ticaret merkezine yakınlığı da muhtemelen bu seçim için bir rol oynamıştır. Metroon'un diğer bir işlevi de çok sayıda ele geçen ağırşaktan anlaşılmaktadır. Görünüşe bakılırsa Meter kutsal alanı ayrıca tekstil üretim yeri olarak da kullanılmıştır.

Bu işlevi için başka kutsal alanlardan da örnekler mevcuttur. Özellikle Mısır'daki tapınakların keten kumaşlar gibi kıymetli malların üretimini üstlendikleri orada bulunan kaynaklardan bilinmektedir. Kumaşların sadece kendi ihtiyaçları (örneğin personel, mumya bezleri gibi dini uygulamalar) ve saray için üretilip üretilmedikleri sorgulanabilir. Kolophon'da yünün yanı sıra - antik dönem İonya bölgesi koyunlarının yününün meşhur olduğu bilinmektedir (Rostovtzeff, 1984, s. 684) komşu kenti Teos'ta Miletos koyunların yününün işlendiği bilinmektedir (1984, s. 138)- pahalı ketenin de işlenip işlenmediği maalesef bilinmemektedir. Ancak o alanda gerçekleştirilen geniş çaplı üretimin muhtemelen sadece kentin ihtiyacı için değil fakat aynı zamanda bölgeler arası bir piyasa için yapıldığını düşünmek gerekmektedir. Anlaşıldığı üzere Kolophon Meter kutsal alanının kapsamlı bir ekonomik işleve sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca buluntular arasındaki çok sayıda sikke de göz önüne alındığında bu işlevlere olasılıkla bir de banka hizmetinin eklenmesi mümkündür.

Antik Kaynaklar

Diod. Sic. Diodorus Siculus (Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Diodorus Siculus, *The Library of History*. Trans. By. C.H. Oldfather et al. Vol.IV-X. London, 1952 (The Loeb Classical Library)

Hdt. Herodotos

(Herodotos, *Historiai*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos, *The Histories*. Trans. By. A.D. Godley. Cambridge, 1920 (The Loeb Classical Library)

Thuk. Thukydides

(Thukydides, *Historiai*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Thukydides, *Historiae*. Trans. By. H.S. Jones. Oxford 1900 (1974) (Oxford Classical Texts Series)

Modern Kaynaklar

Alfaro Giner, C. (2012). Textiles from the Pre-pottery Neolithic Site of Tell Halula (Euphrates Valley, Syria). *Paléorient*, Vol. 38, No. 1/2, *Préhistoire des Textiles au Proche-Orient/ Prehistory of Textiles in the Near East*, ss. 41-54.

Agelidis, Z. (2011). Kulte und Heiligtümer in Pergamon. R. Grüssinger, V. Kästner, A. Scholl (eds.), *Pergamon. Panorama der antiken Metropole, Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin. Begleitbuch zur Ausstellung Berlin* içinde (ss. 174–183). Petersberg: Michael Imhof Verlag.

Ateş, G. (2014). Pergamon'da Doğa ve Kült: Ana Tanrıça İnancı ve Doğal Kutsal Alanlar/ Nature and Cult in Pergamon: Meter Worship and Natural Sanctuaries. F.Pirson, A. Scholl (Eds.), *Anadolu'da Hellenistik bir Başkent Pergamon/ Pergamon- A Hellenistic Capital in Anatolia* içinde (ss. 422- 438). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Baccelli, G. (2017). Prestige und Bedeutung von Textilien in West-Syrien im 2. Jahrtausend v. Chr. mit besonderer Beachtung der Textilreste aus der Königsgruft von Qatna, *Dissertation* Tübingen. <https://publikationen.uni-tuebingen.de/xmlui/handle/10900/78312> adresinden edinilmiştir.

Bouchaud, C. ve diğerleri (2011). Cotton cultivation and textile production in the Arabian during antiquity; the evidence from Madä'in Sâlih (and Qal'at al-Bahrain (Bahrain). C. Bouchaud, M. Tengberg, P. Dal Prâ (Eds.), *Vegetation History and Archaeobotany*, Vol. 20, No. 5 içinde (ss. 405-417).

Boehmer, R.M. (1973). Phrygische Prunkgewänder des 8. Jahrhunderts v.Chr. Herkunft und Export. *AA* 1973, 2, ss. 149-172.

Bieber, M. (1973). Charakter und Unterschiede der griechischen und römischen Kleidung. *AA* ss. 425-447.

Bruns-Özgan, C. ve diğerleri (2011). Bruns-Özgan, C., Gassner, V., Muss, U. Kolophon: Neue Untersuchungen zur Topographie der Stadt, *Anatolia Antiqua XIX* (2011), ss. 199-239.

Bruns-Özgan, C. (2017). Das Heiligtum der Meter Antaia in Kolophon. M. Doyran – B. Özen-Kleine –U. Çörtük – S. Özen (Eds.), *Uluslararası "Anadolu'da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültürleri" Sempozyumu-Internationales Kolloquium, Demeterkult und Kulte anderer Muttergottheiten in Anatolien. Kaunos Kazi Evi, 25-28 Haziran 2014. Basileus* içinde (ss. 103-118). Ankara: Yayınevi. Bilgin Kültür Sanat Ltd. Şti./ Ankara Ofset

Bruns-Özgan, C. (2018). New researches in the Metroon of Kolophon. L. Vecchio (ed.) *Colofone, città della Ionia. DISPAC. Nuovi studi e ricerche. Atti del convegno internazionale di studi Università degli Studi di Salerno, 20 aprile 2017* (Baskıda).

Burke, B. (2005). Textile production at Gordion and the Phrygian economy. L. Kealhofer (Ed.), *The archaeology of Midas and the Phrygians: recent work at Gordion*, içinde (sayfa aralığı). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology

Camp, J. (1989). *Die Agora von Athen. Kulturgeschichte der antiken Welt 41*. Mainz: Philipp von Zabern.

Holland, L. (1944). Colophon. *Hesperia* 13, 1944, ss. 91-171.

Janssen, R. (2000): Costume in New Kingdom Egypt. J.M. Sasson (Ed.), *Civilizations of Ancient Near East* (printers edition), vol. I içinde (ss. 383-394). ABD Michigan: Hendrickson Publishers' edition.

Kleiner, G. (1968). *Die Ruinen von Milet*. Berlin: Yayınevi. Walter De Gruyter.

Kravaritou, S. (2011). Synoecism and Religious Interface in Demetrias (Thessaly). *Kernos* 24, ss. 111-135.

Lipkin, S. (2012). Textile-making and religion in central Tyrrhenian Italy. T. Äikäs, S. Lipkin, A.-K. Salmi (Eds.), *Archaeology of Social Relations. Ten Case Studies by Finnish Archaeologists. Studia Humaniora Ouluensia* 12 içinde (ss. 119-132). (Oulou, Finland: University of Oulou.

Meritt, B.D. (1935). Inscriptions of Colophon. *The American Journal of Philology*, Vol. 56, No. 4, ss. 358-397.

Meyers, G. E. (2013). Women and the Production of Ceremonial Textiles: A Reevaluation of Ceramic Textile Tools in Etrusco-Italic Sanctuaries. *American Journal of Archaeology*, 2(117), ss. 247-274.

Miller, S.G. (1995). Old Metroon and Old Bouleuterion in the Classical Agora of Athens. M.H.Hansen-K.Raaflaub (Eds.), *Studies in the Ancient Greek Polis, Historia Einzelschriften* 95 içinde (ss. 133-156). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Milne, J.G. (1941). *Kolophon and its Coinage. A Study*. New York: American Numismatic Society.

Özgan, C. ve diğerleri (2012). Kolophon Antik Kenti 2010 Yılı Yüzey Araştırmaları. 29. *AST* 1, ss. 263-283.

Özgan, C. ve diğerleri (2013). Kolophon Antik Kenti 2011 Yılı Yüzey Araştırmaları. 30. *AST* 1, ss. 195-206.

Pirson, F. ve diğerleri (2015). Die neu entdeckten Felsheiligtümer am Osthang von Pergamon – ein innerstädtisches Kultzentrum für Meter-Kybele? K. Sporn– S. Ladstätter–M.Kerschner (eds), *Natur – Kult – Raum. Akten des internationalen Kolloquiums Paris-Lodron-Universität Salzburg, 20.–22. Jänner 2012, Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Band 51*, ss. 281-300. Viyana: Holzhausen Druck.

Radt, W. (1978). Kapıkaya bei Pergamon-Ein ländliches Heiligtum der Göttermutter Kybele und des Sonnengottes Mithras. *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology* içinde (ss. 593 -603, Taf.176). Ankara: Türk Tarih KurumuYayınevi.

Reuthner, R. (2006). *Wer webte Athenes Gewänder? Die Arbeit von Frauen im antiken Griechenland*. Frankfurt-New York: Campus Verlag.

Rostovtzeff, M. (1984). *Gesellschaft und Wirtschaftsgeschichte der hellenistischen Welt*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Sams, G. K. (2000). Midas of Gordion and the Anatolian Kingdom of Phrygia. J.M. Sasson (Ed), *Civilizations of Ancient Near East*, vol. II içinde (ss. 1147-1160) (printers edition). ABD Michigan: Yayinevi. Hendrickson Publishers' edition.

Schipporeit, S.Th. (2013). *Kulte und Heiligtümer der Demeter und Kore in Ionien. Byzas* 16. İstanbul: Ege Yayınları.

Shear, S.T. (1995). Bouleuterion, Metroon, and the Archives at Athens. M.H.Hansen-K.Raaflaub (Eds.), *Studies in the Ancient Greek Polis, Historia Einzelschriften* 95 içinde (ss. 156-190).

Sherwin-White, S.M. (1985). Ancient Archives: the Edict of Alexander to Priene, a reappraisal, *JHS* 105, ss. 69-89.

Şenyurt, S.Y., Akçay, A. (2016). Kurul Kalesi (Ordu) VI. Mithradates Dönemi Yerleşimi Üzerine Ön Değerlendirmeler. *Seleucia VI. Olba Kazısı Serisi* 6., ss. 221-248.

Şenyurt, S.Y., Akçay,A. (2017). The Kurul Fortress and the Cult of Kybele as a City Protector. *Colloquium Anatolicum* 16, ss. 179-198.

Vacante, S. (2015). Colophon in the Early Hellenistic Age. *Klio* 97,2, ss. 539-602.

Vössing, K. (1996). *Der Neue Pauly* 1, madde: "Archiv". ss.1021-1025.

Wiemer, H.-U., Kah, D. (2011). Die phrygische Mutter im hellenistischen Priene: eine neue diagraphie und verwandte Texte. *Epigraphica Anatolica* 44, ss. 1–54.

Wilkinson, T.C. (2018). Cloth and Currency: On the Ritual Economic of Eurasian Textile Circulation and the Origins of Trade, Fifth to Second Millennia BC. K.Kristiansen- T. Lindkvist- J. Myrdal (Eds.), *Trade and civilisations. Economic Networks and Cultural Ties, from Prehistory to the Early Modern Era* içinde (ss. 25-55). Cambridge: Cambridge University Press.

Özgün Makale

Seleukia-Tralleis Kentinde Darp Edilmiş Olan *Panegyris* Sikkeleri¹ *Panegyris* Coins of Seleucia-Tralleis

Dincer Savas Lenger²

Öz

Hellenistik dönemle birlikte özellikle Küçük Asya'da kutsal alanların organize ettiği dinsel festivallerde gözle görülür bir artış tespit edilmiştir. Festival süresince açılan panayırlarda hem katılımcıların gündelik ihtiyaçlarını karşılamakta hem de geniş kapsamlı alışverişe imkân vermektedir. Festival boyunca yapılacak harcamalarda tek bir ödeme aracının kullanılması maksadıyla kutsal alan tarafından basılan, üzerinde sadece tanrının adını *genetivus* hâliyle taşıyan *panegyris* sikkeleri hem alışverişini kolaylaştırmaktadır hem de festivali organize eden dinsel yapıya, uygulanan döviz kurundan dolayı kar ettirmektedir. Bu çalışmada Tralleis kentinde Zeus Larasios ve Zeus Larasios Eumenes adına düzenlenen festivaller için basılmış olan *Panegyris* sikkeleri tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tralleis, Kutsal Alan, Festival, Fuar, *Panegyris* Sikkeleri.

Abstract

With the beginning of Hellenistic Period, a marked rise in the festivals organized by sanctuaries occurred, particularly in Asia Minor. Fairs set up on during such festivals enabled participants both to meet their daily needs and to do shopping in larger scale. Coins were struck by sanctuaries in order to provide use of a single instrument of payment. Such *Panegyris* coins bear the name of the related deity in the genitive and they both made transactions easier and the let the organizer profit due to the exchange rate. In this study, *panegyris* coins struck in Tralleis for the festivals organized for Zeus Larasios and Zeus Larasios Eumenes are introduced.

Keywords: Tralleis, Sanctuary, Festival, Fair, *Panegyris* coins.

Tralleis (Ruge, 1937, ss. 2091-2128; Polaschek, 1975, ss. 2091-2093; Kaletsch, 2002, ss. 750-751; Dinç, 2003) Lydia ile Karia arasındaki sınırı teşkil eden Maiandros Nehri ve Mesogis Dağı'nın bulunduğu coğrafyada yer almasından dolayı antik kaynaklarda karşımıza bazen Lydia bazen de Karia kenti olarak çıkmaktadır.³ Tralleis, Mesogis Dağı ve Maiandros Nehri arasında yer alır. Kent Mesogis Dağı'nın teraslanmış güney eteklerindeki alanlar üzerine kurulmuştur (Strab. XIV.1.42).⁴

¹ Makale başvuru tarihi: 05.02.2019, makale kabul tarihi: 19.03.2019.

² Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Tarih Bölümü, Antalya. dslenger@akdeniz.edu.tr / dinsavlenger@gmail.com. ORCID No: 0000-0002-7186-2287.

³ Karia'da olduğu hakkında bkz. Xen.*Hell.* III.12.19; *anab.* I.4.8; Diod. XIV.36. Lydia'da olduğu hakkında bkz. Strab. XII.8.15; Polyb. XXII.24; Liv. XXXVIII.39. Krş. Dinç ve Meyer, 2004, ss. 299-300; Üreten, 2006, ss. 197-198; Üreten, 2014, ss. 337-339; Üreten, 2018, s. 5, dn. 15. Kentin hangi bölgede olduğu konusunda Bkz. Thonemann, 2011, ss. 22-25; Literatürde özellikle numismatik alanında görülen farklılıklar üzerine bkz. Robert, 1967, ss. 88-89.

⁴ Krş. Üreten, 2006, ss. 196-197.

Maiandros Nehri'nin kuzey kıyısı boyunca uzanan doğu batı doğrultulu yolun üzerinde yer almasından dolayı Tralleis Klasik Çağ'dan itibaren önem kazanmaya başlayacak ve Roma döneminde bölgenin en zengin kentlerinden biri olarak kabul edilecektir (Strab. XIV1.42).⁵

Klasik dönemde jeopolitik konumundan dolayı bir garnizon olarak karşımıza çıkan yerleşim, Hellenistik dönemle birlikte Küçük Asya üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen güçlerin elde etmeyi arzuladıkları bir kente dönüşür (Üreten, 2006, ss. 199-200). Direnmeden Büyük İskender'e teslim olan Tralleis, ölümü ardı sıra, önce Antigonos Monophtalmos, Ipsos Savaşı (MÖ 301) sonrası Lysimakhos ve Kurupedion Savaşı (MÖ 281) sonrası Seleukos idaresi altına girer (Rayet, 1877, ss. 57-116; Üreten, 2006, ss. 200-201). MÖ 260'a kadar Tralleis adını taşıyan kent, bu tarihten sonra Seleukeia adıyla yeniden kurulur (Plin.nat. hist. V 108).⁶ Kent eski ismini Magnesia Savaşı (MÖ 190) sonrası, Apameia Barışının (MÖ 188) bir sonucu olarak Pergamon Krallığı idaresine girmesinin ardından MÖ II. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden kullanmaya başlar (Cohen, 1995, s. 268; Üreten, 2006, ss. 205-210).

Kent sikke darbına ilk olarak III. yüzyılın sonlarında Seleukos Krallığı idaresi altındayken, büyük olasılıkla da MÖ 200-190 arasında başlar (Thonemann, 2011, s. 40).⁷ Seleukia adına basılmış olan bu ilk sikkeler bronzdandır (Imhoof-Blumer, 1897, ss. 168-169, n.1-3; Head, 1911, s. 659; Thonemann, 2011, s. 40, n. 98-100). Seleukos idaresi altında kentte otonom darplar dışında üzerinde lejand olarak sadece tanrının ismini taşıyan sikkeler basıldığı da bilinmektedir.⁸ Bu sikkelerin ön yüzünde sağa dönük defne çelenkli Zeus başı, arka yüzde ise meander motifi içerisinde sola doğru süser şekilde hörgüçlü boğa ve ΔΙΟΣ ΛΑΡΑΣΙΟΥ lejandı yer alır (Imhoof-Blumer, 1897, s. 169, 3; Waddington, 5393; SNG Cop 666; Gökyıldırım, 2016, s. 845).⁹ Kimi sikkelerde söz konusu lejand arka yüze üstte ΔΙΟΣ, altta ya da solda ΛΑ gelecek şekilde yazılmıştır (Imhoof-Blumer, 1897, s. 168, 3; SNG München 700).¹⁰

Bilindiği üzere sikkelerde lejand olarak bir kentin, etnik grubun, federasyonun, kralların, yerel idareci ve askerlerin ismi yerine sadece tanrının isminin *genetivus* hâli yer alıyorsa söz konusu olana Festival ya da *Panegyris* sikkeleri denir (Fritze, 1910, ss. 5-6; Robert, 1966, ss. 36-37, 44-46; Psoma, 2008, s. 227).¹¹ Bu bağlamda yukarıda bahsi geçen sikke Seleukeia-Tralleis kentinin baş tanrısı olan Zeus Larasios¹² adına düzenlenen festival için basılmıştır. Beş yılda bir organize edildiği bilinen festivalin varlığını sadece sikkelerden değil aynı zamanda Tralleis'de ele geçmiş olan bir yazıttan da bilmekteyiz (*I Tralles* 145; Robert, 1937, ss 406-407; Şahin, 2001, s. 92; Psoma, 2008, s. 232, dn.19).

Attaloslar idaresine girdikten sonra yeniden Tralleis ismini kullanmaya başlayan kent, Pergamon Krallığı'nın resmi gümüş sikkelerini basan en önemli merkezlerden biri hâline gelir.¹³ Aynı zamanda Tralleis darphanesi kentin yerel kullanımına dönük otonom (Imhoof-Blumer, 1897, ss. 170-173, n.5-20. Krş. Thonemann, 2011, s. 40, dn.100) ve festivallerde kullanılması amacıyla *Panegyris* sikkeleri basmaya da devam eder.

⁵ Ayrıca bkz. Rayet, 1877, ss. 33-36; Robert, 1977, ss. 66-72; Savalli ve Lestrade, 2001, ss. 82-83; Dinç ve Mayer, 2004, ss. 287-288.

⁶ Değerlendirme için bkz. Cohen, 1995, ss. 265-268; Thoneman, 2003, ss. 101-102; Thonemann, 2016, s. 48. Kentin ismi ilk olarak MÖ 230-220'lere tarihlenen Delphoi Theodorokoi listesinde karşımıza çıkmaktadır. Robert, 1946, ss. 513-515; Robert, 1951, s. 22, dn.2; Cohen, 1995, s. 267; Üreten, 2006, s. 200.

⁷ Tralleis darphanesi için genel olarak bkz. BMC Lydia cxxxiii-cxI; Head, 1911, ss. 659-661; Türkmen, 2004, ss. 53-57.

⁸ Söz konusu sikkelerin Seleukos idaresi altında Seleukeia'da MÖ 190 öncesi darp edildikleri hususunda bkz. Thonemann, 2011, s. 40, dn.99.

⁹ Krş. Psoma 2008, s. 232; Thonemann, 2011, s. 40; Meadows, 2014, s. 18. Meandros motifi ve bu motifi sikkeler için bkz. Robert ve Robert, 1954, ss. 238-241; Thonemann, 2011, s. 33, dn.83; 35-48. Hörgüçlü boğa için bkz. Robert ve Robert, 1954, ss. 135-136. Söz konusu sikke için bkz. Lev. I, res. 1.

¹⁰ Bkz. Lev. I, res. 2.

¹¹ Panegyris Sikkeleri için bkz. Psoma 2008; Debord, 1982, ss. 230-235.

¹² Tralleis'teki Zeus tapımına ve (Λαράσιος) *epitheton*'una ilişkin genel olarak bk. Schaefer, 1912, ss. 455-466; Cook, 1925, ss. 957-962; Laumonier, 1958, ss. 505-506; Schwabl, 1972:col. 329; Şahin, 2001, ss. 91-92. Zeus Larasios ile alakalı yazıtlar için bkz. *I Tralles* 20, 25, 28, 51, 81, 82, 141-142; Ölmez, 1996, ss. 189-191, n.3.

¹³ Kistophoros için bkz. Kleiner ve Noe, 1977; Le Rider, 1977. Tralleis darphanesi özellikle tetradrahminin alt birimlerinin basımında kullanılmıştır. Bkz. Kleiner ve Noe, 1977, s. 122. Krş. Le Rider, 1977, s. 205; Meadows, 2014, s. 18.

Levha 1

Resim 1:

Resim 2:

Resim 3:

Resim 4:

Resim 5:

Resim 6:

Resim 7:

Resim 8:

Resim 9:

Bu dönemde darp edildiği bilinen iki seri *panegyris* sikkesi bilinmektedir. Birincisinde ön yüzde, tıpkı otonom darplarda olduğu gibi sağa dönük defne çelenkli Zeus başı, arka yüzde sola dönük ayakta duran ya da yürür konumda hörgüçlü boğa tasviri ve ΔΙΟΣ ΛΑΡΑΣΙΟΥ ΚΑΙ ΔΙΟΣ ΕΥΜΕΝΟΥ lejandı yer alır (Imhoof-Blumer, 1897, s. 169, 4; SNG München 697-699).¹⁴ İkincisinde ise yine otonom darplarda olduğu gibi ön yüzde defne çelengi içerisinde sola dönük tahtta oturan sol elinde asa diğerinde ise Nike tutan Zeus tasviri, arka yüzde sola dönük boğa tasviri ve ΔΙΟΣ ΛΑΡΑΣΙΟΥ ΚΑΙ ΔΙΟΣ ΕΥΜΕΝΟΥ lejandı yer alır (Robinson, 1921, s. 22, n.82; SNG München 701).¹⁵ Bu dönemde *panegyris* sikkelerinin arka yüzünde lejandda ΔΙΟΣ ΛΑΡΑΣΙΟΥ'nun ardından beliren ΔΙΟΣ ΕΥΜΕΝΟΥ ibaresi kentte kurulmuş olan Zeus Eumenes kültü ile alakalıdır.¹⁶ Anlaşılan o ki krallık idaresinde kentte II. Eumenes'in iktidar zamanında Zeus kültü kralla özdeşleşerek Zeus Larasios Eumenes şeklinde anılmaya ve ardı sıra onuruna Eumeneia Festivalleri kutlanmaya başlamıştır (Robert, 1962, ss. 29-30).¹⁷

Yukarıda bahsi geçen festival sikkeleri dışında yeni darpların varlığını ise Turan Gökyıldırım tarafından yayına hazırlanan *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Lydia Sikkeleri Kataloğu* sayesinde öğrenmiş bulunmaktayız (Gökyıldırım, 2016). Titizlikle hazırlanmış olan bu eserde karşımıza bugüne kadar modern literatürde karşılaşmadığımız yeni festival sikkeleri çıkmaktadır.

Bunlardan ilkinin her iki yüzünde de şimşek demeti tasviri ve ΔΙΟΣ ΛΑΡΑΣΙΟΥ lejandı yer alır (Gökyıldırım, 2016, s. 843. (Env.no: 1656/21).¹⁸ *Khalkous* biriminde basıldığı anlaşılan bu sikkenin ağırlığı 1.18 gr; çapı ise 11 mm'dir.¹⁹ Tralleis kentinde aynı ön ve arka yüz tipine sahip ΤΡΑΛΛΙΑΝΩΝ lejandı otonom sikkelerin de basıldığı bilinmektedir (SNG Cop 673).²⁰ Ön yüzünde Zeus başı, arka yüzünde ise defne çelengi içerisinde şimşek demeti bulunan ΔΙΟΣ ΤΡΑΛΛΙΑΝΩΝ lejandı sikke ise bir *ethnikon* belirttiğinden dolayı panayır sikkesi olarak kabul edilmez (Robert, 1966, ss. 44-46; Psoma, 2008, s. 227).²¹

İkincisine gelecek olursak ön yüzde sağa dönük defne çelenkli Zeus başı, arka yüzde yıldırım demeti üzerinde ayakta duran sağa dönük kartal ve ΔΙΟΣ ΛΑΡΑΣΙΟΥ (ΚΑΙ ΔΙΟΣ ΕΥΜΕΝΟ) lejantı yer alır.²² Tralleis'in bu sikkeyle aynı arka yüz tipine sahip ΤΡΑΛΛΙΑΝΩΝ lejantlı, bazen memur adı da taşıyan otonom bronz sikke darp ettiği de bilinmektedir (BMC Lydia, s. 336, n.69-70; *Waddington* 5398; Gökyıldırım, 2016, s. 865).²³

İlk basılan *Panegyris* sikkeleri Klasik Çağın en önemli kutsal alanları ve onların gerçekleştirdiği organizasyonlarla alakalıdır. Amaç antik dünyanın dört bir köşesinden gelen katılımcıların festival boyunca yapacakları alışverişte standart bir ödeme aracına sahip olmalarını sağlamaktır. Bu durumda katılımcılar kendi paralarını mecburen festival süresince geçerli olacak olan, üzerinde tanrının adı olan parayla değiştirmek ve festival zamanı kurulan panayırlarda (Robert, 1966, ss. 21-25; Bogaert, 1969, s. 297)²⁴ sadece onu kullanmak zorunda kaldı. Dövizin bozdurulup *panegyris* parasına dönüştürülmesi, kur farkından dolayı aynı zamanda kutsal alanlar için kar

¹⁴ Bkz. Lev. I, res. 3.

¹⁵ Bkz. Lev. I, res. 4.

¹⁶ Eumenes kültü için bkz. Sokolowski, 1955, s. 20; Robert, OMS II 1186-90; Şahin, 2001, s. 50; Thonemann, 2011, s. 40, dn.100.

¹⁷ MÖ 182/159 tarihlenen Kral Eumenes Soter adına düzenlenmesi planlanan müzik yarışmalarıyla alakalı metinde, tanrı karşımıza Zeus Larasios Eumenes (Ζεύς τοῦ Λαράσιου Εὐμένου) olarak çıkmaktadır. Bkz. (*ITralleis* 23; Robert, 1934, ss. 279-280, I.10-12; Hansen, 1971, s. 124). Ayrıca Roma İmparatorluk dönemine ait bir adak yazıtında kralın ismi Zeus Larasios Sebastos Eumenes (Ζεύς Λαράσιος Σεβαστός Εὐμένης) olarak tekrar görülmektedir (*ITralleis* 8). Zeus Eumenes kültürünün varlığı MÖ. II-I. yüzyıllara tarihlenen, Lydia'daki Philedelphia'da bulunmuş olan bir yazıt vasıtasıyla da belgelenmiştir. Bkz. *TAM* V 1539.

¹⁸ Bkz. Lev. I, res. 5.

¹⁹ Kayıtlardan sikkenin B.Öcal'dan 1996 yılında satın alınarak müze koleksiyonuna kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Buluntu yeri olarak ise Afyonkarahisar'ın Dinar ilçesi notu düşülmüştür.

²⁰ Bkz. Lev. I, res. 6.

²¹ Bkz. Lev. I, res. 7.

²² Gökyıldırım, 2016, s. 844 = Env. No. 770/26 (. . . ΔΙΟΣ ΛΑΡΑΣΙΟΥ . . .). A.Büyükmanukoğlu'ndan satın alma yoluyla müze koleksiyonuna girmiştir. Bkz. Lev. I, res. 8.

²³ Bkz. Lev. I, res. 9.

²⁴ Fuar ve Panayırlar için bkz. Chandezon, 2000/1; De Ligt – de Neeve, 1988.

getiren bir işlemi (Debord, 1982, ss. 230-235).²⁵ MÖ 5. yy.'da Hellas'ta, Elis ve Delphoi'da basılanların ardından, MÖ 4. yy.'da Delphoi'daki Apollon ve Pylai'daki Demeter kutsal alanlarını kontrol eden *amphiktionik* meclis festival süresince kullanılması için gümüş panegyris sikkeleri basarlar (Psoma, 2008, ss. 240-242).²⁶

Hellenistik dönem ile beraber özellikle Hellas dışında *panhellenik* festivallerde gözle görülür bir artış söz konusudur (Robert, OMS VI, ss.170-171; Vial, 2003, ss. 311-312). Bu bağlamda İonia'da Maiandros üzerindeki Magnesia'da Artemis Leukophryene (Sumi, 2004; Psoma, 2008, s. 232; Üreten, 2012; Hammerschmied, 2018)²⁷; Mysia'da Pergamon'da Athena Nikephoros, Athena Areia, Askepios Soter, Asklepios ve Hygeia adına düzenlenen festivallerde (Psoma, 2008, ss. 233-234; Marcellesi, 2012, ss. 127-130; Chameroy, 2012), panayırarda kullanılmak üzere gündelik alışverişe yönelik bronz sikke basıldığı bilinmektedir. Pergamon'daki Athena Nikephoros kutlamaları için kentte bronz sikkenin yanı sıra, Attika ağırlık sisteminde tetradrahmi ve alt birimlerinde basılmış gümüş sikke de tedavüle sürülür (Le Rider, 1973; Psoma, 2008, s. 234; Marcellesi, 2012, ss. 125-127). Benzer durum Troas'daki Athena Ilion (Robert, 1966, ss. 18-46; Psoma, 2008, s. 235; Knoepfler, 2010; Pillot, 2015) ve Pamphylia'da Perge'de Artemis Pergaia (Pace, 1923; Psoma, 2008, s. 235)²⁸ kutlamaları için de geçerlidir. Her iki organizasyon için eş zamanlı kurulan panayırarda kullanılmak üzere tıpkı Pergamon'da olduğu gibi Attika ağırlık sisteminde tetradrahmi ve alt birimlerinde gümüş sikke basılır. Teos'da ikamet eden Dionisyak Artistler Birliği tarafından basılan gümüş tetradrahimler de (Psoma 2007; Psoma, 2008, ss. 236-237) kentte kurulan fuarla alakalı olarak basılmışlardır. Tıpkı diğerlerinde olduğu gibi sikkeler Attika ağırlık sisteminde basılmışlardır. Tanrının adını taşıyan gümüş sikke darbu günlük küçük ödemeler için üretilen bronzun aksine büyük ödemeler içindir. Dahası sahibine Attika ağırlık sisteminde basılmış olmalarından dolayı festival dışı zamanlarda Akdeniz Havzasının her yerinde kullanılabilme imkânı sağlamaktadır.

Tralleis örneğinde görüldüğü üzere dini festivaller ve panayırlar üzerine bildiklerimiz her geçen gün yeni buluntular ışığında artmaktadır. Ve görünen o ki epigrafik ve numismatik çalışmalar arttıkça konu ile alakalı bilgilerimize hiç kuşkusuz yenileri eklenecektir.

Metinde Kullanılan Antik Kaynaklara İlişkin Kısaltmalar Listesi

Diodorus	(= Diodorus Siculus, <i>Bibliothèque Historique</i>) Kullanılan Metin ve Çeviri: <i>Diodorus of Sicily</i> . With an English translation by R. M. Geer. London, New York 1947 (The Loeb Classical Library).
Ksenophon	(= Ksenophon, <i>Hellenika</i>) Kullanılan Metin ve Çeviriler: <i>Hellenica</i> . With an English translation by C. L. Brownson and O. J. Todd I-III. London, New York 1961 (The Loeb Classical Library). Xenophon, <i>A History of My Times</i> . With an English translation by R. Warner. Oxford 1966.
Livius	(= Livius, <i>Ab Urbe Condita</i>) Kullanılan Metin ve Çeviriler: <i>Livy, From the founding of the city</i> . With an English translation by A. C. Schlesinger. I-XIV. London, New York 1967 (The Loeb Classical Library).

²⁵ Para bozdurma işini genellikle kentteki şahıs ya da kamusal döviz bürolarında gerçekleştirmektedir. Nadir de olsa kutsal alanlarında kendi döviz büroları Kos Asklepieion'unda olduğu gibi bulunmaktaydı. Döviz bozdurma ve kutsal alanların bankerlerle olan ilişkisi için bkz. Bogaert, 1969, ss. 297-298.

²⁶ Elis'de basılanlar için bkz. Seltman, 1921; Delphoi'da basılanlar için bkz. Svoronos, 1896; Amphiktionik sikke darbu için bkz. Raven, 1950; Kinns, 1983.

²⁷ Söz konusu sikkeler için bkz. *Winterthur* 3462; Kinns, 1989, s. 148, n.57.

²⁸ Sikkeler için bkz. Zisa, 1992.

G. Plinius Secundus (= G. Plinius Secundus “Yaşlı”, *Naturalis Historia*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pliny Natural History*. With an English translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz I-X. Cambridge, Mass.-London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).

Polybios (= Polybios, *Historiai*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Histories*. With an English translation by W. R. Paton I-VI. Cambridge, Mass.-London 1922 vd. (The Loeb Classical Library).

Strabon (= Strabon, *Geographika*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Geography of Strabo*. With an English translation by H. L. Jones I-VIII. London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library).

Modern Kaynaklar

BMC Lydia: *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Lydia*. London, 1901: Gilbert and Rivington, Ltd., St. John's House, Clerkenwell.

Bogaert, R. (1969), *Banques et Banquiers dans les cités grecques*. Leyde: A. W. Sijthoff.

Chameroy, J. (2012)., Chronologie und Verbreitung der hellenistischen Bronzeprägungen von Pergamon: der Beitrag der Fundmünzen. *Chiron* 42, ss.131-181.

Chandezon, Chr. (2000)., Foires et panégories dans le monde grec classique et hellénistique. *REG* 113, ss. 70-100.

De Ligt, L., De Neeve, P.W. (1988). Ancient Periodic Markets: Festivals and Fairs. *Athenaeum* 66, ss. 391-416.

Cohen, G.M. (1995)., *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*. Berkeley-Los Angeles-Oxford: University of California Press.

Cook, A.B. (1925)., *Zeus. A Study in Ancient Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.

Debord, P. (1982). *Aspects Sociaux et Economiques de la Vie Religieuse dans l'Anatolie Gréco-Romaine*. Leiden: E. J Brill.

Dinç, R. (2003). *Tralleis*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Dinç, R., Meyer, G. (2004) Mélanges de cultures et de populations à Tralles d'après deux nouvelles inscriptions. *Mediterraneo Antico. Economie Società Culture*, VII.1., ss. 287-315.

Fritze, H. Von. (1910). *Die Münzen von Pergamon*. Berlin: Königlich Akademische der Wissenschaften.

Gökyıldırım, T. (2016). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Lydia Sikkeleri Kataloğu*. İstanbul: İstanbul Arkeoloji Müzeleri.

Hammerschmied, K. (geb. Jürgens) (2018). The Panhellenic Festival of Artemis Leukophryene in Magnesia-On-The-Meander. A Spatial Analysis of a Hellenistic Procession. U. Luig (Ed.), *Approaching the Sacred. Pilgrimage in historical and intercultural perspective* içinde (ss. 91-127). Berlin: Edition Topoi.

Hansen, E. V. (1971)., *The Attalids of Pergamon*. Ithaca-London: Cornell University Press.

Head, B. V. (1911). *Historia Numorum*. London: Clarendon Press.

I Tralleis: *Die Inschriften von Tralleis and Nysa, I: Die Inschriften von Tralleis* (1989). Bonn: Habelt.

Imhoof-Blumer F. (1897). *Lydische Stadtmünzen, Neue untersuchungen*. Cenevre-Leipzig, 1877: Schweizer. Numismat. Gessellschaft-Otto Harrassowitz.

Kaletsch, H. (2002). Tralleis, *Der Neue Pauly*. Bd. 12/1, ss.750-751.

Kinns, P. (1983). The Amphictionic coinage reconsidered. *NC* 143.ss. 1-22.

Kinns, P. (1989). Two studies in the silver coinage of Magnesia on the Meander. G. Le Rider et alii (Eds.), *Kraay-Morkholm Essays, Numismatic Studies in Memory of C.M. Kraay and O. Morkholm* içinde (ss.137-148). Louvain la Neuve: Publications d'Histoire de l'Art et d'Archeologie de l'Universite Catholique de Louvain.

Kleiner, F.S, Noe, S. P. (1977). *The Early Cistophoric Coinage*. ANS NS 14. New York: American Numismatic Society.

Knoepfler, D. (2010). Les agonothètes de la Confédération d'Athéna Ilias: une interpretation nouvelle des données épigraphiques et ses conséquences pour la chronologie des émissions monétaires du Koinon. *Studi Ellenistici* 24, ss.33-62.

Laumonier, A. (1958). *Les Cultes indigènes en Carie*. Paris: E. De Boccard.

Le Rider, G. (1973). Un tétradrachme d'Athéna Niképhoros. *RN*,1973, ss. 66-79.

Le Rider, G. (1977). F.S.Kleiner et S.P.Noë, The early cistophoric coinage. *RN* 19, ss. 204-205.

Marcellesi, M. (2012). Pergame de la fin du Ve au début du Ier siècle avant J.-C. Pratiques monétaires et histoire. *Studi Ellenistici* 26, Pisa: Fabrizio Serra.

Meadows, A. (2014). III. A new cistophoric fraction of Tralles?. R.Ashton, P.Kinns, A.Meadows (Eds.), *Opuscula Anatolica IV* () içinde, NC 2014, ss. 1-27.

OMS: L. Robert, *Opera Minora Selecta I-IV*, Amsterdam, ss. 1969-1974.

Ölmez, F. (1996). Tralles'den üç yeni yazıt, *ArkDerg* 4, ss.181-189.

Pace, B. (1923). Diana Pergaea. W. H. Buckler ve W. M. Calder (Eds.), *Anatolian Studies presented to Sir William Mitchell Ramsay* içinde (ss. 297-314). Manchester: Manchester University Press.

Lefèvre, F., Pillot, W. (2015). La Confederation d'Athéna Ilias: Administration et Pratiques Financières. *REG* 128, ss.1-27.

Polaschek, E. (1975). Tralleis. *RE*, VI, ss. 2091-2093.

Psoma, S. (2007). Profitable Networks: Coinages, panegyris and Dionysiac artists. *Mediterranean Historical Review* 22.2 içinde, ss. 237-255.

Psoma, S. (2008). Panegyris Coinage. *AJN* 20, ss. 227-255.

Raven, E.J.P. (1950). The Amphictonic coinage of Delphi, 336-334 BC. *NC* 111, ss. 1-22.

Rayet, O. (1877). *Milet et le golfe latmique*. Paris: J. Baudry.

Robert, L. (1937). *Études Anatoliennes: Recherches sur les inscriptions Grecques de l'Asie Mineure*. Amsterdam, E. de Boccard.

Robert, L. (1946). Villes de Carie et d'Ionie dans la liste des théorodoques de Delphes. *BCH* 70, ss. 506-523.

Robert, L. (1951). *Etudes de Numismatique*. Paris: Collège de France.

Robert, L., Robert, J. (1954). *La Carie, Histoire et Géographie Historique avec le recueil des inscriptions antiques. Tome II: Le Plateau de Tabai et ses environs*. Paris: Adrien-Maisonneuve.

Robert, L. (1962). *Les villes d'Asie Mineur* (1935 ilk baskı). Paris: E. de Boccard.

Robert, L. (1966). *Monnaies antiques en Troade*. Geneve-Paris: Droz-Minard.

Robert, L. (1967). *Monnaies Grecques. Types, légendes, magistrats, monétaires et Géographie*. Geneve-Paris: Librairie Droz.

Robert, L. (1977). Documents d'Asie Mineure. *BCH* 101, ss. 43-132.

Robinson, E.S.G. (1921). Greek Coins from the Dardanelles. *NC* 1921, ss. 1-25.

Ruge, W. (1937). Tralleis. *RE* 2 VI A, ss. 2092-2128.

Savalli, I., Lestrade (2001). Les Attalides et les cités Grecques d'Asie Mineur au IIeme siècle a.C.. A.Bresson-R.Descat (Eds.), *Les Cités d'Asie Mineure Occidentale au IIeme siècle a.C.* içinde (ss. 77-92). Bordeaux, Ausonius.

Schwabl, H. (1972) Zeus I. Epiklesen. *RE* 10A, ss. 253-376.

Schaefer, I. (1912). *De Iove Apud Cares Culto. Dissertatio Inauguralis*. Ehrhardt: Halis Saxo-num.

Seltman, C.T. (1921). *The temple coins of Olympos*. Cambridge, Bowes&Bowes.

Sokolowski, F. (1955). *Lois sacrées de l'Asie Mineure*. Paris, E. de Boccard.

Sumi, G. (2004). Civic Self-Representation in the Hellenistic World: The Festival of Artemis Leukophryene in Magnesia on the Meander. B.Sinclair ve D.Glenys (Eds.), *Games and Festivals in Classical Antiquity* içinde (ss. 79-92). Oxford, Archaeopress.

SNG Cop: *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, Lydia, I-II*, Cophenhagen, 1947.

SNG München: *Sylloge Nummorum Graecorum. München Staatliche Münzsammlung*. Bd.23, Lydien, München, 1997.

Svoronos, J.N. (1896). Νομισματικε των Δελφων. *BCH* 20, ss. 40-60.

Şahin, N. (2001) *Zeus'un Anadolu Kültleri*. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.

TAM V: Tituli Asiae Minoris, V. Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti.

Thonemann, P. (2003). Hellenistic Inscriptions from Lydia. *EA* 36, ss. 95-108.

Thonemann, P. (2011). *The Maeander Valley: A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press.

Thonemann, P. (2016). A Hellenistic isopoliteia decree from Laodikeia on the Lykos. *Philiaz*, ss. 42-52.

Türkmen, H. (2004). *Tralleis kazılarında bulunan Roma imparatorluk dönemi sikkeleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Üreten, H. (2006). Roma Dönemi'ne kadar Tralles Tarihi ve Attaloslar ile İlişkiler. *AÜ Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38, ss. 195-212.

Üreten, H. (2012). Magnesia ad Maeandrum ve Artemis Leukophryene: Hellenistik Dönem Kraliyet Mektuplarının Katkılarına bir Bakış. *History Studies* 4 (2), ss. 373-392.

Üreten, H. (2014). Tralleis: Augustus Neokratı (NEOKOROS TOU SEBASTOU). *Tarih Okulu Dergisi*, XX, ss. 433-390.

Üreten, H. (2018). Lydia'nın kentleşmesinde Pergamon krallığının katkısı. M.Tepekaya ve Z.Atar (Eds.), *Geçmişten Günümüze Manisa, cilt I* içinde (ss.1-27). Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları.

Vial, C. (2003). À propos des concours de l'Orient méditerranéen à l'époque hellénistique. F.Prost (Ed.), *l'Orient méditerranéen: de al mort d'Alexandre aux campagnes de Pompée* içinde (ss. 311-328). Rennes: Presses universitaires de Rennes.

Waddington: Inventaire sommaire de la Collection Waddington (1897). (E.Babelon), Paris: C. Rollin et Feuadent.

Winterthur: *Griechische Münzen in Winterthur II* (1997). (H.Bloesch), Winterthur: Münzkabinett.

Zisa, A.D. (1992). Osservazioni sulle rappresentazioni monetali dell'Artemide di Perge. *RIN* 94, ss. 35-52.

Özgün Makale

Perinthos'tan "Oturan Tanrıça": Arkaik Dönem Propontis Çevresi Atölye Sorunsalı Üzerine Düşünceler¹

"The Sitting Goddess" from Perinthos: Some Ideas on the Workshop Problematic at Propontis Area in the Archaic Period

H. Arda BÜLBÜL²

Öz

Thrakia Bölgesi'nin geneline baktığımızda gerek materyal kültürün gerekse yazılı kaynakların yetersiz araştırılması dikkati çekmektedir. Özellikle son zamanlarda Doğu Thrakia'da (Türkiye Thrakiası) yapılan çalışmaların hız kazanması, bölgenin yerleşim modelleri, savunma sistemleri, kutsal alanları ve nekropolis alanları ile beraber, bölgede yaşayan halkın (yerli veya yabancı) sosyo-kültürel yapısı, ekonomik ilişkileri ve inanç sistemlerine dair bilgilerimizin genişlemesini sağlamaktadır. Çalışmanın ana konusunu oluşturan "Oturan Tanrıça Betimli Naiskos Tipli Adak Steli" Tekirdağ Perinthos antik kentinde bulunmuştur. Söz konusu stelin Arkaik Dönem'e ait olması hem kolonizasyon hem de inanç bağlamında önemli veriler elde etmemize, ayrıca üretilmiş olduğu atölyeye ilişkin gözlemlerin ortaya atılmasına yardımcı olacaktır. Ayrıca Propontis genelinde, MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ 5. yüzyılın başları arasında bölgenin atölye sorunsalına yeni düşünceler ortaya atılmasına olanak sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Thrakia, Perinthos, Adak Steli, Atölye.

Abstract

When we consider the whole Thrace Region, it is noteworthy that researches on the material culture and the written texts are insufficient. The recent increase of the studies in East Thracia, along with the settlements patterns, defense systems, sanctuaries and necropolis areas of the region enable to expand our knowledge of the socio-cultural structure, economic relations and belief systems of the people (local or foreign) living in the region. The main subject of the paper is "Naiskos stele with sitting Goddess", which was discovered in the ancient city of Perinthos. The fact that the stele belongs to the Archaic Period will help us to obtain important data in terms of both the period of colonization and the belief systems, and also to present observations on the workshop where it was produced. In addition, throughout Propontis, between the second half of the 6th century BC and the beginning of the 5th century BC, new ideas were introduced to the workshop problem of the region.

Key Words: East Thrace, Perinthos, Votive Relief, Workshop.

¹ Makale başvuru tarihi: 15.02.2019 , makale kabul tarihi: 27.02.2019.

² Arş. Gör., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, arda.bulbul@msgsu.edu.tr. ORCID No: 000-0002-7625-7166.

Resim 1: Perinthos buluntusu oturan tanrıça betimli adak steli (Fotoğraf: H. Arda Bülbül).

Resim 2: Resim 1 detay.

Thrakia Bölgesi'nin geneline baktığımızda gerek materyal kültürün gerekse yazılı kaynakların yetersiz araştırılması dikkati çekmektedir. Özellikle son zamanlarda Doğu Thrakia'da yapılan çalışmaların hız kazanması, bölgenin yerleşim modelleri, savunma sistemleri, kutsal alanları ve *nekropolis* alanları ile beraber, bölgede yaşayan halkın (yerli veya yabancı) sosyo-kültürel yapısı, ekonomik ilişkileri ve inanç sistemlerine dair bilgilerimizin genişlemesini sağlamaktadır.³ Ancak bölgedeki kazıların ve yüzey araştırmalarının azlığından kaynaklı materyal eksikliği hâlâ birçok sorunsalın çözülmesinde büyük bir dezavantajdır. Bu bağlamda bölgede tespit edilmiş her eser "*terra incognita*" olarak anılan Thrakia'yı, "*terra cognita*" olarak değiştirme üzerine ayrı bir önem taşımaktadır.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan "*Oturan Tanrıça Betimli Naiskos Tipli Adak Steli*" Tekirdağ *Perinthos* (Marmara Ereğlisi) antik kentinden 2001 yılında satın alma yoluyla Tekirdağ Arkeoloji Müzesi'ne getirilmiştir (Resim 1).⁴ Söz konusu stelin Arkaik Dönem'e ait olması hem kolonizasyon hem de inanç bağlamında önemli veriler elde etmemize, ayrıca üretilmiş olduğu atölyeye ilişkin gözlemlerin ortaya atılmasına olanak sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, eserin kent içerisinde buluntu yeri kesin olarak bilinmemesinden kaynaklı *Perinthos*'un kült alanları ile ilişkili bir sonuca varılamasa da bir sunu objesi olmasından dolayı bölge kültürleri ile ilişkili bilgi sağlamaktadır.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdem 2009, Erdem 2010.

⁴ Bu stel tarafımdan, Prof. Dr. Christine ÖZGAN danışmanlığında, "Tekirdağ Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Mezar ve Adak Stelleri" başlıklı Yüksek Lisans tezi kapsamında çalışılan stellerden biridir.

Eserin sağ alt kısmı, figürün sol ayağını bilek üzerine kadar ve tahtın sağ taraftaki bir kısmını kapsayacak biçimde kırktır. Eser üzerinde kireçlenmeler mevcuttur. Özellikle figürün baş kısmında bu kireçlenme oldukça yoğundur. Figürün örtüsünde çok az kırmızı boya izleri korunmuştur.

Kısa Tanım

Tanrıça, basit üçgen alınlıklı, tepe akroteri kabaca belli edilmiş olan bir naiskos içerisinde, cepheden, giyimli, yüksekçe bir seki üzerinde oturur pozisyonda, kucağında bir minder üzerinde uzanan aslan ile, alçak kabartma tekniğinde betimlenmiştir.⁵ Kabartma alanında üst ve altta çerçeveye dayandırılmış figür, kısa, hareketsiz, kütleli ve dolgun bir yapıdadır. Kollar düz, vücudun yapışık biçimde omuzdan aşağı sarmakta, eller diz üzerinde açık ve dize yapışık biçimde konumlandırılmıştır. Bacaklar aralıklı, dizden kırık, seki ile paralel biçimde resim çerçevesinin alt sınırına kadar inmekte ve ayak yere tam basmaktadır. Kucağında bulunan aslanın ise vücudu profilden işlenmişken başı cepheden tasvir edilmiştir.

Figür yere kadar uzanan uzun *khiton* üzerine, başını kapatacak şekilde, ayak bileklerinin üzerine kadar uzanan bir kumaş örtmüştür.⁶ Her iki elbise de oldukça düz bir şekilde işlenmiş olup kıvrım detayları olasılıkla boya ile verilmiş olmalıdır. Sadece, *khitonda* iki bacağın arasında düz bir blok hâlinde inen “*orta kıvrım*” sağda ve solda yere dik inen çizgiler ile kabaca belirtilmiştir. *Khiton* ile üzerine geçirdiği kumaş ise birbirlerinden düz ve çizgisel bir hat hâlinde, kontur şeklinde ayrılmaktadır.

Stil

Kabartma alanında frontal bir biçimde oturan figür, bir bütün olarak *naiskos* içerisine yerleştirilmiş olsa da, resim çerçevesini yatayda ikiye bölen seki ile, kabartma seviyesi olarak üst ve alt bedeni iki ayrı parçaymış gibi çalışılmıştır. Vücudun üst bölümü, bacaklara göre, kabartma zeminini daha derin oyulup yuvarlaklaştırılarak hacim kazandırılmış. Bacaklar ise dönem stilinden bildiğimiz üzere oldukça sığ, âdeta presslenmiş (baskılanmış) gibi düz bir biçimdedir (Bol, 2002, abb. 331-333, 346.350; Lullies-Hirmer, 1979, s.42, fig. 37, 44-51, 58-61, s. 47, fig.68; Özgan, 1978, s. 29 vd.). Bunun yanı sıra hafif bir kabartı şeklinde belli edilen göğüsler ve kucağında yer alan aslan ile esere boyut yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak bu hacim farklılıklarına rağmen üst ve alt beden profilden bakıldığında aynı seviyede oyulmuştur.

Figür genel olarak konturlarda baskın ve âdeta dikdörtgen prizma içerisine yerleştirilmiş gibidir. Bu genel görünüm içerisinde bacaklar ve üst bedenin oranı eşittir. Bununla birlikte üst benden konturlarında, geniş ve dolgundur. Baş vücuda göre büyük, kollar kısa, el bilek hizasından itibaren anatomik olarak oldukça uzun, parmaklar ise elin devamında ince ve uzun yapıdadır. Göğüs kafesi ende geniş, boyda ise kısa ve basık bir hâlde yerleştirilmiştir. Figürün üst bedeninin sol yanı sağ yanına göre daha uzun ve hafif yukarıda verilmiştir. Özellikle sağ ve sol omuz kısmına bakıldığında sağdaki omuz üzerine dökülen kumaşın boyun hizasında bir kat yaparak göğse doğru hareket etmesi bunun aksine sol omuzdan inen kumaş kenarının düz ve hareketsizliği ile bu oranlama bozukluğu göze çarpmaktadır.

⁵ Env. No: 2573, Yükseklik: 38 cm. Genişlik: 21 cm. Derinlik: 9 cm Çerçeve: 22 X 17 Buluntu yeri: Perinthos Malzeme: Prokonnessos mermeri (?).

⁶ Söz konusu kumaş aynı döneme ait diğer eserlerden de bilinmektedir. Ancak figürün üzerine örttüğü kumaş epiblemadan farklılıklar göstermete olup literatürde uygun bir isim bulunmamaktadır.

İri bir başa sahip olan figür genel olarak oval biçimli, geniş ve yağlı bir fizyonomiye sahiptir. Bu bağlamda yüz çeneye doğru hafifçe daralmakta ve çene yuvarlak, dolgun ve hafif dışa taşkın, çene altı yağlı, yanaklar etli ve elmacık kemikleri belirgin bir yapıdadır. Figürün ağız kısmı hareketli dudaklar ise kalın ve dolgun belirtilmiştir. Üst ve alt dudaklar birbirlerinden ayırt edilebilir şekilde, elmacık kemiklerine doğru bir kavis yapmış ve “*Arkaik Gülümseme*” oluşturulmuştur. Dudak bitiminde burun kenarından çıkan *nasolabial* çizgiler oldukça belirgin ve fizyonomiye uygun biçimde etli ve hafif sarkık bir şekilde verilmiştir. Böylelikle yumuşak elmacık kemikleri belirginleşmiş, bu sayede arkaik gülümsemenin vurgusu artırılmıştır. Figürde burun kısa, kanatlar geniş ve üçgendir, şakaklar ise çıkıktır. Gözler çukur içerisine yerleştirilmiş göz çukurları belirginleştirilmiştir. Badem şeklinde gözler eksenden kaydırılmış üst göz kapağı yumuşak bir yay şeklinde ve göz pınarı belli edilmiştir. Böylelikle figürde tipik uzun, dar ve çekik “*Batı Anadolu Gözleri*” oluşturulmuştur. Göz kısmı (göz akı) hafif bombeli bir şekilde işlenerek böylelikle göz kapakları geride göz ise hafif dışa taşkın bir biçimde işlenmiştir. Alın ise dar ve hafif dışa taşkın bir bombe yapmaktadır.

Figür kalın, hareketsiz kısa, yağlı ve geniş bir boyuna sahiptir. Bu baş ve boyun yapısı içerisinde omuz başları yok edilecek kadar omuzlar yuvarlatılmış ve düşürülmüştür. Dolayısıyla vücut proporsiyonu göz önünde bulundurulduğunda figürün omuz başları seviyesinde daraltıldığı söylenebilir. Figürün kalın kolları hareketsiz gibi görünse de omuzdan sarkık vücudun önüne doğru getirilmiş ve kol omuzdan başlayan rotasyon ile dirsekten ve bilekten içe doğru çevrilmiştir. Eller etli ve kaba olup bunun devamında uzun ve hareketsiz parmaklar birbirine yapışık biçimde, iki yanda dizler üzerine yerleştirilmiştir. Tarak kemiklerinin bitip parmak kemiklerinin başladığı yerde bir çöküntü oluşturulmuştur. Diz kapaklarının belirtilmediği eserde bacaklar çizgisel bir biçimde basitçe işlenmiş olup sadece elbise hatlarıyla gösterilmiştir. Figürün elbiselelerinde ise kumaşlar oldukça kalın, tüm vücudu ve hatlarını kapatacak biçimde işlenmiştir.

Tipolojik ve Motifsel İlişkiler

Eserde tanrıçanın iyi korunmuş olan başı, iyi bilinen “*Batı Anadolu Tipi*” - başı örtülü ayakta veya oturan kadınlara aittir (v. Graeve, 1986, s. 21 vd.; Kokkorou-Alevras, 1997, s. 152.). Araştırmacılar bu figürü *Miletos* Kutsal Yol’da ortaya çıkan *Brankhit* heykelleri ile ilişkilendirip figürün kökenini buraya bağlamışlardır. (Özgan, 1978, s.35 vd., 70 vd. ; Naumann, 1983, s.118; Roller, 2004, s. 133 vd.). Söz konusu “*Oturan Tanrıça*” figürü M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında (v. Graeve, 1975, s. 15) *Miletos* merkez kabul edilmek üzere ortaya çıkmış ve ardından *İonia*, *Thrakia*, *Moesia* ve Karadeniz gibi birçok merkezde yayılım göstermiştir (Bogh, 2012, s. 38; Rohaut, 2015, s.103 vd.; CCCA I,VI 1987/1989). Genel olarak “*naiskos içerisinde oturan tanrıça*” betimli adak stellerindeki figürlerin tamamı bir çerçeve içerisinde, ortada masif bir blok üzerine yerleştirilmiş, uzunca bir *khiton* üzerine saçları örtecek bir başlık ve ya yine saçları kapatacak bir elbise giymiş, bacaklarının arasında tipik orta kıvrım bulunan bir tanrıçayı resmetmektedir.⁸

Bu bağlamda *Miletos*’ta bulunmuş olan *naiskos* biçimli stellere baktığımızda⁹ *Perinthos* eserinin aksine alınlığın üzerindeki tepe akroteri belirtilmemiştir. Naiskos alınlığında akroter, *Khios* (Neumann, 1979, taf.9b.) ve *Massalia* (Naumann, 1983, taf 19,2 Kat.Nr. 90) buluntularında işlenmiştir. *Erythrai* (Naumann, 1983, taf 17,1-2 Kat.Nr. 54-55) buluntusu iki eser ise stelden ziyade

7 Literatürde sıkça geçen “Doğu İonia Gözleri” makalede “Batı Anadolu Gözler”i olarak kullanılacaktır. “Doğu İonia” kesin bir coğrafi sınırları tanımlanamamakla birlikte Attika merkezli bir düşünce yapısını vurgulamaktadır.

8 Antikçağda bu tipolojide yetmişin üzerinde eser bulunmaktadır. Bu eserler yukarıda da değinildiği gibi çeşitli coğrafyalarda tespit edilmiştir. L. Rohaut, 2015, s. 103. Ancak eserlerin tamamında bir tanrıçanın betimlendiği konusu hâlâ tartışmalıdır.

9 Söz konusu eserler İzmir Arkeoloji Müzesi (taf.16,2) ve Didyma (16, 3)’da bulunmalarına rağmen Naumann tarafından *Miletos* atölyesine atfedilmiştir. Bkz. Naumann,1983, s. 124 vd. (taf. 16,1,2,3).

daha çok küçük bir ev modeli gibi işlenişi ile bu grubun diğer tüm eserlerinden tipolojik olarak ayrılmaktadır.¹⁰ Bunun yanı sıra sadece *Miletos* buluntularında tanrıçalar ortada çerçevenin kenarlarında boşluk bırakacak şekilde yerleştirilmiş bir bloğun üzerinde oturmaktadırlar. *Erythrai*, *Kyme*, *Khios*, *Massalia*, *Apollonia*, *Olbia* ve *Perinthos* stellerinde tanrıça blok biçiminde resim alanının ortasından ziyade, sağda ve solda çerçeveye dayandırılmış tahttan çok sekiye benzer yüksekçe bir blok üzerine yerleştirilmişlerdir. *Kyme*, *Perinthos* ve *Massalia* buluntularında genel çerçeveye ek olarak tanrıçanın kucağına yatan bir aslan motifi yerleştirilmiştir ve bu ek motifin yaratıcısı *Kyme* eserlerinden yola çıkılarak *Aeolis* Bölgesi olduğu öne sürülmüştür (Naumann, 1983, s. 130 vd.). Böylelikle *Miletos*'ta ortaya çıkan bu oturan tanrıça tipi diğer kentlere yayıldıkça yeni motifler eklenerek ana motiften farklı bir karakteristiğe bürünmüştür.

Tarihlendirme

Yukarıda da değinildiği gibi aynı grup içerisindeki eserler ile karşılaştırıldığında *Khios* haricinde diğer steller, *Perinthos* buluntusunun aksine, daha az hacimlidir. *Khios* buluntusu ise derin bir nişin içerisine yerleştirilmesi ile *Perinthos* buluntusuyla benzerlik göstermektedir. Eserlerin genelinde tanrıça ağır ve kütleli yapısı ile dikkat çekmektedir. Özellikle üst beden oldukça geniş ve tombul yapısı, kolların ise iki yanda dizler üzerine düz bir şekilde yerleştirilmesi tüm figürlerin ortak özelliğidir. Ancak bu geniş üst beden altında, *Perinthos* eseri hariç, dar, orantısız ve tamamen stilize edilmiş bacaklar dikkati çekmektedir. Diğer merkezlerdeki figürlerin üst ve alt bedeni birbirlerinden bağımsız âdeta iki parça hâlinde düşünülmüş gibi işlenmişken, *Perinthos* buluntusunun tek bir parça hâlinde düz bir blok gibi hareketsizce resim alanına yerleştirilmiş olduğu görülmektedir.

Tanrıçaların *khiton* üzerine giydikleri uzun kumaşları *Miletos*, *Erythrai*, *Kyme* buluntularında detaylandırılmadan basitçe belli edilmişken *Khios*, *Massalia* ve *Perinthos* buluntusunda bu örtü daha tanımlı bir şekilde belirtilmiştir. Ayrıca *Khios* ve *Perinthos* eserlerinde *khiton* bacakların yanından çerçevenin alt sınırında iki yana doğru açılarak dökümlü bir kumaş dokusu verilmiş ve esere hareketlilik katılmıştır. Buna ek olarak diğer eserlerden farklı olarak *Perinthos* "oturan tanrıça" figürünün sol göğsü üzerinde, kucağında bulunan aslanın kafa hareketi ile, örtü göğsün dışına doğru hafif bir kavis çizmektedir. Eserde figürün arkaik gülüşü, hareketsizliği, düz ve bitişik elleri göz önünde bulundurulduğunda, yüzyılın sonlarında görmeye alışık olduğumuz -kıyafetin, hareket ile paralel hareketlilik kazanması- bir stilistik ilerleme olmayıp heykeltraşın başarısı ile ilişkilendirilmelidir. Ayrıca tüm bu karşılaştırmalar göz önünde bulundurulduğunda *Perinthos* eserinin diğer eser gruplarından daha kaliteli bir işçiliği olduğu da açıkça görülebilmektedir.

Fakat aynı gruba dâhil diğer eserler gerek yoğun tahribattan gerek eser kalitesi açısından değerlendirildiğinde stilistik karşılaştırma için yeterli değildir. Bu açıdan tarihlendirmede daha net bir sonuç elde etmek için *Miletos*, *Didyma* ve *Samos*¹¹ buluntusu olan başlar ile ilişki kurmak daha yerinde olacaktır. Dört eserde de tanrıça bir örtüyü başı ve saçları kapatacak şekilde giymiş ve oval biçimli, geniş ve yağlı bir fizyonomiye sahiptir. Bunun yanı sıra dışa taşkın çene, etli yanaklar, çıkık elmacık kemikleri, kısa ancak kanatlarda geniş üçgen bir burun eserlerin ortak özellikleri arasındadır. Figürlerin, gerek göz yapıları, gerekse dudakların işleniş biçimleri ortaktır. Tüm eserlerde de üst göz kapağı belirtilmiş olup Richter'in saptadığı yuvarlak formda uzak-

¹⁰ Aynı durum Apollonia ve Olbia buluntuları için de geçerlidir. Bkz. Bogh, 2012, Fig.3a.

¹¹ Eserler için bkz. Graeve, 1986, taf.6 res. 4; Pedley, 1976, pl 41 a-c.; Pedley, 1976, pl 43, a-b.; Tuchelt, 1970, taf.72 K75; Freyer-Schauenburg, 1974, taf.10, 19; Pedley, 1976, pl.38, no 53 a-b. Ayrıca Samos'ta da "Oturan Tanrıça Betimli Naiskos Tipli Adak Steli" bulunmuş ve Freyer-Schauenburg tarafından Arkaik Dönem olabileceği öne sürülmüştür. Ancak söz konusu steldeki figür gerek yüz yapısı gerekse elbisenin kıvrımları göz önünde bulundurulduğunda daha çok M.Ö. erken 5. yüzyıl civarı olmalıdır. Bu sebepten ötürü bu eser ile karşılaştırma yapılmamıştır. Freyer-Schauenburg, 1974, s.173, taf.73, Nr. 87.

laşmış ve hafif kavis yaparak göz bitiminde alt göz kapağı ile buluşmuştur. Dudaklar birbirine paralel olmayıp âdeta bir yay çizerek köşelerde birbirleriyle kesişmeyerek “Arkaik gülümseme”yi oluşturmuştur. Bununla beraber burun kenarından dudak bitimine uzanan çizgiler verilerek elmacık kemikleri belirginleştirilip “Arkaik gülümseme” vurgulu hâle getirilmiştir. Ancak *Miletos* ve *Didyma* eserlerinde daha dar verilen mandibula (alt çene kemiği) ile figürlerde daha sivri-üçgenimsi bir çene formu oluşturulurken *Perinthos* tanrıçası alt çene kemiğinin genişliği ile çene daha ziyade yuvarlak bir form oluşturmaktadır. Ayrıca *Perinthos* eserinde göz akının dışa doğru bombe yaparak göz kapaklarının önüne geçmesi ile de bu iki eserden farklılaşmaktadır. Bunun yanı sıra *Perinthos* eserinin ağız, burun kanatları genişliğinde yapılmış olup diğer eserlerde burun kanatlarını aşan bir uzunluk göze çarpmaktadır. *Perinthos* eserinin bu kısa ağız yapısı dolgun, şiş ve etli dudaklar ile devam ederken *Miletos* ve *Didyma* eserlerinde bu âdeta iki yandan çekilerek uzatılmış ağızın sonucunda inceltilmiş dudaklar görülmektedir. Bu bağlamda yuvarlaklaştırılmış yüz formu, dışa taşkın göz akı, kısa ve oldukça etli ağız yapısı ile stilistik olarak *Samos* eserine yakınlaşmakta olsa da *Perinthos* eseri gözlerin anatomiye daha uygun oluşu, göz kapaklarının *Samos* başına göre daha inceltilmiş olması, ağız yüz içerisindeki konumlandırılışı ile MÖ 550 civarına tarihlendirilen *Samos* başından daha ileri bir gelişim göstermektedir.

Bunun yanı sıra *Perinthos* eserinin, ellerinin dizler üzerinde, düz, birbirine bitişik hâlde verilmiş olması ve daha henüz metacarpalların (el tarak kemikleri) betimlenmemiş olması da Richter kronolojisinde eseri IV. kategoride ele almamızda önemli rol oynamaktadır (Richter, 1968, s. 55 vd.).

Bu bağlamda figürün ağır kütesel bir vücut yapısı ile beraber kıvrımsız, ayrımları konturlarla verilmiş elbisesi, yüzünde arkaik gülümsemenin ortadan henüz kalkmamış olması ancak üst göz kapağının sert bir şekilde yarım yuvarlak işlenmesindenense yayvanlaşıp anatomiye daha uygun bir hâle gelmesi ile eser MÖ 530 civarına tarihlenebilir.

Atölye

Oturan tanrıça tipinin yaratusı *Miletos* olsa da yukarıda da değinildiği gibi bu tip, birçok merkezde farklı atölyeler tarafından çalışılmıştır. Bu noktada, daha tanımlı olan ve ilişkili coğrafyalarda tespit edilmiş figürlere ait başlar atölyeye ilişkin sonuca varmamıza yardımcı olabilecek niteliktedir.

Bahsettiğimiz üzere özellikle kısa şişkin, tok bir boyun, yuvarlak formda bir yüz, profilden bakıldığında göz akının dışa doğru bombe yaparak göz kapaklarının önüne geçmesi ve bunu destekler bir biçimde yüzdeki dışa taşkın yuvarlak yapı eseri yapan ustanın *Samos* ile bağlantılı olduğunu akla getirmektedir.¹² Nitekim *Perinthos* kentinin *Samos* kolonisi olarak kurulmuş olması bu bağlantıyı desteklemektedir. Kentte bulunan ve MÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen *Kallisthenes* ve *Hegesipole*'nin¹³ mezar stellerinde aynı *Samos* etkisini görmek mümkündür.¹⁴ Peki bu *Perinthos*- *Samos* etkili atölye ilişkisi nasıl açıklanabilir? *Samos*'ta bulunan yerleşik bir atölye ya da *Propontis*'te gezici bir atölye?

Propontis ve yakın çevresinde MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen çok sayıda eser bulunmuştur. Söz konusu eserler *Sigeion*, *Kyzikos*, *Tekirdağ* ve *Perinthos*'ta¹⁵ tespit edilmiş olup mezar,

¹² Bunların yanı sıra *Perinthos*'ta şu an nerede olduğu bilinmeyen ve geriye sadece çizimleri bulunan iki oturan tanrıça betimli naiskos tipli adak steli daha bulunmaktadır. Fakat çizimlerden detaylı bir inceleme yaparak stilistik bir sonuç elde etmek mümkün olmasa da tipolojik ve morfolojik özellikler benzerlik göstermektedir. Bkz: Tacheva- Hitova, 1983, s. 128, no 121; Seure, 1912, 575, s. 31; Naumann, 1983, cat. No: 66, fig. 18.3.

¹³ *Kallisthenes* için Bruns-Özgan, 1989, s. 183 vd.; Akurgal, 1998, s. 381 res. 226-227; Sayar, 1998, s. 251-252, 69,71 Bu eserlerin yazıtlarının *Samos* ile bağlantısı için bkz: Şahin 1983, s. 77.

¹⁴ Ayrıca *Tekirdağ Müzesi*'nde sergilenen *Tekirdağ buluntusu Arkaik Döneme* ait başka bir baş, benzer özelliklerden ötürü *Samos* etkisi göstermektedir.

¹⁵ Bkz. Akurgal, 1998, res: 226, 227; ayrıca yakın bölge *Troas*'ta Arkaik Dönem'de etkin heykeltıraşlık faaliyeti için bkz. Rose, 2013, s. 100. Ayrıca *Propontis* çevresinde diğer Arkaik Dönem Heykeltıraşlık eserleri için bkz. bu dergide Erpehlivan, 2019.

adak kabarmaları ve serbest yontu şeklinde çeşitlilik göstermektedir. *Kyzikos* buluntusu *kouros*, E. Akurgal tarafından yayınlanmış ve eserin “*İonik*” özelliklerini ortaya koyarak *Samos* sanatına vurgu yapılmıştır (Akurgal, 1965, ss. 101-102). Bunun dışında aynı *kouros* ile yine *Kyzikos*’tan başka bir *kourosu* da içeren iki eser H. P. Laubscher tarafından yayınlanmış, yaptığı stilistik analizler ve karşılaştırmalar doğrultusunda bu eserlerin *Samos* ile bağlantısı ortaya koyulmuştur (Laubscher, 1963/1964, ss. 83-84.). C. Bayburtluoğlu “*Tekirdağ Kourosu*” adlı çalışmasında *kourosu*, *Kyzikos kourosu*ları ile karşılaştırmış ve *Miletos* vurgusu yaparak *İonia* atölyesine dikkati çekmiştir (Bayburtluoğlu, 1970, s. 349 vd.). E. Doksanaltı- R. Özgan “*Kilikia’dan iki Arkaik Mezar Taşı*” adlı çalışmasında, *Perintos* buluntusu *Hegesipole* ve *Kallisthenes* mezar stellerine ait *anthemion*ları tipolojik ve motifsel olarak karşılaştırıp *Samos* ile yakınlık kurmuş ve *Troas- Perinthos-Sinope* arasında deniz ticaretinden ziyade kültürel bir etkileşimden söz etmişlerdir (Doksanaltı-Özgan, 2008, s. 5). C. Bruns-Özgan ise *Kallisthenes*’i de değerlendirdiği çalışmasında bu eserin ikonografik açıdan Batı Anadolu ile ilişkisini ortaya koymuştur (Bruns-Özgan, 1989).¹⁶

Literatürü şekillendiren bu eserler malzeme açısından değerlendirildiğinde ise, bir kısmının *Prokonnessos* mermerinden yapıldığı bilinmektedir. Özellikle *Kyzikos*, *Sigeion* gibi merkezlerde tespit edilen yontu eserlerinin izotopik analizlerinin sonuçlarına göre kullanılan mermerin *Prokonnessos* mermeri olduğu ortaya çıkmıştır (Rose, 2013, s. 101 vd.; Rose- Körpe, 2016, s. 380.). Bunun yanı sıra *Polyksena Lahdi*’nde aynı mermerin kullanılmış olması, söz konusu ocağın kullanım sürekliliğine dair veri sağlamaktadır. *Perinthos* eserinde kullanılan mermerin grimsi beyaz, mavi damarlı, iri taneli yapısı ile bu eserin de *Prokonnessos* mermerinden yapılmış olduğunu akla getirmektedir. Bu bağlamda iki ayrı öneri ortaya çıkmaktadır: 1-) *Prokonnessos* mermeri ticareti bahsi geçen tarihlerde başka coğrafyalarca ithal edilmiş ve bölge atölyeleri tarafından bu mermerler ile yontulan eserler *Propontis* çevresinde tekrar satışa sunulmuştur. 2-) Arkaik Dönem’de iyi bilenen meşhur atölyelerden zanaatkarlar bölgeye gelmiş ve burada çalışmışlardır. Mermer gibi pahalı bir malzemenin *İonia* ve Adalar’a gönderilerek işlenip geri gelmesi akla pek yatkın değildir. Ellerinde hâlihazırda mermer ocağı bulunan söz konusu merkezler (*İonia* ve Adalar) neden başka bir yerden mermer satın alsınlar? Dolayısıyla *Propontis* çevresindeki söz konusu yerleşmelerde tespit edilen ve aynı tarih aralıklarına verilen bu eserler göz önünde bulundurulduğunda bu bölgede gezici bir atölyenin varlığı öne sürülebilir.¹⁷ *Kyzikos* Arkaik Dönem buluntuları, “*Tekirdağ Kourosu*” ve *Perintos*’tan iki Arkaik Dönem mezar steli, yine *Perinthos*’tan çalışmanın konusunu oluşturan adak steli ve çizimi bulunan iki adak steli gibi böylesine kaliteli eserler göz önünde bulundurulduğunda; *Propontis* çevresinde ve ya çevresi için çalışmış olan *Samos* etkili bir atölyenin varlığından söz edilebilir.

Tüm bunların yanı sıra, söz konusu atölyenin genel karakteristiği ve stili hakkında analiz yapıp sonuç çıkarmak başka bir çalışma konusu olduğundan bu çalışma için mümkün değildir. Ancak *Perinthos* buluntusu oturan tanrıça figürü ile diğer *naiskos* formlu oturan tanrıça figürleri ile karşılaştırıldığında birçok özelliği bir arada bulunduran yerel bir yaratımın olduğu kanısına varmak yanlış olmayacaktır. Bu iç içe geçmiş tipolojik ve morfolojik özelliklere, bu tipin yaratısı olarak merkez kabul edilen *İonia* dışında sıkça rastlanıldığı bilinmektedir (örneğin *Amorgos* ve *Massalia, Histria, Olbia* vb.).¹⁸ Bu bağlamda bu atölyenin *Propontis* çevresinde M.Ö. 6. yüzyılın

¹⁶ Bunların yanı sıra Erpehlivan tarafından haklı sebeplerle buluntu yeri Marmara kıyısında bir yerleşme olarak önerilen ve Selanik Arkeoloji Müzesi’nde sergilenen bir kore heykeli, Adam-Veleni tarafından incelenmiş olup *Prkonnesos* mermerinden yapılmış olduğu ve *Samos* heykeltıraşlık eserleri ile aynı stil özellikleri gösterdiği ileri sürülmüştür, bkz. Erpehlivan, 2019; Adam-Veleni 2016, s. 262-264. Ek olarak bölgeden mübadele zamanında götürülmüş olan bir başka *kouros*, Adam-Veleni tarafından yine *Prokonnesos* mermerinden yapılmış olduğunu belirtip bu eseri *Miletos* stiline vurgu yaparak değerlendirilmiş ve bölgede Batı Anadolu stiline yerel bir atölyenin olabileceği öne sürülmüştür, bkz. Adam-Veleni 2016, s. 265-267.

¹⁷ Eserlerin tamamı *Prokonnesos* mermerine ait olup olmadığı bilinmemektedir. Bu atölye bir öneridir. Kesin bir sonuca ulaşmak için tüm eserlere çeşitli analizler yaptırmak gerekmektedir.

¹⁸ Naumann motif değişikliklerinin yerel bir yaratı olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Naumann, 1983, s. 130-137.

2. yarısında faaliyet gösterdiğini ve yoğun *Samos* etkilerini taşıdığını söylemek yanlış olmayacaktır. Son olarak hâl böyleyken, *Propontis* için önerilen bu atölye çerçevesi, aktüel literatürde atölye sorunsalı hâlâ tartışma konusu olan *Polyksena Lahdi*'nin, öne sürülen bu problematik üzerinden de tartışılması gerekliliğini gündeme getirmektedir.

Kaynaklar

- Adam- Veleni, P., Tsagaraki, E., Chatzinikolaou (Eds.) (2016). *Rhaidestos- Thessaloniki. Antiquities in Refugee Journey*, Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Akurgal, E. (1965). Neue Archaische Bildwerke aus Kyzikos. *Antike Kunst* 8, ss. 99-103.
- Akurgal, E. (1998). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: TÜBİTAK.
- Bayburtluoğlu, C. (1970). Tekirdağ Kuros'u. *Belleten* 35, ss. 347-351.
- Bogh, B. (2012). Mother of the Gods: Goddess of Power and Protector of Cities. *Numen* 59, ss. 32-67.
- Bol, P. C. (2002). *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst, I. Frühgriechische Plastik*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Bruns-Özgan, (1989). Grabstelen gebildeter Jünglinge. *Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik. Festschrift für Nikolaus Himmelmann*, ss. 183-190.
- CCCA (1987/1989). *Vermaseren, M.J., Corpus Cultus Cybelae Attidisque I-IV. Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*. Leiden: Brill.
- Doksanaltı, E.,- Özgan, R. (2008). Kilikya'dan Arkaik Devre ait iki kabartma üzerine düşünceler. *Anatolia* 32, ss. 1-20.
- Erpehlivan, H. (2019). Arkaik ve Klasik Dönem'de Propontis Çevresindeki Kültler ve Kutsal Alanlar. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), İstanbul.
- Freyer- Schauenburg, B. (1974). Bildwerke der Archaischen Zeit und des Strengen Stils. *Samos XI*.
- Koçel-Erdem, Z. (2009). Preliminary Report of the Tekirdağ Ganos 2008 Survey. *AnatAn*, 17, ss. 411-426.
- Koçel-Erdem, Z. (2010). Tekirdağ Ganos 2009 Survey. *AnatAn*, 18, ss. 305-320.
- Kokkorou Alevros G. (1997). Ionian Sculpture of the Archaic Period on Dorian Rhodos. I. Jenkins- G.B. Waywell (Ed.), *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese*, ss. 150-160.
- Laubscher, H. P. (1963/1964). Zwei neue Kouroi aus Kleinasien. *IstMitt* 13/14, ss. 73-87.
- Lullies, R.-Hirmer, M. (1957). *Greek Sculpture*. London : Thames and Hudson
- Naumann, F. (1983). Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen Kunst. *IstMitt* Beiheft 28.
- Neumann, G. (1979). *Probleme des Griechischen Weihreliefs*. Tübingen: Ernst Wasmuth.
- Özgan, R. (1978). *Untersuchungen zur Archaischen Plastik Ioniens*. Bonn: Rheinische Friedrich Wilhelms Universität .
- Pedley, J.G. (1976). *Archaic Sculpture and Island Workshop*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Richter, G.,M.,A. (1968). *Korai*. London: R. & R. Clark.
- Rohaut, L. (2015). Les Naiskoi Archaiques de Milet. *La Sculpture Greco-Romaine en Asie Mineure. Synthèse et Recherches Recentes*, ss. 103-122.
- Roller, L.E. (2004). *Ana Tannıca'nın İzinde Anadolu'da Kybele Kültü* (Çev. B. Avunç). İstanbul: Homer.
- Rose, B.C. (2013). *The Archaeology of Greek and Roman Troy*. Cambridge: Cambridge University.
- Rose, B.C., Körpe, R. (2016). The Tumuli of Troy and the Troad. O. Henry- U. Kolp (Eds.) *Tumulus as Sema, Space, Politics Culture and Religion in the first Millenium BC*. içinde (ss. 373-386). Boston: de Gruyter.

Sayar, M. H. (1998). *Perinthos- Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Seure, G. (1912). Antiquits Thraces de la Propontide, Collection Stamoulis. *BCH* 36, ss. 534-641.

Şahin, S. (1983). Zwei Spaetarchaische Grabinschriften aus Perinthos, *Epig. Anat.2* içinde (ss. 77-80). Bonn.

Tacheva- Hitova, M. (1983). *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia*. Leiden: Brill.

Tuchelt, K. (1970). Die archaischen Skulpturen von Didyma. *IstForsch* 27, Berlin: Gebr. Mann.

v. Graeve, V. (1975). Eine Sitzfigur aus Milet. *IstMitt* 25, ss. 15-65.

v. Graeve, V. (1986). Neue Archaische Skulpturenfunde aus Milet. *Archaische und Klassische Griechische Plastik I: Archaische Plastik* içinde (ss. 21-30). Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Özgün Makale

Alahan Manastırı Batı Kilisesi'nin Tılsımlı Kapısı¹

The Talismanic Door of Alahan Monastery West Church

Gülgün KÖROĞLU²

Öz

Erken Bizans Dönemine ait önemli bir hac merkezi olan Alahan Manastırı, Silifke-Karaman arasında Toros Dağları üzerinde suni bir teras üzerine kurulmuştur. Bölgede doğal mağaraların yanı sıra sonradan oluşturulmuş kayadan oyma mekânlar dini amaçlar ve mezarlar için kullanılmıştır. Alahan Manastırı'nın başlangıcı 5.yüzyıl ilk yarısına tarihlenir. Manastır 7. yüzyıl ortalarına kadar kullanılmış olmalıdır. Manastırın ilk yapıları terasın batısındaki kayadan oyma bölümden oluşur. Kayadan oyma mekânlar arasında keşiş hücreleri ile tek nefli bir kilise de vardır. Yapıların kuzey bölümleri ana kayaya dayandırılmış, diğer bölümleri ise kesme taştan inşa edilmiştir. Bazilikal planlı ikinci kilisenin yakınında vaftizhane, iki katlı bir yapı kalıntısı ile doğuda kubbeli bazilikal planda üçüncü bir kilise daha bulunur. Terasın ön bölümünde özellikle hacıların kullanımını için yaptırılmış revaklı bir gezi yolu uzanır.

Makaleye konu olan kabartmalar, manastırın Batı Kilisesi'nin batı kapısının lento ve sövelerinde yer alır. Lentoda İsa'nın *kerubim* melekleri tarafından göğe yükseltilmesi ile Tanrının dört yaratığının (*tetramorph*) görünümüne şahitlik eden kutsal kişiler anlatılmaktadır. Sövelerde ise dışı şeytani ayakları altında ezerek yok eden Mikael ve Gabriel tasvir edilmiştir. Bir anıt gibi duran batı kilisesinin kapı çerçevesinin Kutsal Kitap kökenli tasvirleri, manastırın inşa edildiği dağ yamacının konumu hac ziyareti için gelenleri manevi duygularını zirveye çıkarmış olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Isauria, Alahan manastırı, Erken Bizans Dönemi, Kabartma, Göğe yükselme.

Abstract

Alahan Monastery, an important pilgrimage center of the Early Byzantine Period, was built on an artificial terrace on the Taurus Mountains between Silifke and Karaman. In addition the natural caves in the region carved on the rock was used for religious purposes and graves. The beginning of the Alahan monastery is dated to the first half of the fifth century. The monastery must have been used until the mid-seventh century. Among the rock carved rooms there is a single-aisle church with monk cells. The northern parts of the buildings were based on the bedrock and the other parts were constructed of cut stone. Near the second church with a basilica plan, there is a baptistery, a two-story building and a third church in the East with a domed basilica plan. In front of the terrace, which was used of pilgrims, a trip route extends.

¹ Makale başvuru tarihi: 28.01.2019, makale kabul tarihi: 27.03.2019.

² Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Taihi Bölümü, Bomonti Yerleşkesi, Şişli İstanbul, gulgun.koroglu@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0002-6369-659X.

The reliefs that are the subject of this article are located on the lintel and posts of the west gate of the West Church of the Alahan monastery. The reliefs on the lintel depict Christ being carried off to heavens by the cherubim, and the sacred witnesses of the tetramorph creatures. On the posts, the reliefs depict Michael and Gabriel crushing the female Satan under their feet. These biblical reliefs on the door frame of the West Church as well as the distinct location of the monastery on a mountain slope would have led the visiting pilgrims to an ecstatic religious experience.

Keywords: Isauria, Alahan monastery, Early Byzantine Period, Relief, Ascension.

Bu çalışma kapsamında Erken Bizans Dönemi Anadolu'sunun çok önemli bir dini merkezi olan Alahan Manastırı'nın Batı Kilisesi'nin batısında yer alan kapı çerçevelerindeki kabartmalar ele alınacaktır. Yapı topluluğu o denli zengin mimari özellik ve süslemelere sahiptir ki tek bir makale içinde inceleyip değerlendirmek mümkün değildir.

Mersin'in Mut (Klaudiupolis) ilçesinin yaklaşık 30 km kuzeyinde, Silifke-Karaman karayolu üzerinde, Toros Dağlarının yamacında ve yaklaşık olarak 1200 m rakımda kurulmuş olan Alahan Manastırına ulaşmak için bir patikadan tırmanmak gerekir. Bu çevredeki manzara her mevsim farklı panoromik görüntüler sunmakta, yaşamını insanlardan ve şehir hayatından uzakta ibadet etmek, hac ziyareti ve şifa bulmak için gelenlere etkileyici meleksel görünümeler sunmaktadır (Ricci, 2011, s. 48).

Kapadokya'nın güneybatısını oluşturan bu bölge eski çağda Isauria olarak bilinir. Bölge bazen de Kilikya Thrakhea'ya dâhil edilir. Göksu (Kalykadnos) nehrinin oluşturduğu vadiden 915 m, denizden 1220 m yükseklikte Alahan Manastırı olarak tanınan manastır kompleksi yer alır. Toros sıra dağları üzerinde sonradan oluşturulmuş dar bir teras üzerine kurulmuş olan manastırın yakın çevresinde de tıpkı Kapadokya'da olduğu gibi bir kısmı doğal, bir kısmı da insan eliyle kayadan oyularak şekillendirilmiş mağaralarla karşılaşmaktadır. Bu bölgede Hıristiyan inancıyla ilişkili yoğun bir dini faaliyet sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Kayaya oyulmuş mimari yaşamsal mekân birimleri, münzevi hayat için geniş hücreleri, ibadet yerleri ile gömü yeri olarak kullanıldığı anlaşılan niş ve lahit tekneleri için kullanılmıştır. Ayrıca tarımsal faaliyetlerde kullanıldığı anlaşılan alanlar da hâlen görülebilmektedir.

Yapı kalıntısından ilk söz eden, 1671 yılı civarında manastır kalıntısını ziyaret etmiş Evliya Çelebi olup; *“Hala henüz mimar elinden reha bulmuş bir kal'a-ı cihannümadır ve gayet mamur*

Resim 1: Alahan Genel Görünüm.

şehr-i azim imiş” şeklinde tarif etmekte ve *“yoldan itibaren etrafın mezarlarla dolu olduğunu...”* söylemektedir. Leon Comte de Laborde 1826 yılında yapı kalıntısını gezmiş onun sayesinde Alahan bilim dünyasına ilk kez tanıtılmıştır. Laborde burada keşfettiği bir mezar üzerindeki yazıtı okumuş (Eyice, 1971, s. 90'dan alıntılayan Laborde, 1847, ss. 172-176), izlenimlerini de *“Voyage en Orient”* adlı seyahatnamesinde 1902 yılında yayınlamış olup, yapı kalıntısını Koca Kale olarak adlandırmıştır (Verzo-

ne, 1955, s. 7). Yapının ismi almasındaki en önemli etken Torosların yamacındaki kale benzeri yükselen yapı topluluğunun en doğusundaki kilisenin etkileyici görünümü olmalıdır. Alahan ya da Alacahan ismi ise yapının inşaat malzemesi olan taştan kaynaklanmış olmalıdır. Bu husustaki yaygın görüş bir zamanlar bu civarda var olan küçük bir han sebebiyledir (Resim 1).

Manastırın gerçek adı bilinmemekle birlikte, “Apadnas” olabileceği 6. yüzyılın önemli bir kaynağı olan Prokopius’un “De Aedificiis” adlı kitabında yazdığı “...(Iustinanus), *Isauria’da Apadnas Manastırını restore ettirdi...*” bilgisine dayandırılmaktadır (Gough, 1972, s. 210, not 18). Fakat Apadnas adının Alahan Manastırını için kullanıldığına dair ispat edici bir başka bilgi yazılı kaynaklarda bulunmamaktadır. Bölgede yüzey araştırmaları yapan Hugh Elton Alahan köyündeki arkeolojik kalıntıları değerlendirerek burasının Meloe olabileceğini dolayısıyla yapının bu kentle ilişkili olduğunu belirtmektedir (Elton ve arkadaşları, 2009, s. 84). Doğu Kilisesi’ndeki bir pencere ayraç üzerinde “Konon” isminin yazılı olmasından dolayı manastırın Isauria’nın yerel azizi Konon için yaptırıldığı önerilmekteyse de bu güçlü bir veri olarak değerlendirilmemiştir (Harrison, 1985, s. 24).

Verzone’de ekibiyle birlikte bölgede yaptığı araştırmalar sonucu Alahan Manastırını tanıtan Türkçe ve İtalyanca iki kitap yayınlamıştır (Verzone, 1955; Verzone, 1956). Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü müdürü olan Michael Gough ve ekibi 1955-1972 yılları arasında burada arkeolojik kazılar gerçekleştirmiş, yapıların içlerine dolmuş olan taşlar kaldırılmış bitkiler kesilmiştir. Michael Gough’un ölümünden sonra kazı sonuçlarını tanıtan bir kitap Mary Gough’un editörlüğünde 1985 yılında basılmıştır (Gough, 1985). Kazılarda ele geçen küçük buluntular konunun uzmanları tarafından ayrıntılı biçimde katalogları yapılarak değerlendirilmiştir. Metal, cam ve seramik malzemeden yapılmış dini ve günlük yaşama ait buluntular manastırda sürdürülen yaşamı anlamak ve tarihlendirme yapmak için kanıtlar sunmaktadır.³

Alahan manastırıyla ilgili çalışmalar yapmış tüm araştırmacıların ortak görüşü, buradaki dini yaşamın başlangıcını dağın güney yamacında oluşturulmuş terasın batı kesimindeki mağara yerleşiminin oluşturduğudur (Resim 2). Kayadan oyma bir lahit üzerinde yer alan *tabula ansata* içindeki Grekçe yazıtta, manastırın kurucusu olan Tarasis’in 13 Şubat 462’de öldüğü yazılıdır.⁴ Bu durumda manastırın ilk kuruluşunun 450 yılı civarında olması mümkündür. Tarasis’in bu büyük kompleksin ne kadarını inşa ettirdiği ise kesin olarak bilinmemektedir. Kurucu Tarasis buradaki dağın güney yamacında bir inzivahane, şapel ve belki de batıdaki kiliseyi inşa ettirip bir manastır yapılar topluluğu kurmuş olabilir.⁵ Aslen Isauria, Rousoumlada’da doğmuş

³ Küçük buluntular içinde sikkeler ağırlıkta olup Roma’dan Osmanlı çağına kadar geniş bir döneme aittir. Aydınlatma araç gereçlerine ait kandil askıları, fitil tutucular, kandelabrum gibi parçalar ile gelen hacılara ve manastırda görev yapan din adamlarına ait haç sarkaçlar çeşitli tiplerdedir. Kemer tokaları, yüzükler ve küpeler de hac ziyaretinde bulunan kişilere ait olmalıdır (Coulston ve Gough, 1985, ss. 63-71). Kazılar sırasında buradaki yaşama paralel olarak yoğun olmamakla birlikte günlük kullanıma ait pişmiş topraktan yapılmış servis kapları arasında ithal örnekler bulunmaktadır. Geç Roma–Erken Bizans Dönemine (4-7.yüzyıl arası) ait gruplandırılmış örnekler; Geç Roma ince kapları, Geç Roma C (Foça), Kıbrıs ve Afrika kırmızı astarlıları olmak üzere ithal mallardan oluşur (Williams, 1985, ss. 35-36). Akdeniz ve çevresindeki merkezlerden ithal kaplar dönemi için lüks mallar olduğundan, denizden uzakta yer alan manastırda ele geçmeleri şartırcı olup hacıların hediyesi ya da onların unuttuğu eşyaları olduğu belirtilmektedir (Williams, 1985, s. 36). İthal servis kaplarının azlığı, burada yaşayan münzevi topluluğun ahşap veya bronz kapları kullandığına işaret eder niteliktedir. Kazılarda ele geçen “manastır malları” olarak tanımlanan özel bir seramik grubu oldukça ilginçtir. Açık devetiyü renk hamurlu astarsız ve sırsız dışa doğru genişleyen çanaklar ile katı ya da sıva gıdaları depolamak için kullanılmış kaplar çoğunlukla küresel gövdeli kapalı testi veya küp formlardadır. Dış yüzleri kırmızı boya ile çizilmiş Erken Hıristiyan sanatında görülen sembolik anlamlar taşıyan haç, kuş, keçi, balık, çam ağacı, paralel çizgiler, gruplandırılmış noktalar, noktalı daireler, spiraller, zikzak ve taramalarla süslenmiştir (Williams, 1985, ss. 36-41, fig. 4-6). Alahan’a yakın çevrelerde Dağ Pazarı ve Kilise Tepe kazılarında da bu manastır kaplarına rastlanmıştır. Kilise Tepe kazılarını 1994 yılında ziyaret ettiğimiz de kazı başkanı Prof. Nicholas Postgate, höyüğün zirvesindeki erken Bizans Dönemi kilisesi ve çevresinde gün ışığına çıkardıkları Alahan Manastırından gelmiş olduğunu söylediği manastır malları grubuna dâhil edilen seramik kapları göstermiştir. Alahan Manastırında yaşayan, manastırın yakın çevresinde üzüm veya zeytin tarımı yapan, ürettikleri şarap ve zeytinyağı gibi ürünleri bu kaplar içinde yerel pazarlarda satarak manastıra kazanç sağlayan keşişlerin kullandıklarını belirtmiştir.

⁴ Eyice, 1971, s. 92. Yazıt şu şekilde okunmaktadır; “Burada çok mümtaz Flavius Severinus ve Flavius Dagalaiaphus’un konsüllüğünden sonra İndiktion’un 15. yılının 13 Şubatında, kutsal oruçların ilk haftası salı günü ölmüş olan hatırası mukaddes kurucu Tarasis yatıyor.”

⁵ Doğan, 2003, s. 75. Bizans’ta manastırların en büyük gelişme gösterdikleri dönem 5-7. yüzyıllar arasındadır. Bu dönemde manastırlar maddi ve siyasi açıdan devlet tarafından bizzat desteklenmiştir.

Resim 2: Alahan Genel Görünüm.

olan İmparator Zeno'nun, 474-491 yılları arasındaki egemenliği süresince Isauria, Kilikya, Antiokheia hatta Kıbrıs'ta büyük inşaat faaliyetlerinde bulunmuştur (Gough, 1985, s. 21; Gough, 1972, ss. 199-212). Bu bakımdan Alahan Manastırındaki batı kilisesinin ve diğer birimlerin inşasında İmparator Zeno tarafından gönderilen yardımlardan yararlanılmış olmalıdır. Zeno'nun ölümüyle birlikte para kaynağının kurumasından sonra özellikle yapıların ön kısmında doğu-batı yönünde uzanan sütunlu yolun, doğu kilisesinin kabartmalarının yarım bırakıldığı düşünülmektedir (Gough, 1985, s.

28). Manastırın diğer birimlerinin ise 7. yüzyıl ortalarına kadar geçen süreçte eklenmiş olması mümkündür. Michael Gough'ın gerçekleştirdiği kazılarda gün ışığına çıkarılan küçük buluntular en geç 12. yüzyıla kadar bu alanın kullanılmış olabileceğine işaret eder (Gough, 1985, s. 28). Manastırın önemli bir hac merkezi olduğu özellikle 5-7. yüzyıllar arasında Hıristiyan hacılar tarafından ziyaret edildiği bilinmektedir.

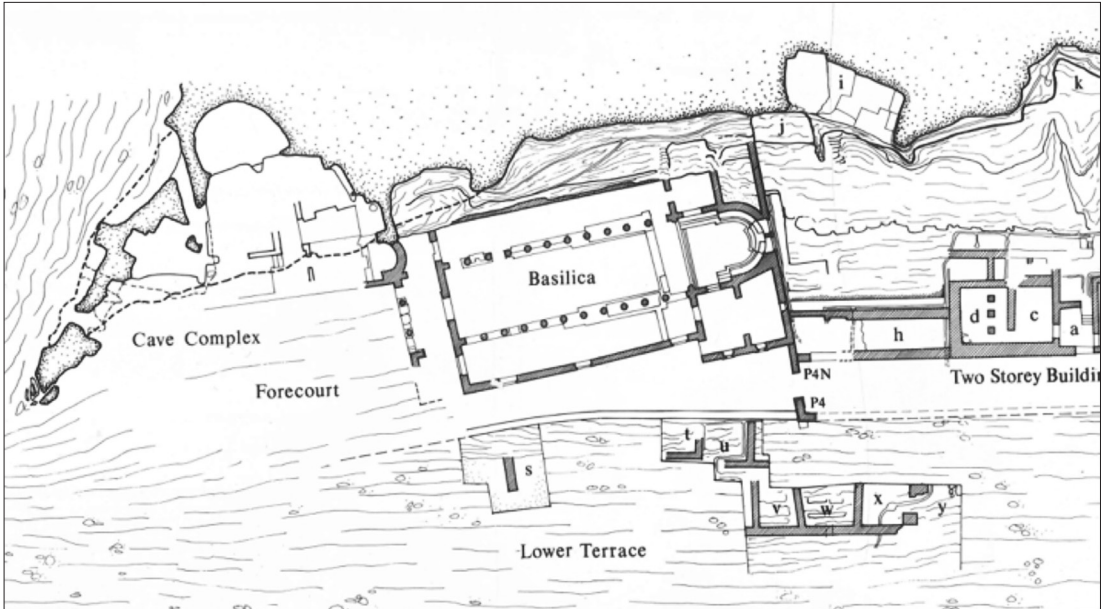
Dağın güneye bakan yamacında oluşturulmuş olan yapay terasın üzerinde manastırın yapıları batıdan doğuya sıralanmaktadır. Manastırın kiliseleri, vaftizhane, mezarlar ve işlevi tam olarak anlaşılmamış iki katlı yapı gibi farklı birimlerin kuzey kısımları kayadan oyulmuş ya da kayaya yaslanmış olup çoğu yapının kuzey kesimine ayrıca bir duvar örülmemiş olduğu görülür. Manastırın yapılarının kayadan oyma bölümleri olduğu gibi kesme taştan örülmüş bölümleri de vardır. Teras oluşturulurken koparılan taşlar, Bizans kaynaklarında taş kesme ve işlemede maharetleri övgüyle anlatılan Isaurialı taş ustaları tarafından hem yapıların duvarlarının örülmesinde, hem de lento, söve, konsol, sütun, sütun başlığı ve korkuluk levhalarının üretilmesinde, kabartma, kazıma ve oyma tekniklerinde sembolik anlamlar taşıyan insan, karışık yaratık, hayvan figürleri ve bitki desenleriyle süslenmesinde kullanılmıştır.

Yapı kompleksi kayadan oyulmuş en batıdaki bir takım keşiş hücreleriyle başlamaktadır (Resim 2). Bu bölüm manastırın çekirdeğini oluşturmuş olmalıdır. Buradaki mağaralardan birine zeminden daha yüksek bir konumda bir apsis eklenmiştir. Alahan Manastırına yakın bir alanda kurulmuş olan Aloda Manastırının kilise olarak kullanılan biriminde de benzer bir bölüm olup manastırın kurucusu ya da yöneticisinin mezarı için kullanılmıştır (Köroğlu, 2000, s. 219). Kayadan oyma bölümde ayrıca tek nefli küçük bir şapel yaptırılmıştır. Mağara yerleşimi buradaki dini merkezin çekirdeğini oluşturmaktadır. Sonraki yıllarda da küçük değişikliklerle kullanılmaya devam etmiştir. Bazilikal planlı Batı Kilisesi (II Numaralı kilise), iki nefli vaftizhane, işlevi kesin olarak bilinmeyen iki katlı yapı, kayadan oyma mezarlar, keşiş hücreleri ne amaçla kullanıldıkları bilinmeyen küçük mekân kalıntıları ve doğudaki kubbeli bazilikal planlı Doğu Kilisesi (III Numaralı kilise) mevcut yapılar olarak sıralanmaktadır. Batı kilisesinin güneydoğusundan itibaren tüm yapıların önünde ise batı-doğu doğrultusunda, bazilikanın güneyinden doğuya doğru uzanan 115 m'yi bulan bir gezi yolu uzanmaktadır. Bu gezi yolunun güneyi sütunlu olup özellikle manastırın önemli bir hac merkezi olması ve kalabalık hacı gruplarının ziyaretleri için kullanılmasıyla ilişkili olarak bu şekilde düzenlenmiş olmalıdır (Foss, 2002, ss. 153-168).

Manastırın farklı binalarının kurulduğu terasın altında bir başka teras daha uzanır. Teras üzerinde Silifke Müzesi'nin son yıllarda gerçekleştirdiği kazılarla açığa çıkarılan kesme taşlarla örülmüş kalıntılar vardır. Manastıra ait bu küçük mekânlar, hacıların konaklaması veya başka amaçlar için kullanılmış olabilir.

Eyice bu yapı topluluğuna güneyindeki ovoidan özel bir merdivenli yol ile ulaşıldığını gösteren kalıntılardan söz etmektedir (Eyice, 1971, s. 94). Bu teras revaklı bir yol ya da galeri şeklindedir. Bu revaklı yolun güneyindeki sütunlarının kaideleri ve kemerlerinden çok azı kalabilmiştir. Yolun ortalarına dek düşen bir kesimde sütunların arasında özel bir şapel ya da anıt niteliğinde büyük bir taşan yapılmış *aedicula* vardır. Ortadaki nişin iki yanında "Suriye alınlığı" biçimindeki cephe alınlığı iki sütun/paye üzerinde taşınmaktadır. Nişin iki yan tarafında uçar şekilde melekler, alt kısımda iki kuş figürü işlenmiştir. *Aedicula*'nın işlevi anlaşılacakla birlikte özel bir sunu ya da dua yeri olması mümkündür.

Önemli bir hac merkezi olan Alahan Manastırı'na ulaşımı sağlayan basamaklar, revaklı yola bağlanmaktadır. Merdivenin manastıra ulaştığı, kesimdeki parçası, doğu-batı yönünde uzanan yolun yanında hâlâ durmaktadır. Dışarıdan gelenlerin manastıra ulaştıkları kesimin tam karşısında ise vaftizhane bulunmaktadır. Vaftizhane, Batı ve Doğu kilisesi arasında yer almakta ve 5. yüzyıl sonuna tarihlendirilmektedir. Vaftizhane, iki nefli olup, her iki nefin de kendine ait doğuda küçük apsisleri vardır. Vaftizhanenin güneyindeki nef giriş ya da bekleme mekânı olarak kullanılmış olmalıdır. Kuzeydeki nefin batı bölümünde haç biçimli vaftiz havuzu vardır. Havuzun suyu, ana kayanın düzleştirilmesiyle elde edilen vaftizhanenin kuzey duvarı içindeki bir kanaldan gelmektedir. Apsis içinde rahiplerin oturması için yapılmış bir sıra *synthronon*'a ait basamak görülmektedir. Bema bölümünde ise kare planlı ortada röliker yuvası olan altar tabanı bulunmaktadır. Apsisin iç duvarlarının duvar resimleriyle kaplı olduğu görülebilmektedir. Hıristiyan hacıların hac yolu üzerinde kutsal kabul edilen kült merkezlerine uğradıklarında vaftiz oldukları bilinir. Alahan Manastırı vaftizhanesinin özellikle giriş bölümünün duvarlarında Hıristiyan hacıların yaptıkları haç, isim ve tanrıya yakarış grafitileri inançlarının gücünü ve kalıcı olma isteklerini gösteren hatıralar olarak durmaktadır.

Şekil 1: Alahan Manastırının Kuzeydeki Kaya Oyma Birimleri Ve Batı Kilisesinin Planı.

Vaftizhanenin kuzeydoğusunda kayadan oyma dört adet yuvarlak kemerli arcosolium nişi bulunur. Manastırın önemli din adamlarına ait olan lahit tekneleri yerel kayaya oyulmuş olup, lahit kapakları üzerinde haç kabartmaları bulunur. Bunlardan bir tanesi manastırın kurucusu Tarasis'e ait, üzerinde kazıma yazıt olan yerel kayadan oyma lahittir. Diğerinde ise boya ile yazılmış bir mezar yazıtı görülür.

Manastırın en doğusunda bulunan üçüncü kilise, manastırın en önemli ve gösterişli yapısıdır. Dörtgen biçimli yüksek kasnak üzerinde yükselen kubbesi dışında tüm duvarları sağlamdır. 6. yüzyıl ortaları veya 6. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş Doğu Kilisesi, kubbeli bazilikal plan şemasında inşa edilmiştir. Zengin ve oldukça kaliteli taş işçiliği bu yapıda da kapı çerçeveleri, sunak masası, sütun başlıklarında yoğunlaşmıştır.

Resim 3: Batı Kilisesi.

Manastır yapılarının doğal mağaradan şekillendirilmiş ve kaya kütlelerinden oyulmuş batıdaki bölümünün güneydoğu kesiminde duvarları kesme taştan inşa edilmiş Batı Kilisesi, II Numaralı Kilise, batı kapısındaki dört İncil yazarına ait olması mümkün kabartmalardan ötürü Evangelist Kilisesi ya da baş melek tasvirlerinden dolayı Baş Melekler Kilisesi olarak da tanıyan birimi yer alır (Resim 3). Yapının üst örtü sistemi ile duvarlarının büyük bir bölümü yıkılmıştır. Kilisenin doğu duvarı, güney duvarın doğu kesimi ile batıdaki narteksten naosa geçit veren

gösterişli orta kapısının lento ve iki söveden oluşan çerçeve bölümü günümüze kadar sağlam ulaşmıştır. Bu yapı genel olarak Michael Gough başkanlığında çalışan bir ekibin 1955 – 1973 yılları arasında gerçekleştirdiği kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Verzone'nin ekibiyle birlikte bölgede yaptığı araştırmalar sırasında çekilen fotoğraflarda sadece batıdaki kabartmalarla süslü anıtsal kapı çerçevesinin ayakta durduğu görülür (Verzone, 1955, ss. 41-42, res. 3-4).

Kilikya bölgesindeki yerel özellikler gösteren bazilikalardan plan ve mimari özelliklerine uygun olarak yarı yuvarlak biçimli apsis cephesi düz bir duvarla kapatılmıştır. Apsis cephesi ikiz pencere üst seviyesine kadar ayakta. Dini törenler sırasında din adamlarının oturması için oluşturulmuş *synthronon* basamaklarının merkezinde üzerine kutsal kitap yerleştirilen koltuk biçimli *katedra* vardır. Apsisin iki yanındaki *pastophorion* hücreleri birbirine bağlantılı iki küçük mekândan oluşur. Bu odacıklar transept şeklinde kuzey ve güneye doğru hafifçe çıkıntı yapmaktadır. *Pastophorion* hücrelerinin doğusunda ve güneyinde pencereler vardır. Apsis ve kuzey yan nef yapının diğer yerlerinden daha yüksektir.

Batı Kilisesi üç nefli bazilikal plan özelliklerine sahip olup, kuzeyi kayadan oyulmuş olmakla birlikte kaya yüzeyinin önüne taş bir duvar daha örülmüştür. Nefleri birbirinden karşılıklı olarak sıralanan 10 adet sütun ayırmaktadır. Sütunlardan bazıları son yıllarda gerçekleşen temizlik ve onarım çalışmalarında ayağa kaldırılmıştır. Korint tipi sütun başlıkları, Theodosius Dönemi için karakteristiktir. Sütunların üzerinde kemerler olduğunu arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan kemere ait taşlar göstermektedir. Yapının güney duvarında basit silmelerle süslenmiş bir başka kapı çerçevesi daha sağlam şekilde durmaktadır.

Örtü sistemine ait hiçbir şey kalmamış olmamasına rağmen kilisenin iki yana meyilli iki kademeli ahşap çatı ve üzerinin de kiremitle kaplanmış olduğu anlaşılmaktadır (Akyol, Kadioğlu ve Özyıldırım, 2014, ss. 176-177). Mevcut mimari kalıntılar kuzey ve güney yan neflerin üzerinde galeri katının olduğuna işaret etmektedir. Bazilikanın duvarlarının mozaik süslemeli, apsisin zemininin ise *opus sectile* döşemeye sahip olduğu kazılar sırasında ortaya çıkarılan malzemelere dayanılarak söylenebilir. Yapı plan tipi olarak Selanik Akheiropoietos Kilisesi'ne benzetilmektedir (Kourkoutidou-Nicolaidou, 2012a, ss. 199-202). Muhtemelen Orta Bizans Döneminde apsis ve orta nefi kapsayan alanda yapının mevcut parçaları ikinci kez kullanılarak tek nefli bir kilise oluşturulmuştur.

Kilisenin batısında avlusu vardır. Avluyu güneyden boydan boya kesen revaklı yol, kiliseye narteks bölümünden birleşmektedir. Yapının muhteşem görünlü giriş cephesi olduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin bugünkü batı cephesinin önünde ahşap çatıyla örtülü bir narteks bulunduğu, konsol kalıntılarından anlaşılmaktadır. Narteksin kuzey tarafında kayadan yontularak oluşturulmuş dikdörtgen planlı büyük bir mezar odası meydana getirilmiştir. Odanın kuzey köşesinde bir mezar nişi, batı duvarında ise iki adet yarım yuvarlak niş oyulmuştur.

Batı Kilisesi'yle ilgili tüm bilgiler kazı çalışmaları sonrasında elde edilmiştir. Kazılar sırasında yapının asıl zemini ile ayrıntılı desenleri ve kompozisyonları çalışmaya olanak veren ince gözenekli yerel kireç taşından çok zengin bezemeye sahip konsol, sütun, sütun başlıkları, kaideler, korkuluk levhası parçalarından oluşan buluntular ele geçmiştir (Gough, 1985, fig.13, s. 27, s. 29, ss. 30-40). Bu parçaların üzerinde başkent Konstantinopolis'te etkili olan Theodosius Dönemine tarihlendirilebilecek üslupta akantus yaprakları, üzüm salkımları, nar ve haç desenleri, farklı balıklar, kuş figürleri ve örgüler kazıma, kabartma ve oyma tekniklerinde işlenmiştir.

Bemada mermerden işlenmiş bir sunak vardır (Resim 4). Yekpare taştan oyularak işlenmiş olan sunağın dört köşesinde sütunlar bulunur. Ayrıca sunağın her bir yüzünde de iki sütuna dayanan kemerli nişler olup, nişlerin üst kısmı deniz kabuğu şeklinde düzenlenmiştir. Altta kalan bölümlerde ise uçları damlacıklar sonuçlanan, İsa'nın çarmıha gerildiği Golgotha Tepesi'ni temsil eden üç basamaklı kaideler üzerinde yükselen haçlar betimlenmiştir.

Resim 4: Apsis ve Altar.

Resim 5: Batıdaki Kapı Çerçevesi.

İnşa edildiği 5. yüzyıl ortalarından günümüze sağlam olarak kalmış anıtsal kapı çerçevesi, narteksten kilisenin ana mekânına geçiş veren üç kapıdan ortadakine aittir. Kapı çerçevesi iki yanda dikey ve üstünde yatay dikdörtgen prizması şeklindeki toplam üç kesme blok taştan oluşur. Kapı çerçevesinin batı cephesi ve iç yüzeylerinde yoğunlaşmış olan figüratif anlatımlar yerel taş üzerine kazıma, kabartma ve oyma tekniklerinde çalışılmıştır. Eski ve Yeni Ahit'te anlatılan farklı dinsel olaylar ve görünüm burda taş üzerine işlenmiştir.

Resim 6: Batı Kilisesi Batı Portalindeki İncil Yazarı Tasvirleri Ve Silmeler.

Meleklerin her birinin dört kanadı olduğu dikkati çeker. Meleklerin kanatlarından biri madalyonun üstünde ve diğeri ise madalyonun altında birleşerek madalyon içindeki Pantokrator İsa'yı göğe yükseltmektedir. Cepheden büst olarak tasvir edilmiş olan, başında hale olmayan İsa'nın saçları ortadan ikiye ayrılmış, iri dalgalar hâlinde omuzlarına doğru uzamaktadır. Meleklerin diğer iki kanadı ise yukarıya ve gövdeleri üzerine yayılmış olup giysileriyle bütünleşmiş olarak tasvir edilmiştir. Oldukça hareketli olarak betimlenmiş kanatlar üzerindeki tüyler/ telek ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Dört kanatlı olan Kerubim melekleridir. Cennet kapısının ve Ahit sandığının koruyucularıdır (Peers, 2001, ss. 43-45) (Mısır'dan Çıkış (25: 22)'da; Antlaşma sandığını iki ucunda iki kerubim olduğundan söz edilir).⁶ Kelime anlamı çalışkan olan bu meleklerin isim ve görevleri Tevrat'ın çeşitli bölümlerinde anılmaktadır.⁷ Madalyon içindeki İsa tasvirini ya da haçı göklerde uçuran melek tasvirli "İsa'nın göğe yükseltilmesi (ascension)" sahnesi Erken Bizans dönemi ikonografisinde çok sık kullanılmıştır. Ancak bu kompozisyonda genellikle tasvir edilen insan görünümünde olan sadece iki kanadı bulunan meleklerdir. Burada kerubimlerin gösterilmesi ilginç olup Mezmurlar (80: 1, 99: 1) ve Yeşaya (37: 16) ayetlerindeki gibi Tanrının Kerubimlerin üzerinde oturduğu ve onların sanki O'nun tahtını oluşturdukları belirtilir. Mezmur 18: 10, Hezekiel 10: 1-22, İbraniler 8: 5'te olduğu gibi Kerubimlerin Tanrı'nın arabası olarak tanımlanması batı kilisesinin lentosunda yer bulmuştur.

Kapı çerçevesinin dış yüzeyi genişlikleri değişen altı bordürle doldurulmuştur (Resim 6). Bordürler, hem sövelerde, hem de lentoda birbirini takip edecek şekilde yerleştirilmiştir. En dıştaki bordür, birbiri üstüne binen yaprak desenlerine sahiptir. Sonraki bordür yedi sivri dilimli olan yan yana sıralanan palmet deseniyle dolgulanmıştır. Ortada yer alan bordür diğerlerinden daha geniş bir yüzeyi kaplamakta, lento üzerinde bu bordür yer almamaktadır. Bu bordürde sağa ve sola kıvrılan dilimli yaprakları olan bir bitki dalı betimlenmiştir. Bir sonraki bordürde bir ters bir düz yerleştirilmiş üç taç yapraklı palmet? deseni vardır. Sonraki iki bordür boncuk dizisi şeklindedir.

Lentonun ortasında uçar vaziyette simetrik olarak yerleştirilmiş iki melek defne çelengi madalyonun içindeki İsa büstünü gökte uçururken betimlenmiştir. Meleklerin başları ve bedenleri profilden gösterilmiş olup bedenleri sağ ve sola olmak üzere iki yana doğru uzanmaktadır.

⁶ Khora Manastır Kilisesi (Kariye Müzesi) mezar şapelinde (parakklesion) cennet kapısı ve Ahit sandığını bekleyen kerubim tasvirleri bulunmaktadır.

⁷ Samuel (4: 4, 6: 2), Mezmurlar (80: 1, 99: 1), Yeşaya (37: 16), ayetlerinde; Tanrının Kerubimlerin üzerinde oturduğu ve onların sanki O'nun tahtını oluşturdukları belirtilir. Mezmur 18: 10, Hezekiel 10: 1-22, İbraniler 8: 5'de; Kerubimler Tanrı'nın arabası olarak tanımlanır.

Resim 7: Batı Kapısının Lento ve Söveleri.

Bu lentonun alt yüzünde ortada tanrının dört yaratığı “tetramorph/ dört varlık” betimlenmiştir (Resim 7). Kutsal Kitap’ın Hezekiel (1:5-14) ve Vahiy (4: 6-8) bölümlerinde onlardan bahsedilir. Aynı zamanda melek, kanatlı aslan, kanatlı boğa ve kartal dört İncil yazarının da sembolleridir. Kimi teologlar burada adı geçen yaratıkların kanatlı insan/melek, kanatlı aslan, kanatlı boğa ve kartal görüşleriyle tanrının yaratışının en üstün ve en güçlü temsilcileri olduklarını belirtirler. Bu figürleri yorumlayan diğer teologlar ise kanatlı insan/meleğin mantığı, aslanın gücü, kanatlı boğanın hizmeti, kartalın da hızı temsil ettiğini söylemektedirler (Tiefenbach, 2003, s. 39). Tetramorph kompozisyonunun iki yanında simetrik olarak ağaç ve erkek figürleri betimlenmiştir.⁸ Tetramorph’un kuzey tarafındaki Hellenistik etki gösteren budanmış dalları olan bir ağaç sağa sola doğru kıvrılarak yükselmektedir. Ağaç tasvirinin ayrıntıları silinmiş olmakla birlikte sarmaşık yaprağı şeklindeki bir yaprağı ve nara benzeyen bir meyvesi görülebilmektedir. Ağacın sol yanındaki erkek figürü cepheden gösterilmiş olup, bol giysisi drapeler yapmaktadır. Omuzları arasından bir kumaş sarmaktadır. Bu kumaşın uç kısmı sol kolundan aşağıya doğru kıvrımlar yaparak uzamaktadır. Figürün kolları dirsekten kıvrılmış olup önde kitap benzeri köşeli bir nesne tutmaktadır. Bu figürünün baş kısmı ağır biçimde tahrip olmuştur. Tetramorph’un diğer tarafında da ağaç ve bir erkek figürü vardır. Buradaki erkek figürü de diğeri gibi cepheden gösterilmiş olup yüzüne ait ayrıntılar silinmiştir. Sağ eli tetramorph’u takdim eder şekilde dirsekten kıvrılarak sağ yanına doğru yukarı kaldırılmıştır. Bel hizasında gösterilmiş sol elinde ise çiçek benzeri bir nesne tutmaktadır. Her iki kutsal kişi de antik dönem etkili hiton ve himation denilen bol giysiler içinde gösterilmiştir. Alahan’daki diğer kutsal kişi ya da melek figürlerinde olduğu gibi buradaki figürlerin de başlarında hale bulunmamaktadır.

⁸ Forsyth, 1957, s. 229. Forsyth, bu sahneyi Apokaliptik Göğe Yükseliş olarak yorumlamış ve Batıdaki Romanesk Kilise portallerinin öncüsü olduğunu belirtmiştir.

Batı kilisesinin lentosunda betimlenmiş figürlerin kimlikleri konusunda tartışmalar bulunur. Ortak görüş burada oldukça gösterişli ve etkileyici bir şekilde betimlenmiş olan *Tetramorph*'tan Eski Antlaşma'da en ayrıntılı söz eden Tevrat peygamberi Hezekiel'dir (Hezekiel 1: 5-14).⁹ Bu sebeple buradaki tasvirlerden biri mutlaka Hezekiel'e ait olmalıdır. Bu durumda diğer erkek figürünün kim olduğunu bulmamız gerekmektedir. Bu figürün kimliği konusuna hiçbir araştırmacı değinmemiştir. Kutsal Kitap'ın Yeni Antlaşma (İncil) kısmında tetramorph, Yuhanna'nın görümlerinden oluşan Vahiy (4: 6-11) bölümünde anlatılmıştır. Tetramorph'lu kompozisyonun erkek figürlerinden bize göre güneyde olan Hezekiel, kuzeydeki ise elinde tuttuğu kutsal kitaptan dolayı İncil yazarı Yuhanna olabilir.¹⁰ Benzer kompozisyon Selanik'teki Latomu Manastırı Hosios David Kilisesi apsis yarım kubbesi içindeki Erken Bizans Dönemine tarihlenen mozaik panoda da görülür (Kourkoutidou-Nicolaidou ve Mavropoulou-Tsioumi, 2012, ss. 185-195). Hosios David Kilisesi bema mozaığında Genç İsa, içi radyal ışın huzmeleriyle doldurulmuş büyük bir mandorla içinde gök kuşağı üzerinde otururken betimlenmiştir. İsa'nın göğe yükselmesini temsil eden bu sahne, mandorlanın çevresinde tetramorph'u oluşturan kanatlı dört yaratık (aynı zamanda da dört İncil yazarının sembolü olan) melek, kanatlı aslan, kanatlı boğa ve kartal ellerinde Kutsal Kitap tutarken betimlenmişlerdir. Hosios David'de İsa'nın sağ tarafındaki, ağaçlıklı bir manzara içinde şahit olduğu bu görümden dolayı şaşkın bir şekilde ellerini başının iki yanına kaldırmış yaşlı erkek figürü Hezekiel'dir. İsa'nın sol tarafında kayalıklar üzerinde sakince oturan elinde açık Kutsal Kitap tutan erkek figürü ise İncil yazarı Yuhanna ya da Hıristiyanlık açısından önemli bir başka figür olmalıdır. Sahnedeki Hezekiel dışındaki ikinci figürün kimliği konusunda pek çok farklı tartışma mevcuttur. Bu sahnede iki figür: Hezekiel ile Yeşeya, Hezekiel ile Zekeriya ya da Habakkuk, Hezekiel ile İncil yazarı Yuhanna, Yeşeya ve İncil yazarı Yuhanna ya da Havariler Petrus ve Pavlus olarak tanımlanmıştır (Kourkoutidou-Nicolaidou ve Mavropoulou-Tsioumi, 2012, ss. 189-190). Mozaikte isimler yazılı olmadığından aydınlatıcı bilgi vermemektedir.

Benzer sahne günümüzde Sofya Arkeoloji Müzesi'nde bulunan 14.yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirilen çift yüzü de tasvirli bir ikona üzerinde de görülür (Gerov, 2001, ss. 232-234). İkonanın ön yüzünde Meryem ve İncil yazarı Yuhanna betimlenmiştir. İkonanın arka yüzünde daire formu büyük mandorlanın içinde Emmanuel İsa tasviri bulunur. Mandorlanın çevresinde ise ellerinde kutsal kitap tutan tetramorph'un dört yaratığı ya da dört İncil yazarının sembolleri vardır. Sahnenin ortasında içinde balıklar olan bir su kaynağı çevresinde ayakta duran, ellerini gördüğü görümden dolayı şaşkınlıkla kaldırmış Hezekiel ile karşı tarafta, kayalıklar üzerinde sakince oturan, sol elinde açık bir kitap tutan Habakkuk betimlenmiştir. Figürlerin başlarının üst kısmında isimlerinin yazılı olması özellikle ikinci figürün kimliği konusundaki tartışmayı sonuçlandırmaktadır. Sofya Arkeoloji Müzesi'ndeki ikonadaki figürlerin yanlarındaki yazıtlara dayandırarak Alahan Batı Kilisesi lentosundaki Tetramorph kompozisyonunun iki yanındaki figürlerin Hezekiel ve Habakkuk olduğunu söylemek gerekmektedir.

⁹ Kutsal Kitap, 2001, ss. 1018-1019.

¹⁰ Kutsal Kitap, 2001, s. 1581'den: "(İncil'in) Vahiy bölümü, Yuhanna'nın görümlerinden oluşur. 54-96 yılları arasında kaleme alınmıştır. Hıristiyan olanların oldukça sıkıntı yaşadıkları ilk yüzyılda oldukça yaygın ve sembolizm yönünden zengin bir tür olan olan apokaliptik yazın türünde kaleme alınmıştır. Tanrı'nın insanlık tarihindeki amacını açıklamayı hedeflemiş olup, ağırlıklı olarak Eski Antlaşma'ya dayanır. Tanrı'nın tek egemen olduğu, iyi ve mükemmel amacını gerçekleştirmek için sonunda dünya tarihini doğaüstü olaylarla etkileyeceği görüşü, apokaliptik görüşün ağırlık noktasını oluşturur. Vahiy kitabı İsa'ya ve Tanrı görmesine (4: 2-11) ilişkin görümler ve gökte yer alan tapınmadan sahneler içerir. Vahiy'de (4: 1-8) Tanrının gökteki tahtının ortasında ve önünde duran her birinin altışar kanadı bulunan insan yüzü (melek), aslan, dana/boğa ve kartal betimlerinden söz edilmiştir. Bu yaratıkların her yanı, kanatlarının alt tarafı bile gözlerle kaplıydı. Gece gündüz durup dinlenmeden şöyle diyorlar: 'Kutsal, Kutsal, Kutsaldır, Her Şeye Gücü Yeten Rab Tanrı, Var olmuş, Var Olan ve Gelecek Olan.' Yaratıklar tahta oturam, sonsuzluklar boyunca yaşayam yüceltip ona saygı ve şükran sunuyorlardı.'...'' diye anlatılmaktadır.

Resim 8: Başmelek Mikhael.

Resim 9: Başmelek Gabriel.

Kapı sövesinin iki yanında ise karşılıklı olarak kısa etekli asker giysileri (toga) içinde cepheaden gösterilmiş, iri kanatları bulunan iki baş melek tasviri vardır (Resim 8-9). Her iki tasvirde birbirine çok benzer şekilde kurgulanmıştır (Thierry, 1962, ss. 43-47). Kapının kuzey kısmında tasvir edilen Gabriel, güneydeki ise Mikael'dir. Meleklerin dalgalı saçları kısa kesilmiş olup, yüz hatları seçilememektedir. Baş melekler yukarı doğru kaldırdıkları ellerinde evreni temsil eden birer küre ve asa/kılıç taşımaktadırlar (Gough, 1955, s. 121). Melekler üzerinde akantus yapraklı sütun başlıkları olan iki sütun arasına yerleştirilmiştir. Meleklerin başının üst kısmında yuvarlak kemerler bulunur. Kemer ile meleklerin başları arasında boşluk ise 7 ve 11 dilimli deniz kabukları vardır. Sütun başlıkların üstünde kalan alanlarda simetrik olarak yerleştirilmiş güvercinler yer almaktadır.

Her iki baş meleğin ayaklarının altında, cepheaden gösterilmiş başı ve üst bedeni kadın, bel-den aşağısı sürünge biçimli, üzerinde pulları gösterilmiş kuyruğu kıvrılarak arkaya doğru uzanan bir insan - hayvan karışımı yaratık betimlenmiştir. Kabarık saçları iki yana doğru uzanan kadın figürünün başında Frigya başlığı da denilen bir külah vardır. Bedenin üst bölümü çıplak olup iri göğüsleri belirgin bir şekilde betimlenerek dişiliği vurgulanmıştır. Dişi şeytan inancı Mezopotamya mitlerinden Bizans'a miras kalmıştır. Dişi şeytan Gyllou, Alabasdria veya Lilith isimleriyle anılmaktadır. Bawit'teki bir duvar resminde ve tılsımlarda koruyucu bir simge olarak sıklıkla kullanılmıştır (Köroğlu, 2011, ss. 98-105; Köroğlu, 2013, ss. 81-99; Köroğlu, 2016, ss. 137-199). İyinin kötüyü yenmesi sembolizmi Bizans tılsımlarında oldukça sık kullanılan bir temadır. Kabartmalarda, ikonalarda, el yazmalarında ve duvar resimlerinde de kullanılmıştır. Alahan Batı Kilisesi'nin giriş kapısında karşılıklı tasvir edilmiş olması, baş meleklerin kötülük üzerindeki gücünü vurgulaması açısından önemlidir. Başmelek Mikael'in şeytanı yendiği sahneler Bizans tasvir sanatında mevcuttur.

Sonuç

Erken Bizans Döneminin Anadolu'da en iyi korunmuş hac merkezlerinden biri olan Alahan Manastırı'nın farklı yapılarının zengin bir taş işçiliğine sahip olduğu görülür. Kapı çerçeveleri, sütun başlıkları, konsol, *aedicula* ve diğer yerlerindeki mimari plastik öğeleri üzerinde; Erken Bizans Dönemi tasvir sanatında sıklıkla kullanılmış olan sembolik anlamlar taşıyan hayvan fi-

gürleri, örgü desenleri, Kutsal Kitap kökenli konular ve karışık yaratıklar kabartma ve kazıma olarak işlenmiştir. İnsan figürlerinin giysileri ve duruşları Hellenistik ve Geç Antik Dönem sanatının etkilerini taşımakta olup, Hıristiyan unsurlarla kaynaştırılıp ortak bir görsel dil yaratılarak kullanılmıştır. Bu tasvirler aracılığıyla manastır içinde yaşayıp görev yapan din adamları ile hac ziyaretinde bulunan inançlıların zihin ve ruhunda ilahi duygular ve izler bırakılması hedeflenmiş olmalıdır. Tasvirlerdeki hayvan figürleri, bitki desenleri ve geometrik şekiller bezemeden çok sembolik anlamlar taşıdığı için seçilmişlerdir. Kapı çerçevesinin iki yanındaki dişi şeytanı ezen melek tasvirleri kötülüğün bu kutsal mabede giremeyeceğini göstermek ve meleklerin gücünü vurgulamak için yapılmıştır.

Alahan Manastırının yakın çevresinde Kapadokya'daki gibi yoğun bir münzevi hayatın sürdürüldüğü başka manastırların olduğu anlaşılmaktadır. Alahan bunlar içinde en önemlisi ve en gösterişli yapılara sahip olandır. Dağın üst kısmında insan eliyle oluşturulmuş bir terasa inşa edilmiş manastırın ıssız konumu, Kalykadnos Nehri'nin oluşturduğu derin vadi ve ovanın çarpıcı manzarası sadece Bizans dönemi Hıristiyan hacılarını değil günümüzde bile yapıları görmek için gelen ziyaretçileri büyülemektedir.

Bizans ve Bizans sonrası dönemde bir gelenek olarak İsa'nın göğe yükselmesine (*ascension*) adanmış kiliseler yüksek yerlere ve tepelere inşa edilmiştir. Dağ yamacına kurulmuş olan Batı Kilisesi'nin batı kapısı lentosuna işlenmiş İsa'nın göğe yükselmesi sahnesi bulunduğu yerden dolayı çok daha etkili bir görünüm ve anlam kazanmış olup bu manastırın ya da kilisenin İsa'nın Göğe Yükselmesi kavramına adanmış olması fikrini akla getirmektedir.

Kaynaklar

- Akyol, A. A., Kadioğlu, Y. K., Özyıldırım, M. (2014). Alahan Manastır Kiremit Örnekleri Arkeometrik Çalışmaları. *Selevcia ad Calycadnum IV*, ss. 175-191.
- Baysal, E., Elton, H. (2014). A Tomb with a View: The Rock-Cut Cemetery at Alahan in Isauria. *Adalia 17*, ss. 181-208.
- Coulston, J., Gough, M. (1985). The Coins and Small Finds at Alahan. Mary Gough (Ed.), *Alahan, An Early Christian Monastery in Southern Turkey, Based on the Work of Michael Gough* içinde (ss. 62-74). Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Doğan, S. (2003). Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 20* (2), ss. 73-89.
- Elton, H. (2002). Alahan and Zeno. *Anatolian Studies 52*, ss.153-157.
- Elton, H., Jackson, M., Mietke, G., Newhard, J., Özgenel, L., Twigger, E. (2009). Alahan'da (Isaurya) Bir Roma Kentinin Keşfi. *OLBA XVII*, ss. 83-116.
- Eyice, S. (1971). *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler*. İstanbul: Pagan Kardeş.
- Forsyth, G. H. (1957). Architectural Notes on a Trip Through Cilicia. *Dumbarton Oaks Papers 11*, ss. 223- 236.
- Foss, C. (2002). Pilgrimage in Medieval Asia Minor. *Dumbarton Oaks Papers 56*, ss. 129-151.
- Flusin, B. (2009). Remarques sur la Tradition Manuscrite du De Aedificiis. *Antiquite Tardive 8*, ss. 9-17.
- Gerov, G. (2001). *Treasures of Christian Art in Bulgaria* (Ed. V. Pace). Sofia: Borina Publishing House. ss. 232-234.
- Gough, M. (1955). Some Recent Finds at Alahan. *Anatolian Studies 5*, ss.115-123.
- Gough, M. (1962). The Church of Evangelists at Alahan: A Preliminary Report. *Anatolian Studies 12*, ss.173-184.
- Gough, M. (1967). Alahan Monastery, Fourth Preliminary Report. *Anatolian Studies 17*, ss. 45-47.

- Gough, M. (1968). A Master Piece of Early Christian Architecture. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 26, ss. 455-464.
- Gough, M. (1972). The Emperor Zeno and Some Cilician Churches. *Anatolian Studies* 22, ss.199-212.
- Gough, M. (1985). *Alahan, An Early Christian Monastery in Southern Turkey, Based on the Work of Michael Gough* (Ed. Mary Gough). Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.
- Harrison, M. (1985). The Inscription and Chronology of Alahan', *Alahan, An Early Christian Monastery in Southern Turkey, Based on the Work of Michael Gough* (Ed. Mary Gough). Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies. ss. 24-34.
- Hellenkemper, H., Hild, F. (1986). *Neue Forschungen in Kilikien*. Vienna.
- Hill, S. (1996). *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.
- Köroğlu, G. (2000). Al Oda (Ala Oda) Kaya Kilisesi. B. Mahir (Yay. Haz.), *Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri* içinde (ss. 218-225) İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Köroğlu, G. (2011). Bizans'ın Tılsımları. M. Bezdani (Ed.), *Aktüel Arkeoloji Dergisi (Kehanet Büyü Fal Tılsım)* Temmuz-Ağustos 22 içinde (ss. 98-105). İstanbul: Yayınevi.
- Köroğlu, G. (2013). Silifke Müzesi'nden Erken Bizans Dönemine Ait Gümüş Tılsım. *Selevcia ad Calycadnum* 3, ss. 81-99.
- Köroğlu, G. (2016). Olba Kazısında Ele Geçen Erken Bizans Dönemine Ait Bir Tılsım/ An Amulet of Early Byzantine Period from Olba Excavation. *Selevcia ad Calycadnum* 6, ss. 137-159.
- Kourkoutidou-Nicolaidou, E., Ch. Mavropoulou-Tsioumi (2012). Latomou Monastery (Hosios David). Ch. Bakirtzis - E. Kourkoutidou-Nicolaidou- Ch. Mavropoulou-Tsioumi (Eds.), *Mosaics of Thessaloniki* içinde (ss.180-195).
- Kourkoutidou-Nicolaidou, E. (2012a). Acheiropietos. Ch. Bakirtzis-E. Kourkoutidou-Nicolaidou- Ch. Mavropoulou-Tsioumi (Eds.), *Mosaics of Thessaloniki* içinde (ss.196-237).
- Kutsal Kitap (2001). Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur İncil)* 1.Basım. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Mietke, G. (2009). The Contribution of Architectural Sculpture in Cilicia to Early Byzantine History. *Byzantinoslavica Revue internationale des Etudes Byzantines* 12, ss. 36-40.
- Peers, G. (2001). *Subtle Bodies, Representing Angels in Byzantium*. London: University of California Press.
- Ramsay, A. M. (1904). The Early Christian Art of Isaura Nova. *The Journal of Hellenic Studies* 24, ss. 260-292.
- Ricci, A. (2015). Alahan, di nuovo. *Rivista Nazionale dell'Istituto Nazionale di Archaeologia e Storia Dell'Arte* 66 (34), ss. 37-48.
- Tiefenbach, H. (2003). *Melekler ve Biz*. İstanbul: Haberci Tanıtım Basın Yayın Dağıtım ve Ticaret.
- Thierry, N. (1962). Notes sur l'un des bas-reliefs d'Alahan Manastiri, en Isaurie. *Cahiers Archéologiques XVIII*, ss. 43-47.
- Varinlioğlu, G. (2007). Living in a Marginal Environment: Rural Habitat and Landscape in Southeastern Isauria. *Dumbarton Oaks Papers* 61, ss. 287-317.
- Verzone, P. (1955). *Alahan Manastırının Mimarisi Üzerinde Bir İnceleme*. İstanbul: Yenilik Basımvi.
- Verzone, P. (1956). *Un Monumento dell'Arte Tardo-Romano in Isauria: Alahan Manastır*. Turin.
- Williams, C. (1985). The Pottery and Glass. Mary Gough (Ed.), *Alahan, An Early Christian Monastery in Southern Turkey, Based on the Work of Michael Gough* içinde (ss. 36-61). Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.

Özgün Makale

***Kabeiros/Kabeiroi* Kültü:**

Antik Yazarlar, Yazıtlar ve Sikkeler¹

The Cult of *Kabeiros/Kabeiroi*:

Ancient Authors, Inscriptions and Coins

Işık ŞAHİN²- Ebru GÜVEN³

Öz

Kabeiros/Kabeiroi isimlerinin geçtiği bilinen en eski metinler MÖ 6.-5. yüzyıl yazarları Argoslu Akousilaos, Syroslu Pherekydes ve Aiskhylos'a aittir. Nitelikleri, kökenleri ve anlamları hakkında birçok fikir vardır. Literatürde -onlarla benzer nitelikler gösteren- *Korybantes*, *Kouretes*, *Dioskouroi*, *Daktyloi* gibi eril yarı-tanrılar (*daimon*) ve *Megaloi Theoi* ile ayrımları net değildir. Antik yazarlar, kültün ana tapım merkezlerini Lemnos, Samothrake ve Thebai olarak belirtir-ler. Bu çalışmada antik metinler, yazıtlar ve sikkelere göre kültün yayılımı gözlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadmilos, Aksieros, Onnes, *Megaloi Theoi*, Mistik Kültler.

Abstract

The oldest known texts of *Kabeiros/Kabeiroi* belong to Akousilaos of Argos and Pherekydes of Syros and Aeschylus who were the authors of the century 6th - 5th century BC. There are many opinions about the nature of their cult, origins and the meaning of their names. In the literature, their difference from the *Korybantes*, *Kouretes*, *Dioskouroi*, *Daktyloi*, the male demi-gods (*daimones*), and from *Megaloi Theoi* who show the similar characteristics with them is not clear. Ancient authors specify that their main cult center were Lemnos, Samothrace and Thebai. In this study, we tried to observe the spread of the cult according to the ancient texts, inscriptions and coins.

Keywords: Kadmilos, Aksieros, Onnes, *Megaloi Theoi*, Mystic Cults.

Anlamı, niteliği ve kökeni konusunda birçok görüş olan *Kabeiros/Kabiros* (tekil) veya *Kabeiroi/Kabirioi* (çoğul), *mystikos* ve/veya *khthonios*, *daimones* veya *theoi* olarak bilinmektedir. Lemnos, Miletos, Didyma, Thebai ve Samothrake kültün ana tapım merkezleri olarak gösterilir (Fontenrose, 1988, s. 153). Sayıları, tapım gördükleri şehir veya adaya bağlı olarak değişmektedir (Hemberg, 1950, ss. 163-165). Ortaya çıkış yeri olarak Phrygia, Mysia bölgelerine, etimolojik olarak Yunan kültürü öncesine, köken olarak ana tanrıçaya dayandırma eğilimi vardır.

Herodotos'un "Kabeiroi Sırları" ifadesini kullandığı (2.51) bu mistik inancın ve *Kabeiros/Kabeiroi*'un özelliklerine antik metinlerde değinilmediğinden, *Kabeiroi* tiplerinin ikonografik tanımlanmaları güç olmakta, dolayısıyla yazılı belgeler önem kazanmaktadır. *Kabeiroi*

¹ Makale başvuru tarihi:18.02.2019, makale kabul tarihi: 12.03.2019.

² Dr., Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne. i_sahin22@hotmail.com. ORCID No: 0000-0002-9568-9597.

³ M.A. guven_ebru50@hotmail.com. ORCID No: 0000-0003-4104-4707.

ile benzer nitelikler gösterebilen *Korybantes*, *Kouretes*, *Dioskouroi*, *Daktyloi* gibi mitolojik eril varlıkların antik dönem yazarlarınca bir tutulmuş veya karıştırılmış oldukları görülmektedir. Kabeiroi ile belki aynı özelliklere sahip iken zamanla farklılaşmış olan “Samothrake'nin Büyük Tanrıları” (*Megaloï Theoi*) veya “Samothrakeli Tanrılar” için de durum aynıdır. Bu düşüncenin kimi zaman antik metin çevirilerini ve modern yazarları da etkilediği görülmektedir ki söz edilen diğer eril varlıklar bazen Kabeiroi olarak yorumlanmaktadır.

Bu çalışmada orijinal antik metinler taranarak, sadece *Kabeiros* veya *Kabeiroi* adı geçen metin-ler elenmeye çalışılmış, yazıtlı arkeolojik belgeler ve lejantlı sikkeler de dâhil edilerek, yazılı belgeler üzerinden -köken, ikonografi ve ritüel tartışmalarına girmeden- kültün yayılımı gözlenmeye çalışılmıştır.

1. Antik Yazarlar

Kabeiroi adı geçen bilinen en eski metinler, Strabon'un aktarımıyla öğrendiğimiz (10.3.21) MÖ 6. - 5. yüzyıl yazarları Pherekydes ve Akousilaos'a aittir. Kabeiroi'un Grek edebiyatında bilinen en erken görünümü ise, Athenaeus'un aktarımıyla bildiğimiz (*Deipnosophistae*, 10.33.428F) tragedya yazarı Aiskhylos'un MÖ 5. yüzyıla ait *Kabeiroi* adlı eseridir. MS 5.- 6. yüzyılda yaşamış ansiklopedi yazarları Stephanos Byzantios ve Hesychius da eserlerinde Kabeiroi'a yer verirler. Kabeiroi hakkında bilgi veren antik metinlerdeki (Tablo. 1) bilgiler; onların soyu, kökeni, isimleri ve kültün yer aldığı merkezlerden Lemnos, Samothrake ve Boiotia/Thebai hakkındadır:

1.1. Soy, Köken ve İsimler

Strabon, Argoslu Akousilaos ve Syroslu Pherekydes'den Kabeiroi'un soyu hakkında aktarımlarda bulunur (10.3.21). Bu metinde Akousilaos'a göre (*FGrH*, 2F20), *Kabeiro* ve Hephaistos'un oğlu *Kadmilos* (*Kasmilos*), üç Kabeiroi'un ve *Kabeirides* olarak adlandırılan *Nymphai*'nin babası, Pherekydes'e göre ise (*FGrH*, 3F48), üç Kabeiroi ile *Kabeirides*, Hephaistos ve *Kabeiro*'nun çocuklarıdır. Stephanos Byzantinos'da ise (*Ethnica*, 321), *Kadmilos* ve *Kabeiroi* kardeşler. Strabon bu soy bilgilerinden sonra, MÖ 5. yüzyıl yazarı Thasoslu Stesimbrotos'a atf yaparak Samothrake'de Kabeiroi'nin hiçbir mistik hikayesinin bilinmediğini söyler. MÖ 2. yüzyılda yaşamış Skepsisli gramerci Demetrius, Kabeiroi'un, Mysia Berekyntia'daki *Kabeiros Dağı*'ndan sonra Kabeiroi olarak adlandırıldıklarını ve bunu Skepsisliler'in söylediğini belirtir (10.3.20).

Strabon, bazı ifadelerin *Korybantes*, *Kabeiroi*, *Daktyloi* *Idaioi* ve *Telkhines*'i, *Kouretes* ile özdeş bazılarının ise akraba olarak gösterdiğini belirtir (10.3.7).⁴ Strabon, diğer paragrafta Zeus ve *Kalliope*'nin oğulları olan *Korybantes*'in *Kabeiroi* ile özdeş olduğunu ve bunların -daha önce *Melite* olarak adlandırılan- Samothrake'ye gittiklerini söyler (10.3.19).

MÖ 1. yüzyılda Damaskuslu Nikolaos *Kabeiroi*'un kökenini *Phrygia*'ya dayandırır (*FGrH*, 353, 52). Nikolaos, *Amphitras*'ın Miletos kentini kuşatması ve kral *Leodamas*'ı öldürmesiyle, oğullarının *Assesos*'a kaçtuklarını, *Phrygia*'dan gelen *Tottes* ve *Onnes*⁵ adında iki *Kabeiroi*'un bir *cista* ile yardıma geldiklerini ve Miletos'u özgür kıldıklarını anlatır.

Halikarnossoslu *Dionysios Tyrrhen* ve *Pelasg* halklarının *Kabeiroi* ile ilişkili olduklarını, *Pelasglar*'ın, elde ettikleri gelirlerin bir kısmını sebze ve meyve olarak Zeus, *Apollon* ve *Kabeiroi*'a sunduklarını söyler (1.23.5).

⁴ Metinlerinde Samothrake'deki *Korybantes*, *Dioskurai* ve *Daktyloi*'dan söz eden ancak bu tanrıların *Kabeiroi* olması gerektiği şeklinde yorum yapılan bazı metinler: Apollonius Rhodius *Argonautica*, 1.916 ff.; Diodorus Siculus, *Library of History*, 4.43.1, 4.48.2-6, 4.49.8, 5.64.3; Strabo, *Geography* 10. 3. 7 - 9; Clement, *Exhortation to the Greeks*, 2. 16.

⁵ *Kallimakhos*'un eserinde de (*Aetia*, frag. 115) *Onnes* adı geçer (*Callimachus*, 115). *Tottes* ve *Onnes*'in bir gece *Assesos*'un duvarları altında bir sepet taşıırken gördükleri de söylenir ki, o sepet de *Phrygia*'dan getirdikleri *hiera*'dır. Kült böylece *Assesos*'a yerleşmiştir (Fontenrose, 1988, s. 153).

Kabeiroi'dan söz eden geç dönem yazarlarından Nonnus, Kabeiroi'un sayılarına ve soyları değinir. Kabeiroi'un sayısının iki olduğunu ve onların, Hephaistos ile Thrakialı Kabeiro'nun -demirhanede yetenekli hâle gelen- Alkon ve Eurymedon adlı çocukları olduklarını (*Dionysiaca*, 14, 17) söyler. Nonnus diğer paragrafta ise Lemnoslu Kabeiro'nun iki oğlunun ölümünü feryatlarla du-yurduğunu bildirir (27, 120). Hesychius (s.v. *Kabeiroi*) Kabeiroi'u metal işlerinde ellerini maşa (*karkina*) olarak kullanan *karkinoi* (yengeç) olarak tanımlar (Bonney, 1992, s. 85). Aleksandriyalı Kle-mens (2, 16) Korybant'es'in Kabeiroi olarak da adlandırıldıklarını söyler ve Korybant'es'in sayılarının başlangıçta üç olduğunu ancak bir tanesinin Titanlar tarafından parçalandığını, diğerlerinin ise ölen kardeşlerinin başını mor⁶ bir bezle sararak kalkanda taşıdıklarını ve Olympos yamaçlarına gömdüklerini belirtir.

1.2. Lemnos

Aiskhylos'un MÖ 5. yüzyıla ait kayıp olan *Kabeiroi* adlı eseri, Kabeiroi'un Grek edebiyatında bilinen en erken görünümünü temsil eder. Athenaeus'un aktardığı oyunda, Argonautlar'ın doğuya olan seferlerinde -ilk durakları olan- Lemnos'da, Kabeiroi'ın onları misafirperver karşıladığı, Iason ve arkadaşlarına bol miktarda şarap sunduğu ve onları sarhoş olarak temsil ettiği bilinir. Athenaeus, sarhoş insanları ilk kez izleyicilerin görüşüne Aiskhylos'un sunduğunu ve böylece Kabeiroi oyununda kötülüğün ortaya çıktığını söyler (*Deipnosophistae*, 10. 33. 428F).⁷ Plutarkhos da Aiskhylos'un aynı oyununa ithafta bulunarak Kabeiroi'dan söz eder (*Moralia*, 632f-633a).

Lemnos Adası, -MÖ 3. yüzyılda yazmış şair Kallimakhos'un Kabeiroi'dan söz ettiği düşünülen metinde- (*Aetia*, Frag. 115), Hephaistos'un Kabeiroi'a fırınlarda gizlice çekiç sanatını öğreterek büyüttüğü ve Hephaistos'un örslerinde demir kalkanlar yaptıkları yer olarak geçer.

Strabon, Kabeiroi'nin en çok Lemnos ve İmbros'da, aynı zamanda -isimleri gizli tutulan- Troas'ın farklı şehirlerinde de onurlandırıldığını söyler (10. 3. 21).⁸

1.3. Samothrake

Herodotos, Yunanların birçok şeyi Mısır'dan öğrendiklerinden söz ederken Samothrake'deki Kabeiroi'nin Pelasglar'dan miras kaldığını, sonradan Atina yakınlarına gelmiş olan Pelasglar'ın, daha önce Samothrake'de oturduklarını ve Samothrakeliler'e Kabeiroi sırlarını onların bıraktığını belirtir (II. 51).⁹ Kabeiroi ile Ptah'ı ikonografik olarak karşılaştırır: Memphis'deki Hephaistos (Mısır'da olasılık-la Ptah, ya da Phtah¹⁰) tapınağının heykelinin tıpkı Fenikeliler'in gemi pruvalarına koyup dolaştırdıkları *pataikos* (*pygmaios*) denilen Fenike figürlerine benzediğini söyler (III. 37). Devamında da Memphis'deki Kabirler Tapınağı'ndan ve bu tapınağın içindeki Hephaistos heykellerine benzeyen heykellerden söz eder.

Apollonius Rhodius (*Argonautica*, I. 916) Mneas'ın Samothrake'deki Kabeiroi'nin isimlerini *Aksieros*, *Aksiokersa*, *Aksiokersos* olarak saydığını, onların sırasıyla Demeter, Persophone ve Hades olduklarını, bazılarının bunlara Kadmilos'u da eklediğini ve Dionysodoros'un Kadmilos'u Hermes ile bir tuttuğunu aktarır.¹¹

⁶ Samothrake Megaloi Theoi onuruna yapılan törenlerinde, *porphyris* adlı mor bir bant kullanıldığı bilinir (Plutarkhos, *Moralia*, 217C).

⁷ Bu anlatıma göre, iki Kabeiroi, Lemnos'ta şarap sunan demonlar olarak yorumlanmıştır (Nauck, 1964, s. 31).

⁸ Strabon, burada Herodotos'un Memphis'de bir Kabeiroi aynı zamanda Hephaistos Tapınağı olduğunu söylediğini de aktarır (Herodotos, III.37). Lemnos'daki Kabeiroi törenlerinin Hephaistos Tapınağı'nın yanındaki korulukta gerçekleşti-rildiğini, adada dört gün boyunca tüm ateşlerin söndürüldüğünü, dokuzuncu gün Delos'tan gemiyle getirilen yeni ateşle nalbantların ateşleri dahil tüm ateşlerin yeniden yakıldığı belirterek mitosu Prometheus'un yaratılışı ile ilişkilendirilir (Bloch, L. 1894-97, 2525.)

⁹ Thasos sınırlı sayıda delil barındırmasına rağmen, Samothrake'de Fenikelilerin varlığını gösterecek bir materyal veya linguistik bir delil bilinmemektedir (Bunnens, 1979, ss. 358-366). Samothrake kazılarında göre en erken ritüeller MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilir ve seramiklerin Trakya anararasını işaret ettiği söylenir (Graham, 1982, ss. 116-117).

¹⁰ Mısır'da Ptah heykelinin dev boyutta ve biçimsiz bir çüce olarak yapıldığı bilinmektedir. En baskın Ptah kültü Momp-his'dedir. Ptolemaioslar Dönemi papirüslerinde Ptah Tapınağı aynı zamanda Hephaistos'undur (Blakely, 2006, s. 44).

¹¹ *Aksieros*, *Aksiokersa* ve *Aksiokersos* isimlerini veren sadece Apollonius Rhodius'tur.

Strabon (7. frg. 50) birçok yazarın Samothrake’de Kabeiroi ile birlikte tapım gören tanrılardan söz ettiğini ancak Kabeiroi’un kim olduğunu söylemediklerini vurgular. MS 90 yılında öldüğü bilinen Romalı şair Valerius Flaccus, Samothake Adası’nda Kabeiroi ayinlerini koruyan korkunç bir tanrıdan ve bu tanrının şiddetli fırtınalar yarattığından ve kıyıya geçmeye kimsenin cesaret edemediğinden söz eder (*Argonautica*, 431).

MS 2. yüzyıl yazarlarından Clement, Samothrake Mysterleri’nden bahsederken, Korybantai’nin Kabeiroi adıyla da adlandırıldığını söyler (*Exhortation to the Greeks*, 2. 16).¹² Nonnus, Dionysiaca adlı eserinde Samothrake Adası’ndaki Kabeiroi rahipleri (3. 61 vd.), Kabeiroi mağaraları ve ayrıca Korybantes kayalıklarından söz eder (4. 184 vd.).

Flavius Philostratus -Aleksandros’un doğu seferini anlatırken- Hydraotes¹³ Nehri’ni geçtikten sonra, Hyphasis (Vipas) Nehri’ne¹⁴ otuz *stadion* uzaklıktaki bir altardan ve Ammon, kardeşi Herakles, Athena, Zeus ve Samothrake Kabeiroi, Hindistan Güneşi ve Delphi Apollon’una adanan yazıttan söz eder (XLIII, II.43).

1.4. Thebai

Pausanias, *mysteria* konusunda uzman ve her türlü öğretinin kurucusu olan -Atinalı- Methapos’un, Thebai’daki Kabeiroi gizemlerinin kurucusu olduğunu yazar (4.1.7). Thebai’da bir Demeter Kabeiraia ve Persephone korusu bulunduğunu, Kabeiroi kutsal alanının da bu korudan yaklaşık yedi stadia uzaklıkta yer aldığını ve Thebai’da ritüellerin Kabeiroi ve Meter onuruna yapıldığını belirtir. (9.25.5 vd.). Thebailılar’ın burada önceden Kabeiroi olarak adlandırılan bir yerleşim olduğunu söylediklerini, Kabeiroi kültürünün, Demeter tarafından Kabeiroi (halkından) olan Prometheus’a ve Prometheus’un oğlu Aitnaios’a¹⁵ başışlanmış olduğunu söyler. Kabeiroi halkının Argos saldırılarıyla yerlerinden olduklarını ve kültürün bir süre unutulduğunu, sonraları Pelarge’nin, dişi bir domuzun kurban edilmesi ile kültürün yeniden yapılandırıldığını, fakat alanın Aleksarios olarak isimlendirildiğini ilave eder.

2. Yazıtlar

Literatüre göre Kabeiroi ile ilişkilendirilen Lemnos, Samothrake ve Thebai yerleşimlerine bakıldığında -Kabeiroi ifadesi içeren- bilinen en erken yazıt Lemnos Adası’ndan¹⁶ gelmektedir. Yazıt MÖ 250-200 yılları arasına tarihlendirilmektedir.¹⁷

Samothrake’de Kabeiroi tapınımını düşündüren, Geç Hellenistik Döneme ait bir mezar yazıtı bilinmektedir (Blakely, 2007, s. 70, dn.9). Yazıt, ölen kişinin bir başlangıç olarak Kabiros’un iki kat kutsal ışığını gördüğünü ve Eleusis’deki Demeter ritüellerini içerir. Tek bir tanrı işaret edilmesine rağmen Dimitrova “iki kat” anlamındaki kelimesinin şiirsel olarak iki Kabeiroi anlamı verdiğini söylemiştir.¹⁸

Adalardan Delos ve Imbros’dan bilinen yazıtlar ise Kabeiroi’nin diğer tanrılar ile ilişkilerini vurgulamaktadır. Delos’da bulunmuş MÖ 159/8 ile MÖ 102/1 yıllarına tarihlendirilen yazıtlarda Samothrake Tanrıları, Dioskuroi ve Kabeiroi birlikte anılmışlardır.¹⁹ MÖ 159-158 yıllarına tarihle-

¹² Strabon da Korybanties’in Kabeiroi ile özdeş olduğunu söylemiştir (10.3.19).

¹³ Günümüzde Ravi olarak adlandırılan, Hindistan ve doğu Pakistan’ı geçen nehir.

¹⁴ Hindistan’da, günümüzde Beas olarak adlandırılan nehir.

¹⁵ Aitnaios, Thebai’da Prometheus’un, Lemnos’da Hephaistos’un oğludur. Prometheus’un eşi Aksiothea ise, Samothrake Tanrıları (*Lykophron*, 1283) Aksios, Aksioskera ve Aksioskeros’u hatırlatmaktadır.

¹⁶ K.M. Bedigan, Lemnos yazıtlarındaki *ιερον*, *ιερα* or *ιερ*- ifadelerinin özellikle eril veya dişil olmadığı bunun yanı sıra bazı objelerdeki *καβειρος* veya *καβειριον* yazıtlarının doğrudan eril tanrılara bağlandığını belirtmektedir (Bedigan, 2008, s. 134).

¹⁷ *IG XII*, 8: τοῖς Καβειρο[ι]ς

¹⁸ Samothrake Tanrıları literatürde Kabeiroi olarak anılmasına rağmen (Fontenrosa, s. 153) yazıtlarda sadece Megaloi Theoi olarak geçmektedir. S.G. Cole, Samothrake’de bulunan yazıtlarda Kabeiroi adının hiçbir zaman kullanılmadığını çünkü Samothrakeliler’in tanrılarına Megaloi Theoi dediklerini belirtir (Cole, 1984, s. 126). Hellenistik ve Roma Dönemlerinin yaygın mistik kültürlerinden birisi olan Kabeiroi ve Samothrake Büyük Tanrıları kültürü birçok antik dönem yazarı tarafından bir tutulmasına rağmen Samothrake’de Kabeiroi için *in situ* bir delil olmadığı bilinir (Barrett, 2011, s. 385).

¹⁹ *ID 1898* (MÖ 159/8): Θεῶν Μεγάλων καὶ Διοσκόρων καὶ Καβειρών; *ID 1901* (MÖ 114/3): Θεῶν Μεγάλων Διοσκούρων Καβειρών; *ID 1581* ve *1902* (her ikisi de MÖ 102/1); *IK Estremo oriente 283* (MÖ 102/1): Θεῶν Μεγάλων Σαμοθράκων Διοσκούρων Καβειρών θεοῖς.

nen adak yazıtı Kabeiroi ve Dioskouroi olasılıkla tek bir kutsal alanı paylaşıyorlardı düşüncesini oluşturmuştur (Hemberg, 1950, ss. 140-153; Bedigen, 2013, s. 47).²⁰

İmbros'da bulunan MS 2.-3. yüzyıla tarihlendirilen tanrılara sesleniş niteliğindeki yazıt²¹ “Büyük Tanrılar,²² kudretli tanrılar, güçlü ve Kasmilos (Kadmilos/Kadmos),²³ ata tanrılar Koios, Kreios, Hyperion, İapetos, Kronos” şeklindedir. Yazıtta geçen Kasmilos, Dionysodorus'un da söz ettiği²⁴ Samothrake tanrılarında bir tanesidir ve yazıtın Theoi Megaloi, Kabeiroi ile -Okeanos hariç- Titanlar arasındaki daha eski bir geleneği gösterdiği düşünülür (Hemberg, 1950, s. 293).

Thebai'da MS. 1.-2. yüzyıla tarihlendirilen bir yazıt²⁵ ve MS 259 yılına tarihlendirilen Thessalonike'de bulunan bir yazıt²⁶ “Büyük Kabeiroi” ifadesi içermektedir.

Batı Anadolu'ya geldiğimizde; Pergamon'da bulunan ve MÖ 125 yılına tarihlendirilen yazıt, Pergamon'da Kabeiroi kült törenlerinin yapıldığını belgeler.²⁷ MS yaklaşık olarak 166-215 yıllarına tarihlenen yazıtta²⁸ “Uranos'un oğulları olan Kabeiroi, kentin en yüksek tepesinde, Zeus'un doğu-munda bulunmuşlardır” ifadesi geçer. Dolayısıyla Zeus'tan eskidirler ve belki Rhea'nın hizmetinde idiler. Kentte bulunan bir diğer yazıt²⁹ ise *Kabeiraia* şenliklerini belgelemektedir.³⁰ MS 1. yüzyıla tarihlenen Miletos'da ve Roma İmparatorluk Dönemine tarihlenen Didyma'da³¹ bulunan yazıtlarda da Kabeiroi için büyük sıfatı kullanılmıştır. Yazıtlara ve mitolojik verilere göre³² Miletos yakınlarındaki yerleşim Assesos'da³³ bir kült merkezi olabileceği düşünülmüştür.³⁴

III. Aleksandros'un kurduğu veya yeniden isimlendirdiği şehirlerden bir tanesi olan Aleksandria Arachosias'da (Drangiana)³⁵ bulunan ve MÖ 326 yılına tarihlendirilen yazıt, Samothrake ile Kabei-roi'ü ilişkilendirilen ender yazıtlardan bir tanesi olması bakımından önem kazanmaktadır.³⁶

3. Bronz Adak Objeleri

Pausanias'ın da detaylı olarak söz ettiği Thebai'daki *Kabirion*, Kabeiroi kült objeleri açısından en zen-gin kutsal alandır. Burada bulunan çok sayıdaki adak objesinin arasında yazıtlı olanlar da mevcuttur. Üzerlerindeki yazıtlar ile Kabeiroi'a adandığı belgelenen bronz boğa figürinleri en yaygın kullanılan adak objeleri olarak bilinmektedir. Boğa figürinlerinin üretim tarihleri ile üzer-

²⁰ Delos'da, *Sarapeion*'a yakın bir kutsal alanda, kazıcıların *in situ* olduğunu düşündükleri dört Mısır figürini bulunmuş ve Delos adak yazıtları ile birleştirilerek alanın Samothrake Tanrıları Kutsal Alanı olduğu düşünülmüştür. Kutsal alanın Delos'un bağımsızlık yıllarında (MÖ 314-167) *Kabirion*, Atina hakimiyeti yıllarında (MÖ 167-69) *Samothrakeion* olarak adlandırıldığı, Geç Hellenistik Dönemde ise Delos'da inananlar için Kabeiroi ile Samothrake Büyük Tanrıları'nın eşdeğer olduğu düşünülür (Barrett, 2011, s. 385).

²¹ *IG*, XII, 8, 74: Θεοὶ Μεγάλοι, Θεοὶ δυνατοὶ, ἰσχυροὶ καὶ Κασμίλε ἀναξί π[άτ]ρι[ο]ι. Κοῖος, Κρεῖος, Ὑπερείων, Εἰαπετός, Κρόνος.

²² *Megaloi Theoi*'un (Büyük Tanrılar), Semitik K-B-R kökünden türemiş “büyük” anlamındaki *Kabbirim* (Kadmos) ile ilişkili görülerek, Fenikeli tüccarlar aracılığıyla kültün yerleştiği yerlere ulaştığı düşünülür (Fontenrosa, s. 153).

²³ Kadmos'un, -vazo resimlerinde, Thebai'lı ejderha ile mücadelesi en iyi bilinen miti olmasına rağmen- Thebai'da Kabei-roi kült kuruculuğuna ve hayatına dair bir miti bilinmemektedir. Yerleşimde onun varlığını gösterebilecek bir delil olarak sadece bir yazıtta kesin olmayan bir şekilde KASMIN okunmaktadır (*IG* 7.4126). Kadmilos, Kasmilos ve Kad-mos aynı isim olarak yorumlanmaktadır, ancak Yunan mitolojisinde Kadmos, Danaos, Pelops gibi -yabancı topraklarda doğmuş kahraman tipleri- genellikle MÖ 5. yüzyıl kayıtlarında görülmektedir.

²⁴ Bkz. bu makalede, s. 5.

²⁵ *SEG* 22, 418 ve *SEG* 31, 505: Θεοῖς Σεβαστοῖς Μεγάλους Καβείροι.

²⁶ *SEG* 50, 638: τῶν μεγάλων Καβειρίων.

²⁷ *MDAI(A)* 29, 1904, 152, 1; *OGIS* II 764: μυστηρίων κατὰ τὰ πάτρια τοῖς μεγάλους θεοῖς Καβείροις.

²⁸ *CIG* 3538; *IVP II*, p. 239, 324; *IGR*, 4.360: οἴσι πάρ' Οὐρανοῦ νῆες ἐθήσαντο Κάβειροι πρότοι Περγαμῆς.

²⁹ *IVP II*, 252: [θ]εοῖς μεγάλους Καβείροις.

³⁰ Pergamon'da Akropolis'in kuzeyi veya Zeus Sunağı'nın güneyi (Ohlemutz, 1940, s. 181, s. 192), Musalla Mezarlık Tepesi (Boehringer-Krauss, 1937, 84 ff.), Mamurt Kale Kybele kutsal alanı ya da Kapıkaya Kybele kutsal alanı, ortak tapım yeri olarak önerilmiştir (Yılmaz, 2002, s.11).

³¹ MÖ 6. yüzyılda Didyma'da Apollon Didymeus'un yanında tapım gören, Pers tahriri ile yok olmayan ve MÖ 494-334 aralığında da devam eden tanrılar arasında Kabeiroi'un da yer aldığı görülmektedir (Fontenrose, 1988, s. 174).

³² Bkz. bu makalede, s. 3.

³³ Athena kutsal alanı olduğu bilinen, Herodotos'un da (I.18-23) Miletos topraklarında olduğunu belirttiği yerleşim.

³⁴ Hemberg, 1950, ss.137-140, no.153: Μεγάλων θεῶν Καβείρων]; no.170: θεοὶ σεβάστοι Καβείροι.

³⁵ Günümüzde Kandahar olarak isimlendirilen, Afganistan'ın güneyindeki yerleşim.

³⁶ *IK Estremo oriente* 405: Σαμοθραϊζὶ Καβείροις.

lerindeki adak yazıtlarına verilen tarihler arasında belirgin farklar bulunmaktadır ve dolayısıyla bu durum boğaların yeniden kullanıldığını göstermektedir (Bedigan, 2008, s. 162).

Yaklaşık olarak MÖ 625 yılına tarihlendirilen bir boğanın yazıtı (HIAPOΣKABIPO) MÖ 6. yüzyıl sonu veya erken 5. yüzyıl'a, MÖ yaklaşık 7. yüzyıla tarihlendirilen bir boğanın yazıtı (HIEPOKABEIPO EXEMBPOTOS ANEΘEKEN) MÖ

5. yüzyılın ilk yarısına aittir (Bedigan, 2008, s. 162). MÖ geç 6. yüzyıla tarihlenen diğer bir boğanın³⁷ üzerinde de “*Thaletas beni Kabeiroi'a adadı*” yazıtı yer almaktadır (Resim 1).

Resim 1: Thebai, MÖ geç 6. yüzyıl (“Metropolitan Museum,” 2019).

Resim 2: Thebai, MÖ 5. yüzyıl (“Kabeirian kantharos,” 2019).

4. Yazıtlı Kabeiroi Vazoları

Thebai'da kutsal alanda ve MÖ 338 yılındaki Khaironeia Savaşı'nda ölen Thebaili savaşçılara ait olan mezarlarda bulunan -genellikle skyphos, kantharos, kyliks formlarındaki- yazıtlı seramikler, Kabeiroi kültürünü belgeleyen önemli buluntular arasındadır.³⁸ MÖ 5. yüzyıla tarihlenen siyah firnisli skyphos ve kantharoslar üzerlerindeki adak yazıtlarından dolayı “*Kabiria veya Kabeiria Vazoları*” olarak adlandırılmışlardır (Wolters-Bruns, 1940, s. 95). Thebai *Kabirion*'da bulunan KABIPO(Kabeiroi'a/Kabeiroi için) yazıtlı kantharos bu seramiklerden bir tanesidir (Resim. 2).³⁹

Thebai Kutsal Alanı'nın buluntuları arasında MÖ 5. yüzyılın sonu ile MÖ 4. yüzyılın başına tarihlenen (Wolters-Bruns, 1940, s. 6, 7) üzerlerinde karikatürize edilmiş mitolojik sahneler, *pygmaion*, *symposion* ve kült sahneleri bulunan -benzerleri olmayan- bir grup vazo da vardır. Daha sonraları yok olmuş bazı ritüellere ait olabileceği düşünülen sahnelerde cüce Afrikalılar⁴⁰ bazen de masklı tipler yer almıştır (Fowler, 2013, s. 38).

Vazolardan sadece bir tanesinde (Resim 3)⁴¹ vazodaki tiplerin adlarının olduğu yazıtlar bulunmaktadır. Elinde kantharos ile yarı uzanmış Dionysos ikonografisindeki tipin başının üzerinde “KABIROS” yazıtı yer almakta ve böylece bu vazo diğer üç vazodaki aynı tipin de adlandırılmasına olanak tanımaktadır. Vazodaki diğer figürler, yüz yüze *Mitos* ve *Krateia* çifti (*hieros gamos?*), ilk erkek *Pratolaos*, çıplak ve büyük bir kraterden oinokhoe ile Kabeiros'un kantharosunu doldurmaya hazırlanan *Pais* ve *Styra*'dır. *Mitos* “tohum”, *Krateia* “kuvvet” anlamında olup, *Mitos* “sperm”, *Krateia* “tanrıça” ve *Prataos* “ilk çocuk” kimliğinde ‘Orphik üçlü’ olarak anılmaktadırlar (Blakely, 2006, s. 42). Fowler bu sahnede, Kabeiros'u “baba” *Pais*'i “oğul” olarak yorumlamıştır (Fowler, 2013, s. 38).

³⁷ 4,6 x 7,1 cm. boyutlarındaki eser 20.210 envanter numarası ile New York Metropolitan Museum'da korunmaktadır.

³⁸ Thebai kazılarına göre, MÖ 6. yüzyılın sonunda önemli bir değişim olduğu, dairesel symposion yapıları inşa edildiği ve aynı zamanda kantharosların kullanıma girdiği söylenmektedir (Demand, 2014, s.48ff.).

³⁹ Thebai Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır.

⁴⁰ Herodotos'un Memphis'deki tapınakta söz ettiği ve Fenikeli tiplerle karşılaştırdığı pigmeler (III. 32) Thebai vazolarındaki tipler ile karşılaştırılabilir.

⁴¹ Vazo Atina Ulusal Müzesi'nde 10426 envanter numarası ile korunmaktadır.

Resim 3: Thebai, MÖ 5. yüzyılın sonu ile MÖ 4. yüzyılın başı (Blakely, 2006, s. 41, fig.10).

MÖ erken 4. yüzyıla tarihlendirilen -diğer bir Thebai buluntusu olan- *Kabiria* Ressamı'na⁴² ait bir hydria'da ise boyunda rezerve alanda “Smikros (beni) Kabeiroi'a adadı” (ΣΜΙΚΡΟΣ ΑΝΕΘΕΚΕ ΚΑΒΙΡΟΙ) yazıtı yer alır. Vazonun gövdesinde figürlü bir sahne yer almaktadır, ancak sadece büyük bir hayvanın -olasılıkla boğanın- arka kısmı korunmuştur ve Kabeiros veya bir Herm'e boğa sunusu olabileceği düşünülmüştür (Bedigan, 2008, s. 219).

5. Graffitolu Seramik Parçası

Resim 4: Alicante'de bulunan seramik (Juan, 2009, s. 138, fig. 9).

İspanya'nın güneyinde -özellikle MÖ 5.-2. yüzyıllardaki deniz taşımacılığını daha iyi anlamada rol oynadığı belirtilen- Albuferrata Körfezi'nde Alicante'de gerçekleştirilen sualtı kazısında bulunan bir seramik parçasında (Resim 4) korunan 3 satır graffitinin 3. satırı Kabeiro(s) veya Kabero(i) şeklinde okunmaktadır. Kabeiroi'a adak (SEG 59, 119) olabilecek yazıtın 2. satırında da büyük olasılıkla “Tykhe” yazmaktadır ve dolayısıyla kehanetle ilişkili olduğu belirtilmiştir (Juan, 2009, s. 135).

6. Lejantlı Sikkeler

Ege adalarından Syros'un ve Thessalonike'nin sikkelerinde Kabeiros/Kabeiroi tiplerini belirleyici lejantlar bulunmaktadır. Bu iki yerleşim dışında; Anadolu'da Pergamon (Fritze, 1904, s.

⁴² Vazolara verilen *Kabiria* veya *Kabeiria* adları aynı zamanda vazoları boyayan ressamalara da verilmiştir.

35, Lev. 5/24, MS 3.yy.), Kyzikos (Fritze, 1904, s. 111-13, Lev. 5/8, MÖ 430-410), Lampsakos (Fritze, 1904, s. 32, Lev.5/7, MÖ 394-350), Birytis (Fritze, 1904, s. 33, Lev.5/4, MÖ 4. yy.), Makedonia (Gaebler, Lev.7/19, MÖ 3.yy.) Karadeniz'in kuzeyinde Phanagoreia (Fritze, 1904, s. 36, Lev.5/13, MÖ 4.yy.), doğuda Heliopolis'te olasılıkla Kabeiroi (SNG München, 1037-39; SNG Cop 434, MS 244-49), ve batıda İspanya'da Ebousos/Ebesus (Pityoussai) (SNG Morcom 15; SNG BM Spain 318-21, MÖ yak-laşık 210-200),⁴³ -lejant bulunmayan- ancak Kabeiros/Kabeiroi tipi sikke basan yerleşimler olarak bilinmektedir.⁴⁴ Ayrıca Nysa (Caralla Dönemi)⁴⁵ ve Magnesia ad Meandrum (Maksimianus Dönemi)⁴⁶ sikkelerinde Kabeiros Nike'nin elinde yer almaktadır.

6.1. Syros

MÖ 200 yılına tarihlenen Syros sikkesinde arka yüzde ayakta başlarında defne çelengi, ellerinde mız-rak tutar durumda iki Kabeiroi betimlenmiştir (Resim. 5). Figürlerin çevresinde ΘΕΩΝ ΚΑΒΕΙΡΩΝ ΣΥΡΙΩΝ lejantı yer almaktadır (Fritze, *Yıl*, ss. 118-119, lev. 5/19). Sikkenin ön yüzünde Demeter vardır. Domitianus Dönemi'nde (MS 81-96) basılmış, arka yüzde -aralığında buğday başağı, arı ve yıldız bulunan- karşılıklı iki Kabeiroi büstü ve ΣΥΡΙΑ ΚΑΒΙΡΩΝ lejantı yer alır (Fritze, *Yıl*, s. 122, lev. 5/20) (Resim. 6).

Resim 5: Syros, MÖ 200.

Resim 6: Syros, MS 1. yüzyıl

6.2. Thessalonike

MS 2. ve 3. yüzyılda basılmış Thessalonike sikkelerinin arka yüzlerinde ayakta bir elinde çekiç bir elinde rython bulunan Kabeiros yer alır (Resim 7). Lejantlar ΚΑΒΕΙΡΩΣ veya ΚΑΒΙΡΩΣ olarak kullanılmıştır (Fritze, 1904, ss. 328-29, Lev.50).

Sonuç olarak; MÖ 6.- 5. yüzyıldan itibaren bilgi aldığımız antik dönem yazarlarına göre *Kabeiros/Kabeiroi*, Kabeiro ile Hephaistos'un soyundan gelmekte, Kadmilos (Kasmilos) babaları ya da kardeşleri olarak geçmekte, ki bu durumda -2 veya 3 olan- sayıları 4 olmaktadır. Kabeiroi adı Mysia'daki Kabeiros Dağı ile ilişkilendirilmekte ve kökenleri konusunda farklı görüşlerle karşılaşılmaktadır. Tyrhen ve Pelasg halkları ile ilişkilendirilmelerinin yanı sıra,

Resim 7: Thessalonike, MS 3. yüzyıl.

⁴³ İspanya'nın güneyinde İbiza Adası'ndaki -Diodorus'un Kartaca kolonisi olarak söz ettiği (V. 16. 2-3)- Ebousos/Ebesus'un adının Mısır tanrısı Bes'den geldiği düşünülmektedir (Culican, 1991, s. 537). Sikkede ön yüzde sağ elinde çekiç, sol elinde yılan tutan, çömelmiş hâldeki Kabeiros, arka yüzde ise boğa tipi yer alır.

⁴⁴ Kabeiros/Kabeiroi tipli sikke basan yerleşimler ile Kabeiroi kült alanları arasındaki ilişki hakkında detaylı bilgi için bkz: Güven, 2014, s. 91, 92, Tablo 1, 2.

⁴⁵ *RPC*, vol. VI, no. 4764.

⁴⁶ *RPC*, Vol. VI, no. 5216.

-*Tottes* ve *Onnes* adları ile -Phrygia kökenli veya -*Alkon* ve *Eurymedon*- adları ile -Trakyalı veya Lemnoslu olduğu belirtilen- Kabeiro'nun oğulları olmaktadır. Samothrake'de ise adları *Aksieros*, *Aksiokersa* ve *Aksiokersos* olarak anılmaktadır. Kabeiroi'ın Lemnos, İmbros, Thebai, Samothrake ve -isimleri gizli tutulan- Troas'ın farklı şehirlerinde onurlandırıldıkları söylenir. Yazıtlar ise Lemnos, Delos, İmbros, Thebai, Samothrake, Thessa-Ionike, Pergamon ve Aessos'da Kabeiroi tapımının olduğunu göstermektedir. Syros ve Thessalonike sikkelerinde adları yer almakta, bronz adak objeleri ve yazıtlı Kabeiroi vazolarına göre Thebai'ın Kabeiroi tapımında önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır.

Antik Kaynaklar

- Apollonius Rhodius (Apollonius Rhodius, *Argonautica*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Apollonius Rhodius, *Argonautica*, Ed.By. R. Merkel, Leipzig 1913 (The Loeb Classical Library)
- Athenaeus (of Naucratis) (Athēnaios Naukratitēs, *Deipnosophistae*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Athenaeus (of Naucratis) *Deipnosophistae*, Ed. and Tr. By. C.B. Gulick, 7 vols, Cambridge, MA 1927-1941 (The Loeb Classical Library)
- Callimachus (Kallimachos, *Aetia, Iambi*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Callimachus, *Fragment Greek Poetry*, vol.i, Trans. By C.A. Trypanis, *Aetia, Iambi, Lyric Poems, and other fragments*, Cambridge-London 1965 (Harvard University Press)
- Clement of Aleksandria (Klemens o Aleksandreus, *Protreptikos Pros Hellas*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Clement of Aleksandria, *Protreptikos Pros Hellas: Clements of Alexandria, The Exhortation to the Greeks*, Trans. By. G.W. Butterworth, 1953. (The Loeb Classical Library).
- Diodoros Siculus (Diodoros Siculus, *Bibliotheke Historike*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Diodoros Siculus, *Bibliotheke Historike: Diodoros of Sicily*, Trans. By C.H. Oldfather, London 1952 (The Loeb Classical Library).
- Dionysios Halikarnaseus (Dionysios Halikarnaseus, *Romaikes Arkhaiologias*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Dionysios Halikarnaseus, *Romaikes Arkhaiologias: Dionysius of Halikarnassos, Roman Antiquities*, Trans. By. E. Cary, London 1960 (The Loeb Classical Library).
- Flavius Philostratus (Flavius Philostratus, *Vita Apollonii*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Flavius Philostratus *The Life of Apollonius of Tyana, The Epistles of Apollonius of Tyana and Eusebius' Critique of Philostratus*, Trans. By. F.C. Conybeare, New York 1912 (The Macmillan Co.).
- Herodotos (Herodotos, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. M. Ökmen-A. Erhat, İstanbul 1973 (Remzi Kitabevi).

Hesychii Alexandrini lexicon

- Kullanılan Metin ve Çeviri: *Hesychii Alexandrini lexicon*, 4 vols, Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker, ed. L. Kurt, P.A.Hansen, and I. Campbell, Copenhagen, Berlin, 1953-2009 (Munksgaard; Walter de Gruyter)
- Tzetzes, J. (Tzetzes, *Lykophron*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Tzetzes, J., *Scholia in Lykophron*, Ed. By. K.O. Müller, Leipzig 1811.
- Pausanias (Pausanias, *Periegesis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pausanias, *Periegesis, Description of Greece*, Trans. By. W.H.S. Jones, London 1955 (The Loeb Classical Library).
- Plutarkhos (Plutarkhos, *Moralia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Plutarkhos, *Moralia*, Trans. By. F.C. Babbitt, London 1949 (The Loeb Classical Library).
- Stephanus Byzantius (Stéphanos Byzántios, *Ethnica (epitome)*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Stephanus Byzantius, *Ethnica (epitome)*, Ed. By. A. Meineke, *Stephan von Byzans, Ethnika*, Berlin, 1849, repr. Graz 1958 (Akademische Druck Verlagsanstalt).
- Strabon (Strabon, *Geographika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *Geographika. The Geography of Strabo*. Ed. By. H.L. Jones, Cambridge 1924 (The Loeb Classical Library).
- Valerius Flaccus (Valerius Flaccus, *Argonautica*)
Valerius Flaccus, *The Argonautica*, Trans. By J.H. Mozley, Oxford 1934. (The Loeb Classical Library).

Modern Kaynaklar

Barrett, C. (2011). *Egyptianizing Figurines from Delos: A Study in Hellenistic Religion*. Brill: Columbia Studies in the Classical Tradition, Volume 36.

Bedigan, K.M. (2008). *Boeotian Kabeiric Ware: The Significance of the Ceramic Offerings at the Theban Kabeirion in Boeotia* (PhD Thesis). Glasgow: University Glasgow.

Blakely, S. (2006). *Myth, Ritual and Metallurgy in Ancient Greece and Recent Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.

Blakely, S. (2007). Kadmos, Jason, and the Great Gods of Samothrace: Initiation as Mediation in a Northern Aegean Context. *Electronic Antiquity*, Volume 11. 1, ss. 66-95.

Bloch, L. (1894-1897). s.v. 'Megaloi Theoi'. *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie* II/2. Leipzig: Verlag Teubner, ss. 2522-2541.

Boehringer, E.-Krauss, F. (1934). *Altertümer von Pergamon IX. Das Temenos für den Herrscher-kult*. Berlin: Verlag Gruyter.

Bonnefoy, Y. (1992). *Greek and Egyptian Mythologies*. Chicago: The University of Chicago Press.

Bunnens, G. (1979). *L'Expansion Phenicienne en Mediterranee*. Rome: Institut Historique Belge de Rome.

Burkert, W. (1993). *Concordia Discors: The Literary and the Archaeological Evidence on the Sanctuary of Samothrace*. R. N-Hagg Marinatos (Ed.), *Greek Sanctuaries, New Approaches* içinde (ss. 178-191). Routledge: New York.

CIG *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Berlin (1828-1877).

Cole, S. G. (1984). *Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samothrace*. E. J. Brill: Leiden.

Culican, W. (1991). Phoenicia and Phoenician colonization. Boardman- vd. (Ed.), *Ancient History*, volume III içinde (ss. 461-546). Yayın yeri: Cambridge University Press.

Demand, N. (2014). *Thebes in the Fifty Century (Routledge Revivals): Herakles Resurgent*. London: Routledge.

FGrH *Die Fragmente der Griechischen Historiker Part I-III*, F. Jakobý (Ed.), <http://dx.doi.org/10.1163/1873-5363_boj_a90>(05.03.2019).

Fontenrose, J. E. (1988). *Didyma: Apollo's Oracle, Cult, and Companions*. Berkeley: University of California Press.

Fowler, R. L. (2013). *Early Greek Mythography, Volume 2: Commentary*. Oxford: Oxford University Press.

Fritze, H. von (1904). Birytis und die Kabiren auf Münzen. *Zeitschrift für Numismatik* 24, ss.105-128.

Gaebler, H. (1904). Zur Münzkunde Makedonien IV. Makedonian in der Kaiserzeit. *Zeitschrift für Numismatik* 24, ss. 17-338.

Graham, A. J. (1982). The Colonial Expansion of Greece. *The Cambridge Ancient History*, vol III, ss. 83-162.

Güven, E. (2014). *Sikkeler Işığında Kabeiroi Kültü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hemberg, B. (1950). *Die Kabiren*. Uppsala: Almqvist and Wiksells.

ID *Inscriptions de Délos*. 7 vols. Paris 1926-1972.

IG *Inscriptiones Graecae, XII, Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum*, ed. Gaertlingen, von F. H. Berlin. 1895- .

IGR *Inscriptiones Graecae ad Res Romanes Pertinentes III*, ed. Cagnat, E.R. et alii Paris, (1906).

IK *Inchriften griechischer Städte aus Kleinasien*.

IVP II *Die Inschriften von Pergamon vol. II*. ed. M. Frankel, M. Weidmannsche Buchhandlung in Berlin, (1895).

Juan, de C. (2009). La Bahía de L'Albufereta (Alicante). Una 'statio' náutica en el Levante peninsular. *SAGVNTVM (P.L.A.V.)* 41, ss.129-148.

Kaberian Kantharos (9 Şubat 2019). https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kabeiric_kantharos,_Kabeirion,_5th_century_BC,_AM_Thebes,_0117.jpg adresinden edinilmiştir.

Metropolitan Museum (20 Ocak 2019). <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/20.210> adresinden edinilmiştir.

Nauck, A. (1964). *Tragicorum Graecorum Fragmenta*. Hilesheim: Verlag Georg Ulms.

OGIS *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae* I-II, ed. Dittenberger, W., Leipzig, (1903, 1905).

Ohlemutz, E. (1940). *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*. Würzburg.

RPC *Roman Provincial Coinage Online*, <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk> (05.03.2019).

SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*, vols. 1-11, ed. Hondius, J. E. Leiden. (1923-).

- SNG XII Sylloge Nummorum Graecorum. XII. The Hunterian Museum, University of Glasgow. Part I. Roman Provincial Coins, Spain-Kingdoms of Asia Minor*, ed. Goddard, J., Oxford (2004).
- Wolters, P. - Bruns, G. (1940). *Das Kabirenheiligtum bei Theben I*. Berlin: de Gruyter.
- Yılmaz, Z. (2002). *Kabeiroi ve Betimleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özgün Makale

Batı Anadolu'daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler¹

Examples of Sanctuaries of Mother Goddess in Western Anatolia

Gamze POLAT²

Öz

Phrygialı Matar, Lydialı Kuvava ile benzeşen, "Ana Tanrıça" olarak anılan "Meter" kültürünün Batı Anadolu kıyı kentlerindeki kutsal alanları, erken dönemlerden itibaren örnekler vererek kültürün oluşumunda ve yayılmasında bölgenin önemini vurgulamaktadırlar. Bölgede Tanrıça'ya adanmış, gerek açık hava ve/veya doğal oluşum kutsal alanlar, gerekse kent içinde inşa edilmiş Metroonlar, Hellen ve Roma panteonunda kendisine güçlü bir yer bulmuş olan kültürün giderek büyüyen ve gelişen sosyal statüsü ve kent yaşantısındaki yeri ile ilgili bilgiler verirken aynı zamanda kültürün yerel unsurlarını da öne çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Meter, Metroon, Açık Hava Tapınakları, Mağaralar, Kaya Sunakları.

Abstract

The sanctuaries of Meter in the Western Anatolia, referred as the Mother Goddess similar to the Phrygian Matar, Lydian Kuvava, emphasize the importance of the region in the formation and propagation of the cult by giving examples from the early periods. In the region, both the open air sanctuaries dedicated to the Goddess and the Metroons built within the city provide information about the developing social status of the cult which found itself a strong place in the Hellenic and Roman pantheon and its place in the city life, while also highlighting the local elements of the cult.

Keywords: Meter, Metroon, Open-air Sanctuaries, Caves, Rock-cut Altars.

Giris

Ana Tanrıça "Meter" kültürü MÖ geç 7. yüzyıl, erken 6. yüzyıllarda Hellen dünyasında tanınmaya başlamıştır (Roller, 1991, s. 135). Roma Dönemi'ne kadar çeşitli eklentilerle devam edecek olan ikonografik görünümünü oluşturan adak kabartmaları (Rein, 1996, s. 229; Roller, 2004, s. 228) ve kutsal alanlarının konumsal ve kronolojik dağılımı kültürün Anadolu'nun batı kıyılarındaki (İonia, Aiolia) ortaya çıktığını göstermektedir. Külte dair bulguların ezici çoğunluğu kuzeyde Phokaia'dan güneyde Miletos'a kadar uzanan İonia kıyı şeridi ve Khios ve Samos adalarında görülür. MÖ 5. yüzyılın başında Atina Akropolisinde, inşa edilen Metroon (Borgeaud, 2004, s. 11) ile kent yönetimi tarafından desteklenen, resmi bir kült hâline gelmiş olan Meter, MÖ 4. yüzyıla

¹ Makale başvuru tarihi: 04.02.2019, makale kabul tarihi: 27.02.2019.

² Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Doktora Öğrencisi (MA), gamzegamzopolat@hotmail.com. ORCID

No: 0000-0002-5274-8227.

gelindiğinde ise neredeyse bütün Hellen kentlerinde bilinmektedir. Tanrıça Roma panteonunda da kendisine yer bulmuş ve Magna Mater olarak tapım görmeye devam etmiştir.

Kültün temellerinin atıldığı Arkaik Batı Anadolu koloni kentlerinde tanrıçaya ibadet etmek için seçilen kutsal alanlar açık hava alanlar olup Yunanistan ana karasından farklı bir form izlemiştir. Sonradan resmi bir kült olarak kent içinde inşa edilen tapınaklar olan Metroonlar ile kültün değişen ve gelişen karakteri Batı Anadolu coğrafyasında erken dönemlerden itibaren izlenebilmektedir. Bölgede tanrıçanın kutsal alanlarını Açık Hava Tapınakları, Metroonlar ve Diğer Tapınaklar olarak üç başlık altında incelemek mümkündür.

1. Açık Hava Tapınakları

MÖ 6. yüzyıl Batı Anadolu koloni kentleri ve bu kentlerin diğer coğrafi bölgelerdeki kolonilerinden gelen Meter kültürünün erken kanıtları³, kültün Phrygia ve Lydia Ana Tanrıça inanisinden etkilenerek geliştiğini gösterir niteliktedirler. Tanrıçanın ikonografisinin en belirgin özelliklerinden biri olan tanrıçanın en erken örneklerde ayakta, sonradan oturan betiminin yerleştirildiği niş (naiskos), açıkça Phrygia-Lydia kaya anıtlarından esinlenerek oluşturulmuştur. Niş içerisine yerleştirilmiş bu ikonografi tanrıçanın Batı Anadolu'da açık hava kutsal alanlarının belirlenmesinde de önemli rol oynamaktadır.

1.1. Kaya Oyma Kutsal Alanlar

Meter kültürünün Batı Anadolu bölgesi kronolojik incelemesinde Phokaia, Erythrai, Ephesos, ve Samos'daki ilk kaya oyma kutsal alanları, kompleks yapısalılıkları ile Batı Anadolu'ya özgüdürler. Yüksek kayalıklar üzerine, içlerine tanrıçanın figürünün de yerleştirilebildiği küçük nişler oyularak oluşturulmuş alanlardır. Bu tür kaya oyma kutsal alanları Hellen dünyasında, özellikle de Ana Kara ve diğer bölgelerinde belirgin bir şekilde bulunmamaktadır.

Phokaia'da tanrıçaya adanmış 5 adet kutsal alan ve MÖ 6. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen adak kabartmaları ile tanrıçanın kültürünün özellikle güçlü olduğu görülmektedir. İki antik ve modern kentin doğusundaki tepelerde, biri limanda, diğerleri ise adalarda tespit edilmiştir (Özyiğit, 2003, s. 118). Bu alanlarda herhangi bir yazıt bulunmamasına rağmen, niş içlerinde tespit edilen tanrıçanın standart ikonografisini tasvir eden kabartmaların varlığı ile tanrıçaya atfedilmişlerdir.

Resim 1: Phokaia Değirmenli Tepe Kaya Kutsal Alanı

³ Kolophon kolonisi Lokri Epizephyri'de bulunan yazıt için bkz. Vermaseren 1977, s. 23, fig. 12; Phokaia kolonisi Massalia (Fransa) ve Elea (Güney İtalya) buluntuları için bkz.: Salviat, 1992, ss. 141-150; Hermay, 2000, ss. 193-203.

Antik kentin en büyük ve geniş kutsal alanı olan Değirmenli Tepe, kentin doğusunda yer almaktadır (Özyiğit ve Erdoğan, 2000, ss. 17-20, fig. 15-19; Xagorari - Gleißner, 2008, s. 100, no. 3). Kutsal alan tepe üzerindeki kaya kütleleri ve aralarındaki düzlemlerden oluşmaktadır (Resim 1). Yüzlerce niş izole bir şekilde duran kaya yığınlarına, tepenin batı ve güneybatı yamaçlarına oyulmuş şekilde bulunmuştur. Tepe üzerinde dokuz ayrı niş kümesi ve en üst seviyeye kadar ulaşmayı sağlayan iki merdiven tespit edilmiştir (Erdoğan, 2003, ss. 25-153). Niş kümeleri birbirinden bağımsız konumlarda bulduklarından kutsal alanı belirleyen kesin sınırlar yoktur. Kaya oyulmuş olan nişler, farklı şekillerde, boyutlarda ve yönlendirmelerde bulunurken, büyük çoğunluğu düz, dikey olarak yönlendirilmiş, dikdörtgen biçiminde (yaklaşık 40 x 30-35 cm) ve nispeten sığa yatkın olma eğilimindedirler. Birkaçının üst kısmı üçgen, çatıyı anımsatır bir şekilde sonlandırılmıştır. Nişlerin büyük çoğunluğu tespit edildiklerinde içleri boş olsa da en az 7 tanesinin içinde kabartma tespit edilmiştir. Çok zarar görmüş durumda olan figürün izleri görülebilmektedir. Bunlardan biri tanrıçayı, erken ikonografik biçiminde oturur vaziyette (MÖ 6. yüzyıl) göstermektedir (Özyiğit, 1995b, s. 57; Erdoğan, 2003, s. 154). Nişler içinde dübel delikleri tespit edilmiştir ki adak sunularının yerleştirilmesini kolaylaştırmak için kullanılan bir uygulamadır.

Alanda dikkat çeken bir başka nokta ise alanın yüksek noktalarından akan yağmur sularının tepenin aşağı kesimlerine aktarılmasını sağlayan kanallardır (Erdoğan, 2003, s. 119). Bu kanallar L formunda geniş ve derin bir yapıdadırlar. Alanın birçok kısmında kaya seviyesinin düzleştirilmesi ile oluşturulmuş alanlar bulunmaktadır. Bu alanların ziyaretçilerin dinlenme yeri olarak kullanılmış, olabileceği düşünülmektedir. Bu düzleştirilmiş, zeminlerde yuvarlak formu oyuklar tespit edilmiştir ki bunların muhtemel bir çatının taşıyıcı direklerinin yerleştirmek için kullanıldığı öngörülmüştür (Erdoğan, 2003, s. 152).

Değirmenli Tepe ile benzer bir başka kaya kutsal alanı, Altın Mağarası olarak adlandırılan, Değirmenli Tepe'nin güneydoğusundaki komşu tepenin üzerinde yer almaktadır. Değirmenli Tepe ile benzer nitelikler taşıyan kayalık kutsal alan ise tepenin büyüklüğüne rağmen daha küçük bir alanı kaplamaktadır (Özyiğit ve Erdoğan, 2000, ss. 20-21). Kayalara oyulmuş farklı sayılda nişler, nişlerin içinde kabartmaları yerleştirmek amaçlı oyuklar, üç tarafı kapalı düzleştirilmiş tapınım alanları, kaya merdivenleri ve yağmur suyunu tahliye etmek amaçlı kanallar ile organize edilmiş bir alandır. Alanın tarihlemesi için yeterli veri bulunmasa da, niş içerisinde tespit edilen kabartmalar, nişlerin boyutları benzer örneklerle karşılaştırılarak alanın Hellenistik Dönem'de kullanım gördüğü düşünülmektedir (Erdoğan, 2003, ss. 154-165).

Kentte tespit edilen bir diğer kutsal alan, yarımadaının kuzey tarafında, arkaik surlara bitişik ve küçük limanın girişine doğru yönlendirilmiş bir şekilde konumlandırılmıştır. Doğu kısmından 5 basamaklı girişi ile açık hava kutsal alanına sadece denizden ulaşılabilir (Özyiğit, 1995b, ss. 55-58; Özyiğit ve Erdoğan, 2000, ss. 13-14). Orta kısmında farklı ebatlarda yedi erişilebilir dikdörtgen niş olan, düzleştirilmiş bir dikey kaya duvarı önünde, kabaca düzleştirilmiş, bir alandan oluşmaktadır. Beş merkezi niş nispeten daha geniş olup, tabanlarında bugün orada olmayan, kült heykelleri ve kabartmaları koymak için deliklere sahiptirler. Nişlerin önünde yer alan platformun batısında sunak yeri olabilecek dikdörtgen bir oyuk mevcuttur. Alanın kuzeydoğusunda yine kaya içine oyulmuş, üst yüzeyine ulaşan kanallar ve denize açılan oluklara sahip bir havuz bulunmaktadır. Kutsal alan, şehrin büyük bir yapılanma faaliyeti içine girdiği MÖ 6. yüzyılın başlarına, Athena Tapınağı'nın yapım tarihi olan MÖ 580'e tarihlendirilmektedir (Özyiğit, 1995a, ss. 431-32; Özyiğit, 2003, s. 118).

Tanrıçaya adanmış diğer iki kutsal alan ise Phokai'a'nın karşısındaki adalarda (İncir ve Orak Adası) yine kayalara oyulmuş, nişler sayesinde belirlenebilmişlerdir.⁴ Kaya cellaları, kaya havuz-

⁴ İncir Adası için: Özyiğit ve Erdoğan, 2000, ss. 21-23; Özyiğit, 1998, ss. 765-767, fig. 9-13. Orak Adası için: Tozkoparan, 1997, s. 18; Özyiğit, 1998, s. 768.

ları, kaya mezarları, kaya çanakları ve kaya merdivenleri ile tespit edilen kutsal alanlarda ele geçen buluntular Liman Kutsal Alanı ile çağdaş olduğunu ve Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar kullanım gördüğünü göstermektedir.

Erythrai tanrıçanın kutsal alanlarına dair erken dönem kanıtları veren bir başka antik kenttir. Tespit edilen üç farklı kaya oyma niş kutsal alanı kent merkezi dışında, ancak şehrin savunma sınırları içerisinde yer almaktadır (Erdoğan, 2006, s. 129). Bunlardan ilki, kuzey sur duvarı yakınlarında tek bir niş şeklinde alınlık ve sütunlar ile mimari cephe biçiminde dekore edilmiştir ve bu bağlamda Phryg uygulamalarına benzemektedir. İkinci kutsal alan ise Athena Tapınağı'nın bulunduğu akropol tepesinin güney ve batı yamaçlarında bir dizi nişten oluşmaktadır ve Arkaik Dönemden itibaren kullanım gördüğü bilinmektedir (Akalin, 2008, s. 4; Akalin, 2008a, s. 305). Son niş grubu ise bölgenin güneydoğusunda yine savunma duvarının yakınında tespit edilmiştir. Akropolün kuzeyinde yapılan çalışmalarda ele geçen buluntuların bir kısmı Hellenistik Dönem'e çoğunluğu Roma Dönemi'ne tarihlenmektedir. Buluntular arasında çok sayıda elini göğsüne koymuş ve başlarında taç ile tiara taşıyan kadın figürin parçaları dikkat çekicidir (Akalin-Orbay, 2012, s. 516) (Resim 2).

Resim 2: Erythrai'de bulunmuş figürin parçaları.

Resim 3: Ephesos Panayır Dağı'nda bulunmuş adak kabartmaları.

Ephesos Panayır (Pion) Dağı'ndaki Meter kutsal alanı, Phokaia gibi erken İonia niş tapınaklarından⁵ Dağın dik yamacında çeşitli şekil ve boyutlarda yüzlerce kayaya oyulmuş nişler ile tespitleri yapılabilmektedir. Geç Klasik ve Helenistik dönemlere tarihlenmektedirler ancak,

⁵ Kutsal alan için: Soykal-Alanyalı, 1998 and 2004, ss. 701-709; Naumann 1983, ss. 214-229, 346-355, no. 446-518; Knibbe 1978, ss. 490-491; Roller 1999, ss. 200-202; Thomas 2004 ve Xagorari-Gleißner 2008, ss. 99-100, no. 2. Yazıtlar için, Börker ve ark. 1979, no. 107-109 ve Engelmann, 1980, no. 1214-1227.

diğer kanıtlar ile daha erken bir tarih önerilebilir. Denize karşı konumlanmış bir şekilde Panayır Dağı'nın kuzeydoğu eteklerinde İÖ 500 yılına tarihlenen geç arkaik tahkimat duvarının yanında yer alırlar. Nişler köşeli, dikdörtgen şeklinde ve içleri boştur. Bir kısmında üçgen çatı şeklinde kabartma tespit edilmiştir. Nişlerin içi boş olmasına rağmen çok sayıda Efes tipi adak kabartması ele geçirilmiştir (Koder ve Ladstätter, 2010, s. 279) (Resim 3). Nişlerde bu kabartmaların yerleştirildiği delikler bulunmaktadır. Ayrıca alanda merdivenler ve platformlar da yer almaktadır. Yapılan araştırmalar ile detaylar bu kutsal alanın Arkaik Dönem'de de kullanılmış olabileceğini göstermektedir (Koder ve Ladstätter, 2011, s. 80).

Samos adasında Kastro dağı eteklerinde yer alan iki büyük Ana Tanrıça kutsal alanı açık hava kutsal alanları örnekleri arasındadır. Bu iki kutsal alan kent sınırlarında ve arkaik savunma duvarının geçtiği kayalık alanlar üzerinde konumlandırılmıştır. Arkeolojik kanıtlar, bu kutsal alanların Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar kullanıldığını göstermektedir (Naumann, 1983, s. 217; Yannouli, 2004, ss. 115-128; Tsakos, 2007, ss. 189-199). Kentin kuzeyindeki kayalık alanda yer alan iki adet niş kümesi detaylı bilgi vermektedir (Yannouli, 2004, ss. 115-128, 117-119, figs. 2-12). Kayalık alanda çeşitli boyutlarda olan bu nişlerden 3 tanesinde tanrıça betimi izlerine rastlanılmıştır. Bunlardan bir tanesinde tanrıça erken ikonografisi ile kucağında aslan ile oturur pozisyonda görülmektedir. Bir diğer niş tanrıçanın Klasik Dönem başındaki ikonografisini niş içinde tahta oturur pozisyonda, diğeri ise, Ephesos stilinde yanında iki aslan ile göstermektedir (Yannouli, 2004, s. 118, figs. 5, 6, ve 8). Batıda şehir duvarına yakın Artemision ile Thesmophorion arasında konumlandırılmış olan kutsal alan ise çeşitli boyutlarda, kimisi üçgen alınlıklı, çift çerçeveli nişlerden oluşmaktadır. Kimisinin önünde merdiven tespit edilmiştir. Ayrıca bir niş gurubunun önünde bir platform yer almaktadır ve 3 duvarlı yapısı ile Phokaia Değirmenli Tepe ile benzeşmektedir.

Batı Anadolu Bölgesi kaya kutsal alanları arasına *Tenedos* adasının Hacı Mahmut Mevkii'nde tespit edilmiş kutsal alanı da eklemek gerekir. Ana kayanın oyulması ile oluşturulmuş, dikdörtgen oda biçimli, bir kaya tapınım alanı şeklinde tasarlanmış olan alanın güney duvarında oyulmuş 3 silmeli bir niş tespit edilmiştir

Resim 4: Pergamon Molla Mustafa Tepe buluntusu figürin.

(Tavukçu, A.Y., Tavukçu, Z. A. ve Ağaoğlu, 2011, s. 58; Bamyacı, 2006, s. 45, Res. 3.23). Kayanın oyulmuş iç kısmının tabanında libasyon sunumu ya da kurban sunumları için kullanıldığı düşünülen bir çukur bulunmaktadır. Batı duvarda ise pencere olması muhtemel açıklıklar tespit edilmiş, ve bu nedenle üstü kapalı bir yapı olarak kullanılmış, olabileceği düşünülmektedir.

Ana Tanrıça'ya adanmış kaya kutsal alanlarına *Pergamon* antik kentinden de örnek vermek mümkündür. 2006-2011 yılları arasında Pergamon çevresi yüzey araştırmaları kapsamında gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda Molla Mustafa Tepesi'nde tespit edilmiş olan kutsal alan Pergamon antik kentinin 10 km kuzeybatısında, Bakırçay ovasının batısında bir tepe üzerinde yer almaktadır (Zim-

mermann, 2010, s. 176). Kutsal alan, tepenin belirgin bir noktasında büyük kayalar ve oyulmuş nişlerden oluşmaktadır. Kırık kiremit parçaları bir çatının varlığını işaret ederken, alanda ele geçen içki kaplarının büyük çoğunluğu Geç Hellenistik Dönem'e aittir ve alanın o dönemde kırsal nüfus için özel bir öneme sahip olduğunu göstermektedir (Pirson, 2011, s. 159). Alanda ele geçen 50'den fazla tanrıçayı betimleyen figürin ve parçası ise buranın Klasik Dönem'den Roma Dönemi'nde kadar Ana Tanrıça kutsal alanı olarak kullanıldığını ve tanrıçanın burada tapım gören tek tanrı olduğunu göstermektedir (Pirson, 2013, ss. 131-133, Abb. 52-54; Ateş, 2013, s. 145) (Resim 4).

1.2. Mağaralar

Batı Anadolu bölgesinde kayalık alanlar dışında mağaraların da kutsal alanlar olarak düzenlenerek Ana Tanrıça'ya ibadet etmek amaçlı kullanıldıkları görülmüştür. *Pergamon* antik kentinin 10 km kuzeybatısında Pindasos (Kozak) Dağları'nda yer alan Kapıkaya olarak anılan kutsal alan, içinde su kaynağı bulunan 60 m yükseklikteki bir mağara ve kayalık bir alandan oluşmaktadır (Agelidis, 2011, s. 177). Selinus (Bergama Çayı) deresi kutsal alanın önünden aktmaktadır. Büyük bir kaya oluşumu kült merkezi olarak kullanılmış ve çevresi ibadet ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeniden tasarlanmıştır. Suyun arka duvardan girmesine olanak sağlayan, düşen kayalar tarafından oluşan doğal bir mağara ve bitişiğinde kayaların tıraşlanmasıyla oluşturulmuş bir terastan meydana gelmektedir. Alanın merkezini mağara ve içinde bulunan su kaynağı oluşturmaktadır. Mağaranın giriş kısmı, dağın dik yamacında kaya duvarı ve merdiven sunak şeklinde biçimlendirilmiş şekilde biten terasa bağlanmaktadır. Mağaranın içinde ve dışındaki kaya duvarlarda adak eşyalarının yerleştirilmesi için oluşturulmuş nişler yer almaktadır (Radt, 1978, ss. 596-597).

Kentin kuzeydoğu yamacında 2008 yılında yapılan çalışmalar sonucu yeni bir kutsal alan daha tanımlanmıştır ve doğal oluşum bir mağarayı da içeren kaya formasyonlarının düzenlenmesi ile oluşturulmuş geniş bir alanı kapsayan kompleks bir yapıya sahiptir. Alanın kuzey batı kısmında kaya oluşumları üzerine oluşturulmuş alanda ele geçen buluntular, alanın bu kısmının MÖ 2. ve 1. yüz yıllar ağırlıkta olmak üzere Hellenistik Dönem'de Meter kutsal alanı olarak kullanıldığını işaret etmektedir (Pirson, Ateş ve Engels, 2015, s. 287). Alanın kuzey kesiminin kült alanlarına ev sahipliği yaptığına dair en açık kanıtı, Mağara Tapınağı (Grottenheiligtum) olarak adlandırılan iki açık oda, bir koridor ve batıda bitişik iki mağaradan oluşan alan vermektedir. Mağaranın içi daha sonraki dönemlerde insan eli tarafından değişikliğe uğramıştır. Suyun mağaranın içine yönelmesini sağlayan bir düzenlemeye sahip olan mağara içinde ele geçen buluntular küçük bir kutsal envanter olarak yorumlanmıştır ve buluntuları ile MÖ 1. yüzyıl ile Augustus Dönemi arasına tarihlenmiştir. Kuzey mağarasındaki pişmiş toprak eserler, doğurganlığın birçok yönden ele alındığı Dionysiak bir çerçeveye girmektedir. Kutsal alanın hangi tanrıya atfedildiğini belirlemek mümkün değilse de buluntuları ile Hellenistik Dönem'in kutsal doğurganlık ve "Ana" kültü ile ilişkili bir çerçeveye sınırlandırılmaktadır (Pirson, Ateş ve Engels, 2015, s. 293) (Resim 5).

Resim 5: Pergamon Mağara tapınağı.

Mağaraların Meter'e ibadet etmek için seçildiği alanlara bir başka örnek Smyrna'nın güneyinde Gallesion Dağı eteklerinde, *Metropolis* kenti yakınında yer alan kutsal alanıdır. MÖ 4. yüzyıla tarihlenen alanda çok sayıda Meter'i betimleyen figürin ve adak kabartması bulunmuştur (Meriç, 1982, ss. 28-30).

1.3. Kaya Sunakları

Resim 6: Kolophon Kaya Sunağı

Bölgedeki Ana tanrıça açık hava kutsal alanları arasında kaya sunaklarını ayrı bir kategori olarak incelemek mümkündür. Kaya oyma nişlerden farklı olarak kayalık alanlarda oluşturulan sunakların merkezini oluşturduğu kutsal alanlara Sakız Adası (Khios), Kolophon ve Ephesos'ta tespit edilmiş alanlar örnek verilebilir.

Khios kent merkezine 6 km kuzeyinde yer alan, Daskalopetra olarak anılan açık hava kutsal alanı, oval biçimli olarak şekillendirilmiş bir platform seklindedir. Batıdan ulaşımı sağlanabilen platformun merkezinde bir blok (100x 90x 80 cm) yer almaktadır. Blok dört tarafından kabartmalar ile dikdörtgene yakın bir formda şekillendirilmiştir. MÖ 6. yüzyıla tarihlenen, mimari bir yapı görünümü verilerek oyulmuş bloğun denize bakan kısmında yüksek kabartma şeklinde yüksek arkalıklı bir taht üzerinde oturan tanrıça betimlenmiştir.⁶

Kolophon antik kenti de kaya sunaklarına bir örnek sunmaktadır (Holland, 1944, ss. 111-12, Res. 14). Kent agorasının doğu yamacında, Metroon'a yakın bir konumda tespit edilmiş olan kaya sunağı, 5x5x5 m. ölçülerindeki bir kaya oluşumu üzerinde yer alan ve iki merdiven ile ulaşılan *Khios*'takine benzer bir platform seklindedir. Platform üzerinde dikdörtgen bir çıkıntı (90x 75x 25 cm) ve 1,25 metre genişliğinde boydan boya uzanan bir oyuk tespit edilmiştir (Özgan, Gassner, Muss, Draganits ve Teraman, 2014, s. 98) (Resim 6).

⁶ Anıtın ve kabartmanın detaylı incelenmesi ve tartışmalar için bkz. Rubensohn ve Watzinger, 1928, ss. 109-116; Boardman, 1959, ss. 193-196; Romano, 1980, ss. 344-349; Vermaseren, 1982, s. 180, no. 561; Naumann, 1983, ss. 150-153; Graf, 1985, ss. 107-113; Roller, 1999, ss. 138; Xagorari-Gleifner, 2008, s. 99.

Kaya sunaklarına bir başka örnek *Ephesos*'ta Helenistik ve Roma kentinin hemen güneyinde bulunan Bülbüldağ (Koressos)'da yer almaktadır. Phryg kaya anıtlarıyla benzerlik taşıyan bu açık hava kutsal alanı kayalık bir çıkıntı üzerinde üç basamaktan oluşan ve bir platform ile son bulan bir yapıdadır. Platformun sonuna denk gelen yüksek kaya duvarında içinde tanrıçanın arkaik betiminin yer almış olması muhtemel bir dikdörtgen niş bulunmaktadır (Bammer ve Muss, 2006, s. 66, fig. 1).

1.4. Dağlar

Batı Anadolu Bölgesi'nde tanrıçanın Phrygia'da olduğu gibi dağlar ile özdeşleştirilerek, dağ doruklarında tapım gördüğüne dair örnekler vermek mümkündür. Birer açık hava kutsal alanı olarak değerlendirilebilecek bu kutsal dağlardan biri Kyzikos kentinin eteklerine kurulduğu Dyndimos Dağı (Ayı Dağı)'dır. Tanrıçanın burada tapım gördüğüne dair mimari açıdan kanıtlar bulunmasa da bir kutsal alanın bulunabileceğine dair antik kaynaklardan bilgi almaktayız. Meter Dindymene kültürünün kuruluşu Rodoslu Apollonios'un Argonautika adlı eserinde İason ve Argonotlara dayandırılmaktadır (Ap. Rhod. Argon. 1.1092 -1152; 1.1117-22). Apollonios ayrıca Argonautların Dindymene için kurdukları tapınaktan, asma kütüklerinden oydukları heykelden ve İason'un Dindymos Dağı'nda tahtındaki Tanrıların Anası'nı nasıl yatıştırdığından bahsetmektedir.

Tanrıça ile özdeşleştirilen bir başka dağ ise Troas bölgesinde İda (Kaz Dağı)'dır. O İda Dağı'nın tanrıçası Meter İdaia'dır (Strab., 10.3.12) ve Dardanus'un ilk eşinden olan oğullarından İdaeus, İda Dağındaki Kybele kültürünün ve tapınağının kurucusu olarak aktarılır (Hall. Dionysius, 1.61.4). Politik ve dinsel açıdan önemli bölge olarak hem Troia kentinde hem de İda yöresinde Tanrıçanın açık hava tapınaklarına ev sahipliği yapıyor olması büyük olasılıktır ki Kaz Dağı Pıynarlı Taş bölgesinde ele geçen tanrıçayı betimleyen figürinler muhtemel tapınağın yeri ile ilgili bölgeyi işaret edebilir (Cook, 1973, s. 298, pl.53). Roma Dönemi'nde de İda Dağı tanrıça ile ilişkilendirilmiş ve hatta Roma'nın kuruluş efsanesi üzerinden *Troia*'lı atalarına duydukları ilgi Troia yöresini onlar için önemli bir yer hâline getirmiştir. Troia Aeneas'ın doğduğu yer, İda ise Troia'nın yıkımından sonra Roma'ya gelmeden önce sığındıkları yerdir ve Magna Mater onlara yol göstermiştir (Ovid., *Fasti* 4. 264; Vergil, *Aeneas*: 2.693-97; 2.788; 3.111-14; 6.784-89; 7.138-40; 9.77-122; 10.156-58; 10.219-35; 10.252-55).

2. Metroonlar

Tanrıçanın, açık hava kutsal alanlarından farklı olarak kent içlerinde inşa edilmiş Metroon olarak anılabilecek tapınaklarından Batı Anadolu Bölgesi'nde tespiti yapılabilenlerden biri *Kyzikos* antik kentindedir. Kentin güney surlarına yakın Bouleutereion'un batısında inşa edilmiş olan tapınak günümüzde kaçak kazılar sonucu tahribe uğramış olsa da ele geçmiş buluntular ile Metroon olarak yorumlanabilmiştir (Macridy- Picard, 1921, ss. 436-470). Bu buluntular arasında Attis biçimli sütun parçaları büyük rol oynamaktadır. Tapınağın tam ölçüleri bilinmemekle beraber Metroon kalıntıları yaklaşık 120x40 m'lik bir alanı kaplamaktadır (Öztürk, 1996, s. 320). Dikdörtgen bir tasara sahip olduğu anlaşılan tapınağın mermer taban seviyesine ulaşılmış olup, Attis kabartmalı karyaditlerin taşıdığı başlıklar olabilecek Korinth sütun başlıkları tespit edilmiştir (Yaylalı, Özkaya, Öztürk, 2014, s. 14, Resim 3). Korinth sütun başlıkları, stilistik özellikleri nedeniyle Hadrian Dönemi'ne tarihlenmektedirler (Kaya-Tan, 2005, s. 48, Resim 12-13).

Tanrıçaya adanmış tapınaklara bir başka örnek *Pergamon*'un 30 km güneydoğusunda antik Aspendon (Yund) Dağı üzerinde Mamurt Kale olarak anılan alanda yer almaktadır. Hellenistik Dönem'e tarihlenen tapınak 1000 m yükseklikteki teraslı alan üzerinde 11 m uzunluğunda, 7 m genişliğindedir. 4 basamaklı temel üzerinde yükselen yapı in antis plana sahiptir ve pro-naos ve cella olarak ikiye bölünmüştür. Kült heykeli kadesi ve altların taş temelleri Hellenistik Dönem'den çok daha eskiye inmektedir. Tanrıça'nın bu alanda MÖ 5. yüzyıldan beri tapım gördü-

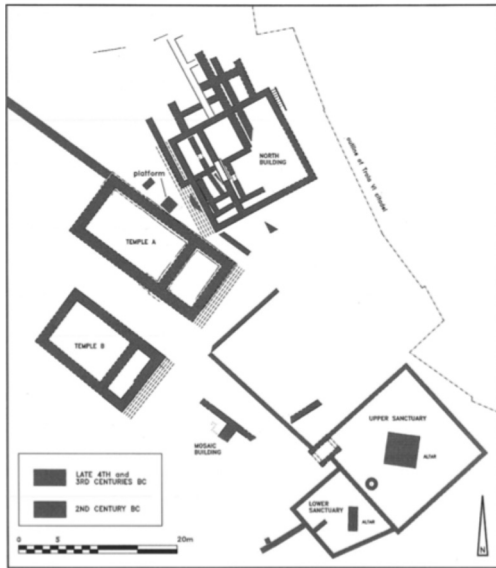

gü MÖ 3. yüzyılda Philetairos ile birlikte hızlı bir değişime sahne olup, kompleks bir yapı hâline getirildiği bilinmektedir (Agelidis, 2011, s. 178; Üreten, 2006, s. 214). Tapınak granit taşından Dor tarzında büyük kesme kütle taşlardan harçsız olarak inşa edilmiştir. Tapınak ve altar çevresindeki alanın tek odalardan oluşan formu Athena tapınağı ile mimari açıdan benzerlik göstermektedir (Radt 2002, s. 157 vd). Alanda ele geçen yazıtlar ve çok sayıda tanrıçayı betimleyen figürin ile Ana Tanrıça'ya adanmış olduğu kanıtlanan tapınak kent merkezinde konumlanmasa da, açıkça kent yönetimi tarafından destek görmüş ve özellikle MÖ 3. ve 2. yüzyıllarda kent inanisında önemli bir yere sahip olmuş gözükmektedir (Conze, Conze ve Schazmann, 1911, ss. 10-20 Pl. VII, fig.2; Ohlemutz 1968, ss. 17-178).

Smyrna'da günümüzde tespiti yapılamasa da epigrafik kanıtlar ve antik yazarlardan öğrendiğimiz Metroon olarak adlandırılan bir Ana Tanrıça tapınağı bulunmaktaydı.⁷ Tapınağın günümüz Tepecik tepesi üzerinde, araştırmalar henüz netleşmede de İsmet Kaptan Mahallesi sınırları içinde tepenin doğu kısmında konumlandırılmış olduğu düşünülmektedir (Cadoux, 2003, s. 145; Alatepeli, 2009, s. 57).

Erythrai antik kentinde de bir Metroon'un varlığına işaret olarak MÖ 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir yazıt bulunmaktadır. Yazıtta Meter rahipliğinden bahsedilmektedir (Engelmann-Merkelbach, 1973, no. 201). Fakat tapınağın yeri henüz tespit edilememiştir.

Kolophon arkeolojik veriler, yazıtlar ve antik kaynaklar ile kanıtlanan bir Metroon'a ev sahipliği yapmaktadır. Akropolisin doğu yamacında dar ve uzun bir teras üzerinde yer alan bir dizi bitişik mekân sırasını da barındıran kompleks bir yapıdır (Bruns-Özgan, Gassner ve Muss 2011, ss. 219-222). Kuzey Güney doğrultulu uzanan teras 35x100 m ölçülerindedir. Batı kısımda teras duvarları ile sınırlandırılmıştır. Bu duvar üzerinde 8,5 m genişliğinde ve 2 m derinliğinde bir niş tespit edilmiştir. Nişin önündeki alanda iki podyum yapısı bulunmaktadır. Alanın doğu kısmı ise ortalama 2,5 x 2,5 m ölçülerinde bitişik mekân sıralarından oluşmaktadır (Özgan ve diğerleri, 2012, ss. 269-271; Özgan ve diğerleri, 2013, ss. 196-197). 14 adet tespit edilmiş bu mekân sırası 43 m uzunluğundadır. Kutsal alan duvar teknikleri ile geç 5. yüzyıl veya erken 4. yüzyıla tarihlenmektedir. Alanda ele geçen yazıtlar tapınağın Atina Metroon'u gibi devlet arşivi olarak kullanıldığını göstermektedir (Vermaseren, 1987, ss. 601-605, no. 599; Roller, 1999, s. 163).

Resim 7: İlion Kenti Batı Kutsal Alanı Hellenistik Dönem Planı

3. Diğer Tapınaklar

Batı Anadolu bölgesinde tanrıçanın tapım gördüğüne dair kanıtlar bulunan fakat Metroon olarak tanımlanamayacak niteliklerde tapınaklar bulunmaktadır. Bunlardan biri İlion antik kentinde kentin Batı surlarına yakın bir konumda yer alan kutsal alandır. Birden fazla külte hizmet ettiği anlaşılan kompleks bir yapıda olan "Batı Kutsal Alanı" olasılıkla MÖ 700'lerde inşa edilmiş, Roma Dönemi'ne kadar gelişerek kullanılmaya devam edilmiştir. İki kısımdan oluşan kutsal alan Erken dönemlerde altarlara sahip açık hava kutsal alanyken Hellenistik Dönem'de duvarlar ile çevrili ve bir çok yapı eklenerek kompleks bir yapı hâline getirilmiştir. Kutsal alanda hangi tanrıya tapınıldığı kesin olmamakla birlikte birden fazla tanrının tapım gördüğü düşünülmektedir (Blegen, 1958, s. 307; Rose, 2013, s. 244). Ele geçen

⁷ Yazıt için: Vermaseren, 1987, No:543, Antik kaynaklar; Strab., XIV,I, 37, Ael. Aristid., XV; Pliny 14.6.54.

figürinlerden tanrıçayı betimleyenler diğer tanrılara oranlara en fazla sayıya sahiptir. İkincil bir külte dair Atlı Kahraman plakaları dikkat çeker ve kahraman kültü ile ilişkili olarak Dardanus ile özdeşleştirilir. Batı Kutsal Alanı'nda üçüncü bir kült olarak Samothrake Tanrılarında bahsetmek mümkündür.⁸

Priene'de farklı bir Meter tapınağı bulunmaktadır (Wiegand ve Schrader 1904, ss. 171-172; Schrader, 1964, s. 165). Pek gösterişli olmayan, küçük boyutlu açık hava tapınağı formundaki bu tapınak kentin batı sur duvarının yanına inşa edilmiştir. Batı kapısının güneyinde beşgen plana sahiptir ve içinde bir bothros bulunmaktadır (Vermaseren, 1987, ss. 203-204, no. 688, fig. 36). Plan şehir suruna adapte edilmiş olup güney kısmı kayaya oyulmuştur. Tanrıçayı betimleyen mermer heykel, figürin ve kabartmalar ve çok sayıda hayvan kemiği buluntuları ile Meter'e atfedilmiş olduğu düşünülmektedir.

Sonuç

Pergamon, Phokaia, Erythrai, Ephesos, Samos örneklerindeki gibi açık hava, kaya oyma Meter kutsal alanları, kayalık alanların Ana Tanrıça'nın yaşadığı yer olduğu konsepti üzerine kurulmuştur. Phrygia'da olduğu gibi kutsal alanları belirleyen temel özellik, tanrıçanın görüntüsünün içine yerleştirilerek sabitlendiği, kayanın oyulması ile oluşturulmuş nişlerdir. Phrygia'dakilere ek olarak, su havzaları, banklar, platformlar ve sunaklar eklenerek kompleks bir yapı hâline dönüştürülmüşlerdir. Nişler küçük boyutlarda ve dikdörtgen şekindedirler ve bazen basit bir çerçeve ile çevrelenmiş, bazen de Erythrai'de olduğu gibi sütunlu cephe görünümü verilmiştir.

Bölgedeki tanrıçaya adanmış bu kaya oyma kutsal alanların kent koruma sınırları içinde fakat yerleşim yerinin dışında veya kenarında konumlandıkları görülür. Tanrıçanın "kentlerin koruyucusu"⁹ misyonu ile ilgili olarak korunmasına ihtiyaç duyan sınır bölgelerinde, kent surlarına yakın veya bitişiğinde, limanların veya denizin yakınında yer almaktadırlar ve kaya, dağ yamacı ve tepelerin izole yüzeylerine oyulmaktadır. Doğal oluşum mağaraların da organize edilerek tanrıçaya ibadet etmek için seçilen alanlar görülmüştür. Her ne kadar "Dağların tanrıçası"¹⁰ olarak bilinse de Batı Anadolu Bölgesi'ndeki dağlık alanlarda tanrıçanın tespit edilmiş bir tapınağı bulunmamaktadır. Fakat tanrıçanın bu özelliğini koruduğu dağlar ile ilişkilendirilerek tapım gördüğü aşikârdır.

Batı Anadolu'da bu açık hava kutsal alanlar Arkaik Dönem'den itibaren kullanım görmektedirler ve tanrıçaya erken dönemlerde adanmış herhangi bir bağımsız mimari tapınak bulunmaması, bölgedeki kentlerin her birinde inşa edilen anıtsal tapınaklar ile karşılaştırıldığında dikkat çekicidir. Başka bir dikkat çekici nokta ise tanrıçanın kutsal alanlarının Erythrai ve Phokaia örneklerinde oldukları gibi kentte tapım gören büyük tanrıçalar ile yakın konumlandırılmış olmalarıdır.

Tanrıça, Roma Dönemi'nde dahi bu açık hava kutsal alanlarında tapım görmeye devam etmiş olsa da, ancak MÖ 4. yüzyılın başlarında bölgedeki Meter kültü için kabul edilebilir bir tapınağa sahip hâle gelmiştir. Bu gelişme Hellen toplumundaki dini ve siyasi ideolojideki değişimin bir sonucunu yansıtırken aynı zamanda tanrıçanın kırsal bir kült olmaktan şehir kültürüne dönüşümünü de gösterir. MÖ 5. yüzyılda Atina'da inşa edilen Metroon ile kültün çerçevesi çizilirken, Batı Anadolu'da da kentleri koruyan tanrıça, Kolophon'da olduğu gibi artık devlet arşivini de korumaktadır. Pergamon ve Erythrai örnekleri kültün kent yönetimi tarafından desteklendiğinin kanıtlarını sunarlar. Her ne kadar tamamen Hellenleşmiş bir kült gibi gözükse de İlion'da olduğu gibi farklı kült uygulamaları, bölgede Hellen şehirlerinden öncesine dayanan bir "Ana" kültünün varlığı ve adaptasyonu gözler önüne sermektedirler.

8 İlion kenti ve Samothrake Tanrıları arasındaki ilişki antik kaynaklarda açıkça ifade edilmektedir (Strab., 7. 49-50; Dion. Hall., 1.68.4-1.69.1). Bu ilişki Dardanus efsanesi üzerinden birbirine bağlanmaktadır. Dardanos Samothrake inançlarını bölgeye tanıtan ve Palladion'u kente getiren kişi olarak karşımıza çıkar.

9 Tanrıçanın bölgede yeni kurulan Hellen şehirlerinde tapım görmesinin Phryg geleneğinden gelen ve Hellen dinine girmesine sebep olan bu misyonu ile ilgili olduğunu savunan görüşler için bkz.; Bøgh, 2012, ss. 32-67.

10 Tanrıçaya seslendikleri bir başka isim olan "Kybele" ismi, Phryg dilindeki "Dağların Anası" anlamına gelen "Matar Kybileya" sıfatından türetilmiştir ki edebi kaynaklarda "Μήτηρ ὄρειά" (Dağ Ana) olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Kent	Konumu	Tanım	Tarih
Kyzikos	Kentin güney surları yakınında, Bouleutereion'un batısında	Metroon: Dikdörtgen bir tasarda, Attis kabartmalı karyatidlere sahiptir.	MÖ 2. yy.
		Kutsal Dağ: Dindymos Dağı <i>Meter Dindymene</i>	
Tenedos	Hacı Mahmut Mevkii	Kaya Oyma Kutsal Alan	-
İlion	Troy VI şehir surlarının güneybatı kenarında	Batı Kutsal Alanı: Birden fazla külte hizmet ettiği anlaşılan kompleks bir yapıdadır.	Arkaik - Roma
		*Kutsal Dağ: İda (Kaz)Dağı <i>Meter İdeia</i>	
Pergamon	a. Akropolün doğu yamacında ve kent çevresinde b. Yund Dağı c. Kozak Dağı d. Molla Mustafa Tepe'sinde kent dışı kutsal alanlar	Mamurt Kale: Meter Aspodene tapınağı Asperdonon Dağı (Kozak) üzerinde <i>in attis</i> planlı Dor düzeninde bir tapınak. <i>Meter Aspodene.</i>	Hellenistik – Roma
		Mamurt Kale dışındaki alanlar Kaya oyma kutsal alanlarıdır ve Mağara tapınaklarına sahiptirler.	
Phokaia	a. Liman: Yarım Ada'nın kuzey kısmına, liman girişi b. Değirmenli Tepe c. Altın Mağrası Tepesi d. Orak Adası e. İncir Adası	Kaya oyma kutsal alanlar.	Arkaik - Roma
Smyrna	Tepecik Tepesi	Metroon(?)	-
Erythrai	a. Kentin kuzey duvarlarına yakın b. Athena Tapınağı'nın bulunduğu Akropolis'in Kuzey, Güney ve Batı eteklerinde c. Kentin Güneydoğu eteklerinde	Kaya oyma kutsal alanlar.	Arkaik - Roma
		Metroon (?)	
Kolophon	Akropolis'in doğu yamacında	Metroon: Dar ve uzun bir teras üzerinde yer alan bir dizi bitişik mekan sırasını da barındıran kompleks bir yapıdır.	MÖ 4. yy.
		Kaya Sunağı	
Ephesos	a. Panayır Dağ (Pion)' ın Kuzeydoğu eteği b. Bülbüldağ (Koressos)	Kaya oyma kutsal alanlar.	MÖ 4. yy.
		Kaya Sunağı	
Metropolis	Kent dışı kutsal alan	Kutsal Dağ: Gallesion Dağı üzerinde iki Mağaradan oluşan kutsal alan	Erken Tunç - Roma
Priene	Kentin batı kapısının güneyinde	Tapınak beşgen plana sahip küçük tapınak formundadır.	Klasik Dönem
Khios	Kent merkezine 6 km.	Daskalopetra Kaya Sunağı	MÖ 6. Yüzyıl
Samos	Kastro Dağı etekleri	Kaya oyma kutsal alanlar.	Arkaik - Roma

Tablo 1: Batı Anadolu Meter Kutsal Alanları

Antik Kaynaklar

- Ap. Rhod. (=Apollonius Rhodius, *Argonautica*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Argonautica of Apollonius Rhodius*. Trans.: E.P. Coleridge, London, 1889.
- Ael. Aristid. (= Publius Aelius Aristides, *Orations*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Complete Works*, Trans.: Behr, C. Volume 2, Leiden 1981.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Antik Anadolu Coğrafyası* (Geographica XII-XIII-XI). Çev. A. Pekman. İstanbul 2015.
- Dion. Hal. (= Dionysius Halicarnassus, *Roman Antiquities*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*. Trans. Earnest Gary. Cambridge 1948.
- Ovid. (= Publius Ovidius Naso, *Fasti*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ovid's Fasti*. Trans. by J. G. Frazer, Cambridge 1959.
- Vergil. (= Vergilius, *Aeneid*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Aeneas*. Çev. O. Akşit. İstanbul 1965.
- Pliny (=C. Plinius Secundus, *Historia Naturalis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Natural History*. Trans. by H. Rackham (vols. 1-5, 9) and W.H.S. Jones (vols. 6-8) and D.E. Eichholz (vol. 10). Massachusetts and William Heinemann, London: Harvard University Press, 1949–1954.

Modern Kaynaklar

- Agelidis, S. (2011). Kulte und Heiligtümer in Pergamon. *Pergamon - Panorama der antiken Metropole. Begleitbuch zur Ausstellung* (ss. 174–183). Eine Ausstellung der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin.
- Akalın, A. G. (2008). Traces of the Mother Goddess in Erythrai. *Asia Minor Studien* 65, ss. 1-7.
- Akalın, A. G. (2008a). 2006 Yılı Erythrai Kazısı (İlk Sezon). *XXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı* 3, ss. 299-312. Ankara.
- Akalın Orbay, A. G. (2012). Erythrai Kazısı 2010 Sezonu. *XXXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı* 4, ss. 509-534. Ankara.
- Alatepeli, S. (2009). *Antik Kaynaklar Ve Kahıntılar Işığında Coğrafi Bilgi Sistemine Dayalı Smyrna Kenti Arkeolojik Haritasının Hazırlanması* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ateş, G. (2013). Pergamon'da Anatanrıça İnancı. Pergamon Kralları'nın Kültür Politikası ve Ana Tanrıça Kybele. *Aktüel Arkeoloji* 32 (Ocak), ss. 138-145.
- Bammer, A. and U. Muss. (2006). Ein Felsdenkmal auf dem Bülbüldağ von Ephesos. *Anatolia Antiqua* 14, ss. 65–69.
- Bamyacı, A. O. (2006). *Antik Denizcilikte Tenedos / Bozcaada: Kıysal Kullanım ve Ticaret* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi.
- Blegen, C.W. (1958). *Troy IV Part 1*. Princeton: University of Cincinnati by Princeton.
- Boardman, J. (1959). Chian and Early Ionic architecture. *The Antiquaries Journal* 39 (3-4), ss. 170-218.
- Borgeaud, P. (2004). *The Mother of the Gods: From Cybele to the Virgin Mary*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Bøgh, B. (2012). Mother of the Gods: Goddess of Power and Protector of Cities. *Numen* 59, ss. 32–67. Brill.

Börker C., Merkelbach R., Knibbe D., Engelmann, H. (1979). *Die Inschriften von Ephesos* Teil II. Wien.

Bruns-Özgan C., Gassner V., Muss U. (2011). Kolophon: Neue Untersuchungen zur Topographie der Stadt. *Anatolia Antiqua Tome 19*, ss. 199-239.

Cadoux, C. J. (2003). *İlk Çağda İzmir* (Çev. B. Umar). İstanbul: İletişim Yayınevi.

Cook, J. M. (1973). *The Troad: An Archaeological and Topographical Study*. Oxford: Clarendon Press.

Conze, A., Schazmann, P. (1911). *Mamurt-Kaleh: Ein Tempel der Göttermutter unweit Pergamon*. Berlin: G. Reimer.

Engelmann, H., Merkelbach, R. (1973). *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*. Vol. II. Bonn: R. Habelt.

Engelmann, H., Knibbe, D., Merkelbach, R. (1980). Die Inschriften von Ephesos Teil IV. *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, Vol. 14, ss. 168-9. Bonn: Habelt.

Erdoğan, A. (2003). *Phokaia Kaya Tapınakları* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erdoğan, A. (2006). Erythrai Kaya Kutsal Alanları. *OLBA XIII*, ss. 115-144.

Graf, F. (1985). *Nordionische Kulte: Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu der Kulte von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*. Rom: Schweizerisches Institut in Rom.

Hermay, A. (2000). De la Mère des dieux à Cybèle et Artémis. Les ambiguïtés de l'iconographie grecque archaïque. *Mythes et cultes. Etudes d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahi* içinde (ss. 193-203). Paris: Boccard.

Holland, L.B. (1944). Colophon. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 2(13), ss. 91-171.

Kaya, E., Tan, T. (2005). *Kyzikos Antik Kenti Metroon Kurtarma Kazısı. 14. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* içinde (ss. 45-54). Ankara: Yayınevi.

Knibbe, D. (1978). Ephesos-nicht nur die Stadt der Artemis: Die anderenephesischen Götter. S. Sahin (Ed.) et al (ÉPRO, 66), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976* içinde (ss. 489–503). Leiden: Brill.

Koder, J. and Ladstätter, S. (2010). Ephesos 2009. *XXXII Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, ss. 278-296. Ankara.

Koder, J. and Ladstätter, S. (2011). Ephesos 2010. *XXXIII Kazı Sonuçları Toplantısı 4*, ss. 59-92. Ankara.

Naumann, F. (1983). *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*. Tübingen: E. Wasmuth.

Ohlemutz, E. (1968). *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*. Darmstadt: Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Özgan, C., Gassner, V., Muss, U., Draganits, E., Teraman, Ö. (2014). Kolophon Antik Kenti 2012 Yılı Yüzey Araştırmaları. *31. Araştırma Sonuçları Toplantıları 2*. Cilt, ss. 97-109. Muğla.

Özgan, C.; Özgen, M.; Eren, K.; Polat, A.; Aykanat, B., (2013). Kolophon Antik Kenti 2011 Yılı Yüzey Araştırmaları. *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1*. Cilt, ss. 195-206. Çorum.

Özgan, C., Eren, K., Özgen, M., Polat, A., Becks, R., Çınar, Ö., (2012). Kolophon Antik Kenti 2010 Yılı Yüzey Araştırmaları. *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1*. Cilt, ss. 263-23. Ankara.

- Öztürk, N. (1996). Metroon Çalışmaları. *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, ss. 537 -560.
- Özyiğit, Ö. (1995a). 1993 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, ss. 425-437. Ankara.
- Özyiğit, Ö. (1995b). Les Dernières Fouilles de Phocée. *Phocée et la Fondation de Marseille*, ss. 46-60.
- Özyiğit, Ö. (1998). 1996 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, ss. 763-793. Ankara.
- Özyiğit, Ö. and Erdoğan. A. (2000). Les Sanctuaires de Phocée à la lumière des dernières fouilles. A. Hermay and H. Tréziny (Eds.) *Les cultes des cités phocéennes: actes du colloque international*, Aix-en-Provence, Marseille, 4-5 Juin 1999 içinde (ss. 11-23). Aix-en-Provence (France): Edisud.
- Özyiğit, Ö. (2003). Recent Work at Phokaia in the Light of Akurgal's. *Anadolu /Anatolia 25*, ss. 109-129. Ankara.
- Picard, C., Macridy-Bey, Th. (1921). Attis d'un Métrôn (?) de Cyzique. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Volume 45, ss. 436-470.
- Pirson, F. (2011). Pergamon: Bericht über die Arbeiten in der Kampagne 2010. *Archäologischer Anzeiger 2011/2*, ss. 82-212.
- Pirson, F. (2013). Pergamon – Bericht über die Arbeiten in der Kampagne 2012. *Archäologischer Anzeiger 2013/2*, ss. 79–164.
- Pirson, F., Ateş, G., Engels, B. (2015). Die neu entdeckten Felsheiligtümer am Osthang von Pergamon - ein innerstädtisches Kultzentrum für Meter-Kybele? K. Sporn – M. Kerschner – S. Ladstätter (Ed.), *Natur, Kult, Raum : Akten des internationalen Kolloquiums Paris-Lodron-Universität Salzburg, 20.-22. Jänner 2012* içinde (ss. 281-301). Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Radt, W. (1978). Kapıkaya Bei Pergamon-ein ländliches Heiligtum der Göttermutter Kybele und des Sonnengottes Mithras. *The Proceedings of the X. International Congress of Classical Archeology II (1973)*, ss. 593-602.
- Radt, W. (2002). *Pergamon; Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları* (Çev. S. Tammer). İstanbul: Yapı Kredi yayınları.
- Rein, M. J. (1996). Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type. E. N. Lane (Ed.), *Cybele, Attis and Related Cults: Essays in Memory of J.J. Vermaseren* içinde (ss. 223-238). Leiden: Brill.
- Roller, L.E. (1991). The Great Mother at Gordion: The Hellenization of an Anatolian Cult. *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 111, ss. 128-143.
- Roller, L. (1999). *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele* (2004 Türkçe çeviri). Berkeley: University of California Press.
- Romano, I. (1980). *Early Greek Cult Images*. (Doctoral dissertation). Pennsylvania: University of Pennsylvania.
- Rose, B. (2013). *The Archaeology of Greek and Roman Troy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubensohn, O., Watzinger, C. (1928). Die Daskalopetra auf Chios. *Athenische Mitteilungen 53*, ss. 109-116.
- Salviat, F. (1992). Sur la Religion de Marseille Grecque. Bats, M. Bertucchi, G. Congès G. (Ed.) *Marseille grecque et la Gaule: Actes du Colloque international d'Histoire et d'Archéologie et du Ve Congrès archéologique de Gaule méridionale (Marseille, 18-23 novembre 1990)* içinde (ss. 141-150). Lattes: Aix-en-Provence,. ADAM.
- Schede, M. (1964). *Die Ruinen von Priene*. Berlin: W. de Gruyter.

Soykal-Alanyalı, F. (1998). *Denkmäler des Kybele-Meterkultes in Ephesos* (Doctoral dissertation). Universität Wien: Institut für klassische Archäologie.

Soykal-Alanyalı, F. (2004). Wasser und zaum als Kultobjekte im Felsheiligtum am Panayırdağ. T. Korkut (Ed.), *Anadolu'da Doğdu: 60. yaşında Fahri Işık'a Armağan Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag* içinde (ss. 701-709). İstanbul: Ege Yayınları.

Tozkoparan, N. (1997). *Arkeolojik Buluntular Işığında Phokaia Adaları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tavukçu, A.Y., Tavukçu Z. A., Ağaoğlu, S. (2011). *Bozcaada-Tenedos Araştırmaları 2009. XXVIII Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, ss. 57-68. Ankara.

Thomas, C. M. (2004). The 'Mountain Mother': The Other Anatolian Goddess at Ephesos. G. Labarre (Ed.), *Les cultes locaux dans les mondes grec et romain: actes du colloque de Lyon, 7-8 juin 2001* içinde (ss. 249-262). Lyon: Université Lumière Lyon II.

Tsakos, K. (2007). Die Stadt Samos in der Geometrischen Archaischen Epoche. J. Cobet (Ed.), *Frühes Ionien: eine Bestandsaufnahme; Panionion-Symposion* Güzelçamlı, 26. September - 1. Oktober 1999 içinde (ss. 189-199). Mainz am Rhein: P. von Zabern.

Üreten, H. (2006). Mamurt Kale'de Meter Aspordene Kültü. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 46 (1), ss.211-222.

Vermaseren, M. J. (1977). *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*. London: Thames and Hudson.

Vermaseren, M. J. (1982). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* (CCCA) II, Graecia atque insulae. Leiden: E.J. Brill.

Vermaseren, M. J. (1987). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* (CCCA) I, Asia Minor. Leiden: E.J. Brill.

Wiegand, T., Schrader, H. (1904). *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*. Berlin: Reimer.

Xagorari-Gleißner, M. (2008). *Meter Theon: die Göttermutter bei den Griechen*. Mainz: Rutzen.

Yannouli, V. (2004). Les sanctuaires de Cybèle dans la ville de Samos. G. Labarre, (Ed.), *Les cultes locaux dans les mondes grec et romain. Actes du colloque de Lyon* içinde (ss. 115 -128). Paris: De Boccard.

Zimmermann, M. (2010). Die Chora von Pergamon. In Pergamon: Bericht über die Arbeiten in der Kampagne 2009. *Archäologischer Anzeiger* 2010/2, ss. 168-182.

Resimlerin Listesi

Resim 1: Phokaia Değirmenli Tepe Kaya Kutsal Alanı, 1.12.2018 tarihinde

<http://arkeodenemeler.blogspot.com/2013/06/phokaia-antik-kenti-iii-izmir-aiolis.html> adresinden edinilmiştir.

Resim 2: Erythrai'de bulunmuş figürin parçaları

Akalın-Orbay, A. G. (2012). Erythrai Kazısı 2010 Sezonu. *XXXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı 4*, ss. 529, Res. 8. Ankara.

Resim 3: Ephesos Panayır Dağ'da bulunmuş adak kabartmaları

Koder, J. and Ladstätter, S. (2011). Ephesos 2010. *XXXIII Kazı Sonuçları Toplantısı 4*, s. 290, Res. 3. Ankara.

Resim 4: Pergamon Molla Mustafa Tepe buluntusu figürin

Pirson, F. (2014). Pergamon, Türkei: Die Arbeiten der Jahre 2012 und 2013. *e-Forschungsberichte des dai*, ss. 106, Abb. 14.

Resim 5: Pergamon Mağara tapınağı

Pirson, F., Ateş, G., Engels, B. (2015). Die neu entdeckten Felsheiligtümer am Osthang von Pergamon - ein innerstädtisches Kultzentrum für Meter-Kybele? K. Sporn – M. Kerschner – S. Ladstätter (Ed.), *Natur, Kult, Raum: Akten des internationalen Kolloquiums Paris-Lodron-Universität Salzburg*, 20.-22. Jänner 2012 içinde, s. 290, Abb. 9.

Resim 6: Kolophon Kaya Sunağı

Özgan, C., Gassner, V., Muss, U., Draganits, E., Teraman, Ö. (2014). *Kolophon Antik Kenti 2012 Yılı Yüzey Arastirmaları. 31 Araştırma Sonuçları Toplantıları* 2. Cilt, s. 104, Resim 3.

Resim 7: İlion Kenti Batı Kutsal Alanı Hellenistik Dönem Planı

Rose, C. B. (1997). The 1996 Post-Bronze Age Excavations at Troia. *Studia Troica* 7, s. 77, fig. 3b.

Özgün Makale

Bir Augustus Mirası: Konsolidasyon Döneminde Tiberius'un İmparator Kültüne Yaklaşımı ve Kendisi için Uygulamalar¹

A Legacy of Augustus: Tiberius' Approach to Imperial Cult and his Administration of it in the Consolidation Period

Ferit BAZ²

Öz

Makalede Augustus'tan sonra Roma tahtına çıkmış olan imparator Tiberius'un imparator kültürüne karşı olan yaklaşımı ve kendisi için kurulan bazı kültler ve tanrısal onurlandırmalar ele alınmaktadır. Makalenin asıl ilgilendiği nokta, Tiberius'un Augustus'un imparator kültürü konusundaki mirasına sahip çıkmasıdır.

Anahtar Kelimeler: İmparator Kültü, Augustus, Tiberius, Küçükasya.

Abstract

The article discusses the approach of the emperor Tiberius, who inherited the Roman throne from Augustus, to the imperial cult, as well as some cults and divine honors established for him. The point of interest of the article is that Tiberius continues the legacy of Augustus.

Keywords: Imperial Cult, Augustus, Tiberius, Asia Minor.

Bilindiği üzere, Octavianus (daha sonraki ismiyle Augustus), MÖ 30/29 kışını Samos'da geçirirken Asia ve Bithynia eyaletlerinin sakinleri kendisinden adı geçen eyaletlerde ona ait kültürün kurulması için izin istediler. Octavianus, eyalet sakinlerinin isteklerini şartlı olarak kabul etmiştir: O bir taraftan Hellenler için Pergamon ve Nikomedia'da, Dea Roma ve Augustus kültlerinin kurulmasına onay vermiş; diğer taraftan Romalılar için Nikaia ve Ephesos'da, Dea Roma ve Divus Iulius (=Caesar) kültlerinin kurulmasına izin vermiştir (Dio. 51. 20; Tac. ann. 4. 37). Bu kültürleri örnek almak suretiyle Roma Dünyası'nın çeşitli yerlerinde kendisi için kültler kurulmuştur.

Augustus, Roma İmparatorluğu'nun ilk imparatoru olduğu için kendisi için kurulan kültler de imparator kültürünün başlangıcını temsil eder. Bu hâliyle kültler, Roma Dünyası için yenidir. Augustus'tan tahtı devralan Tiberius için de imparator kültürü kavramı henüz çok yenidir ve benzetme yerindeyse, o, bunu Augustus'tan miras almıştır. Augustus zamanında ortaya çıkan kültürün, Tiberius zamanında akibetinin ne olduğu elbette ki, merak konusudur: Tiberius'un Au-

¹ Makale başvuru tarihi: 25.03.2019, makale kabul tarihi: 08.04.2019.

² Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü, ferit.baz@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0003-0090-1004.

gustus kültürüne nasıl yaklaştığı, imparator kültürü olgusuna karşı nasıl bir tavır aldığı konuları çalışmada ele alınacaktır. Bununla birlikte kendisi için özellikle Küçükasya’da nerelerde kültürler kurulmuş olabileceğine de değinilecektir. Ağırlıklı olarak filolojik ve epigrafik belgelerin ışığı altında değerlendirilen kültürlerin tam olarak ne zaman kurulmuş olabileceğini belirleyememek de, söz konusu kültürler çoğunlukla kendisi hayattayken tesis edilmiş olmalıdır. Ayrıca Roma İmparatorluk Çağı siyasi tarihini kaleme alan Alman tarihçi Karl Christ, Tiberius’un hükümlerindeki süreci (MS 14-37), *principatus*’un konsolidasyon süreci olarak nitelendirmiştir (Christ, 1988, ss. 178-207). Bu ifadeden hareketle biz de Tiberius hükümler sürecini (MS 14-37) aynı isimle adlandırdık.

Caesar Tiberius’a Germania’da Yapılan Onurlandırmalar

Tiberius’un tanrısallığı ile ilgili bilgi sahibi olduğumuz en erken uygulama Germania topraklarında gerçekleşmiştir. Tiberius (MS 14-37) daha tahta çıkmadan önce, MS 4-6 yılları arasında, imperium proconsulare unvanıyla Germania’da komutan olarak görevlendirildiği sırada (Kienast, 1990, s. 77; Halfmann, 1986, s. 168), onun tanrısallığını ilgilendiren ilginç bir olay yaşanmıştır (Vell. 2, 107; Clauss, 1999, ss. 86-87): Antik yazar Velleius Paterculus’un aktardığına göre, Tiberius’un Elbe Irmağı kenarında kamp yaptığı yere kano içerisinde iri yapılı ve soylu bir Germen yaklaşmış, Tiberius’u görmek için izin istemiştir. Aldığı izin sayesinde Tiberius’un huzuruna çıkan misafir, ilk olarak “*Bizim gençlerimiz çıldırmış, çünkü onlar senin tanrısallığına (=numen) dua ettikleri halde, senin ordudan çekiniyorlar*” demiş. Bunun arkasından da, “*Senin iyiliğin ve iznin sayesinde önceden sadece kendi haklarında duymuş olduğum tanrıları bugün gördüm*” diye eklemiş ve “*daha önceden hiç bu kadar mutlu olmadığımı*” belirtmiştir. Tiberius’un huzurundan ayrılıp kanosuna binip karşı kıyıya çıkıncaya değin de arkaya kamp yerine doğru bakmıştır. Söz konusu anlatımda en dikkat çekici unsur, Germen misafirin, “tanrıları bugün gördüm (=hodie vidi deos)” demesi olmuştur. Buna göre, Roma’nın tanrısallığı düşmanları tarafından da bilinmektedir ve konuk Romalıların kamp yerinde birden fazla (Tiberius’tan başka?) tanrı görmüştür. Ancak başka hangi tanrıları kamp yerinde görmüştür sorusuna cevap verebilmek mümkün değildir. Burada hatırlatılması gereken nokta, Velleius Paterculus’un olayın görgü tanığı olmasıdır: Dolayısıyla dönemin çağdaşı olan ve *principatus* döneminin başlangıç yıllarını gören yazar, olasılıkla imparatorluk ailesinden hem baba Augustus’un hem de ondan sonra tahta çıkacak olan *adoptif* evlat Tiberius’un tanrısallıklarına bir arada atıfta bulunmuştur. Bu nedenle kendisi, Germen misafiri konuşturarak, kamuoyuna Roma hanedan üyelerine ait kültürün süreklilik ve bütünlük gösterdiğinin propogandasını yapmış olmalıdır. O dönem de seleften halefe geçecek *princeps* yönetiminin Roma’nın kalıcı yönetim şekli olacağını herhalde herkes öngöremiyordu ve her zaman olduğu gibi devletin bekası ön plandaydı. Hem Romalı bir devlet adamı hem de devrin entellektüel isimlerinden birisi olan Velleius Paterculus, çoğulcu imparator-tanrı ifadelerine değer vermiş olmalıydı. Roma merkezi otoritesinin beklediği de herhalde bu türden bir algının oluşmasıydı. Ayrıca Tiberius’un MS 4 yılında Gallia’da gerçekleştirdiği gezi halkın bir kesiminin onun gelişinden memnuniyet duymasına sebebiyet vermiş olmalıydı (Vell. 2. 104. 3-4; Witschel, 2008, s. 89). Bu esnada Bagacum Nerviorum adı verilen ve Gallia Belgica eyaletinin kuzeyinde yer alan yerleşim biriminde olasılıkla İtalyan kökenli olan Gnaeus Licinius adında birisi, Tiberius’un bölgeye gelişi nedeniyle kendisine bir heykel adamıştı (CIL 13, 3570; Halfmann, 1986, s. 168; Witschel, 2008, s. 89).

Yeni imparator için yapılan yeminler: Kıbrıs Adası Örneği

İmparator Augustus’un ölümünden sonra, ilkin Roma’da *consul*’ler olan Sextus Pompeius ve Sextus Appuleius, daha sonra imparatorluğun hassa alayı komutanı Seius Strabo ve *praefectus*

annonae olan C. Turranius isimli memurlar yeni imparator için yemin etmişlerdir. Bu görevlilerin arkasından *senatus*, ordu ve halk Tiberius için yeminler etmişlerdir (Tac. ann. 1. 7. 2; Seibert, 1970, s. 229). Hatta, *senatus*'taki bir toplantıda ise Valerius Messala isimli *senatus* üyesi Tiberius için her sene yemin edilmesini teklif etmişti (Tac. ann. 1. 8.4; Seibert, 1970, s. 230). Bunu izleyen süreçte Augustus'un ölüm haberini ve onun yerine Tiberius'un geçtiğini öğrenen eyaletliler yeminler etmeye başlamışlardır. Örneğin İtalya'ya yakın bulunan eyaletlerden Gallia ve Belgica eyaletleri bu durumu öğrenir öğrenmez, imparator için yeminler etmişlerdir (Tac. ann. 1. 34. 1; Seibert, 1970, s. 230). Esasen bu haberin Roma Dünyasının çeşitli yerlerine dalga dalga ulaştığını düşünmek gerekmektedir (Seibert, 1970, s. 230). İşte bu duruma örnek olarak, Kıbrıs Adası'nın güneybatısındaki kıyı kesiminde yer alan Palaipaphos yerleşimi sakinlerinin yemini söz konusu edilebilir (SEG 18, no. 578 = AE 1962, s. 248; Seibert, 1970, s. 230). Yemini belgeleyen yazıtta, yerleşme sakinlerinin "*hem karada hem de denizde imparator Tiberius'a sadık ve bağlı kalacakları, imparatora ve tüm ailesine tapacakları, Roma, Tiberius ve onun erkek çocukları için tanrısal onurlar sunacaklarının sözü verilmiştir*". Demek ki, imparator ve ailesine tapmak, aynı zamanda onlara tanrısal onurlar sunmak gibi uygulamalar, bir sadakat yeminin en temel öğeleriydi.

Yazıtın sonundaki ifadede sadece Roma, Tiberius ve onun erkek çocukları için tanrısal onurlar sunulacağı, başka hiç kimse için sunulmayacağı belirtilmektedir. Görüldüğü üzere, Tiberius'un annesi Livia'nın dâhil edilmeyişi oldukça dikkat çekicidir. Weinstock, hanedanın sağlamaştırılmasıyla ilgili olması gereken bu yemin içeriğinin Augustus'un politikası çerçevesinde oluştuğunu düşünmektedir (Weinstock, 1962, s. 323). Diğer taraftan Clauss da, Tiberius'un çocuklarının yeminin içine dâhil edilmesiyle hanedanın sağlamaştırılmasının söz konusu olduğunu düşünmekte ve ancak böyle bir ifadeyi koydurtan anlayışın sahibi olarak Augustus'un yanı sıra, Tiberius veya valinin olabileceğini dile getirmektedir (Clauss, 1999, s. 77). Hiç şüphe yoktur ki, bu türden bir yeminle, Roma imparatorlarının devamlılığına ve onlara tanrısal onurlar verileceğine atıf yapıyordu. Bu bir taraftan merkezi otoritenin beklediği bir durumken, diğer taraftan eyaletliler nesiller boyunca iktidar sahipleri ile bir bağ kurmayı tasarlamaktaydılar. Kıta Hellas'ta ele geçen bazı yazıtlarda imparatorlardan "tanrı imparatorların oğlu Tiberius" şeklinde bahsedilmesi, olasılıkla tanrı-imparator kavramının Caesar, Augustus ve Tiberius üzerinden tarihsel bir geçmişinin olduğunu anlatmak içindi (IG II 3264; IG VII 195). Yukarıdaki yeminle bu tarihsel olgunun, Tiberius'un oğullarıyla da bir geleceğinin olacağı anlatılmak isteniyordu. Diğer taraftan Palaipaphos'ta bu yemini tamamlayacak şekilde, Tiberius ve çocuklarına ilişkin bir tapınımın olduğunu gösteren bir delil mevcut değildir. Ancak bu durum büyük bir olasılıkla kayıtların günümüze ulaşamamış olmasından kaynaklanmaktadır (Mittford, 1960, s. 78).

Atina ve Anadolu'dan Bazı Kentlerin Kayıtsız Kalmamaları

İmparatorun kendisinin tahta çıktığını öğrenen bazı kentler sadakatlerini ve iyi niyetlerini sunmak için Asia eyaletinden kendisine elçilikler göndermişlerdir. Örneğin Asia eyaleti, Kos Adası ve olasılıkla Keramos kentinin elçileri imparatoru tahta çıkma vesilesiyle selamlamaya gitmişlerdi (Ziethen, 1994, Nr. 51, 56). Elbette ki bu türden örneklerin sayısı bugün bildiğimizden çok daha fazla olmalıydı. Örneğin Messenia'daki Messene yerleşimi sakinleri kendisine elçiler göndermişler ve onun adına kentte şenlikler tesis etmişlerdi (SEG 41, no. 328). Antik Dünya'nın en önemli cazibe merkezlerinden birisi olan Atina kent devleti sakinleri zaten tahta çıkmadan önce iyi ilişkiler içerisinde oldukları Tiberius için olasılıkla tahta çıkışının hemen sonrasında imparatoru *theos* olarak onurlandırmışlar (Vanderpool, 1959, ss. 86-89) ve kendisi için bir kült kurup, rahip tahsis etmişlerdir (IG II no. 3530).

Tiberius'un *Divus Augustus* Kültüne Hizmetleri

Tiberius'un iktidarı zamanında imparatorun külte karşı olan eğilimini ve kaynaklara yansıyan uygulamaları ele almadan önce, onun imparatorluğun kurucusu, *adoptif* babası Augustus'un tanrısallığına yaklaşımını değerlendirmek gerekir. Diğer bir deyişle Tiberius'un sefine karşı dindarlığı (= *pietas*) ele alınacaktır. Suetonius'un bildirdiğine göre, Augustus'un ölümünden sonra, *senatus*'a gittiği ilk gün onun anısına tanrılara yakarak *adoptif* babası için dualar etmiştir (Suet. Tib. 70). Antik yazar, hakkında daha fazla bilgi vermediği için bu duaların niteliği bilinmemektedir. Ancak en azından ilk gününden itibaren Augustus'a ilişkin bir düşkünlük söz konusudur. Augustus'un, Roma Devleti'ndeki saygınlığını sürdürmesi için atılacak en önemli adım şüphesiz onun için bir *consecratio* (=naaşu yakarak devlet tanrısı yapma töreni) düzenlenmesidir. Nitekim Tiberius onun için *consecratio* uygulanmasını sağlamıştır (Suet. Aug. 100; Vell. 2, 124,3; Dio 56, 42, 3; Herzog-Hauser, 1924, s. 833). Augustus artık bir *divus*'tur ve Roma *pantheon*'una dâhil edilmiştir. Üstelik Augustus için iki kere cenaze söylevi (= *laudatio funebris*) tertip edilmiştir: Bunlardan bir tanesini *Divus Julius* tapınağının önünde Tiberius; diğerini ise forumdaki *rostra* yapısının önünde Tiberius'un oğlu Drusus yapmıştır (Suet. Aug. 100). Elbette ki, Augustus'u, Roma *pantheon*'una dâhil etme durumunu salt Tiberius'un Augustus'a olan düşkünlüğüyle açıklamak yeterli değildir. Nasıl ki bir zamanlar Octavianus, Caesar'ın tanrısallığı ile ilgili bazı radikal uygulamaları gerçekleştirebilme çabası ve başarısı ortaya koyduysa ve kendi adına fayda sağladıysa, şimdi faydalanma sırası Tiberius'undur. İmparator artık tanrının oğludur (= *divi filius*) ve kendi tahtını her hâlükârda saygınlık ve meşruiyet hususlarında sağlamlaştırmıştır (Levick, 1976, s. 82).

Augustus'un *consecratio*'suna Augustus'un eşi Livia'da özen göstermiştir. Çünkü, kendisi, *ex praetor* seviyesinde olan Numerius Atticus adındaki bir kimseye sadece, Augustus'un gökyüzüne yükseldiğini gördüğüne dair yemin etmesi için bir milyon *sesters* para bağışlamıştır (Dio 56, 46). Bunun yanı sıra Livia, Augustus'un onuruna üç günlüğüne özel bir şenlik tertip ettirmiştir (Dio 56, 46). Livia bu tür faaliyetleri her ne sebepten ötürü yaparsa yapsın, kendisinin attığı bu yönlü adımlar, belli ki, kendi statüsünü güçlendirmeye yarıyordu.

Ancak hemen belirtelim ki, *divi filius* unvanını elde ettikten sonra da Tiberius, Augustus kültünün gelişmesi için çaba sarfetmiştir. Denilebilir ki, olasılıkla tüm iktidarı süresinde elinden geldiğince Augustus tapınımını hem nitelik hem de nicelik olarak teşvik etmiştir: İmparator Augustus'un senatörler tarafından *divus* olduğu ilan edildiğinde, başkent Roma'da rahipler kurulu atanmış ve kutsal törenlerin yapılması planlanmıştır. Rahipler kuruluna *sodales augustales* denilmiştir (Tac. ann. 2, 83; Herzog-Hauser, 1924, s. 833). Kurul bireyleri kura yöntemi ile belirlenmiş, Roma Devletinin en soylu isimlerinden yirmi bir kişi kurulda görev almışlardır. Bunların arasında Tiberius'un kendisi ve imparatorluk ailesinden Drusus, Claudius ve Germanicus da bulunmaktadır (CIL VI 909-910; Tac. ann. 1, 54; 2, 83; Cerfaux-Tondriau, 1957, s. 340). Ayrıca aynı kurulda Livia da *senatus* kararıyla imparatorun rahibesi sıfatıyla bulunmuş (Dio 56, 46; Taeger, 1960, s. 265), görevini icra ederken kendisine eşlik etmesi için ayrıca bir *lictor* tayin edilmiştir (Dio 56, 46). Demek oluyor ki, Tiberius gibi Livia da aynı zamanda kültün Roma'daki işleyişine katkı sağlamıştır.

Kutsal törenler ve rahiplerin atanmasından daha önemli olan konu elbette ki Roma'da bir Augustus tapınağının inşa edilmesiydi. Tiberius, Palatinus tepesinde bir Augustus Tapınağı'nı (*Templum Divi Augusti*) inşa ettirmeye başlamıştı (Dio. 56, 46; 59, 7; Tac. ann. 6, 45; Ios. ant. Iud. 19, 1, 2; Herzog-Hauser, 1924, s. 833; Cerfaux-Tondriau, 1957, s. 339). Dio, Tiberius'un, iktidarı süresince bir tek bu tapınağın yapımına başladığını belirtmektedir (Dio 57, 10). Aslında kanımızca antik tarihçi, dolaylı yollardan Augustus tapınımının Tiberius için ne denli önemli olduğunu vur-

gulamaya çalışmaktadır. Diğer taraftan Suetonius ise, Tiberius'un sadece Augustus tapınağını onardığından ve hatta onarımı dahi tamamlayamadığından, herhangi başkaca bir inşa faaliyetine girişmediğinden bahsetmektedir (Suet. Tib. 47). Suetonius'un bu anlatımından imparator Augustus henüz hayattayken Roma'da bir Augustus tapınağı olduğu ve bunu imparator Tiberius'un onarmaya başladığı sonucu çıkarılabilir. Ancak onun bu anlatımı doğru olmasa gerekir, çünkü Augustus hayattayken Roma'da bir tapınağa sahip olsaydı, bu tapınak muhtemelen kaynaklar vasıtasıyla üstelik abartılı bir biçimde anlatılmış olurdu. Dolayısıyla tapınağın temelden inşasına Tiberius zamanında başlanmış olmalıdır. Ancak Tiberius tapınağın tamamlandığını göremeden ölmüştür. Tapınağın hizmete açılması bir sonraki imparator Caligula zamanında gerçekleşmiştir (Dio 59, 7).

Görüldüğü üzere, tapınağın bitirilmesi doğal olarak belirli bir inşa sürecini gerektirdiğinden, başkentte başka bir adım daha atılmıştır. Söz konusu adım, Augustus'un altından bir heykelinin Mars tapınağının içerisine yerleştirilmesi olmuştur (Dio 56, 46). Ancak bu geçici bir adım mı olmuştur? Yoksa Augustus tapınağının Caligula zamanında hizmete alınmasından sonra da Mars tapınağında Augustus'un heykeli sürekli mi tutulmuştur? Bu hususlara şu anki bilgilerimizle cevap vermek mümkün görünmemektedir. Ayrıca hem Tiberius hem de Livia, *Divus Augustus* için Marcellus tiyatrosuna bir heykel adamışlardır (Clauss 1999, s. 83).

Tiberius'un zamanında, Campania bölgesinde yer alan ve Augustus'un öldüğü yer olan Nola kentinde de bir başka tapınak hizmete girmiştir (Suet. Tib. 40; Tac. ann. 4, 57; Dio 56, 46; Herzog-Hauser, 1924, s. 833; Cerfaux-Tondriau, 1957, s. 340). Cassius Dio; Roma ve Nola'daki tapınak tahsisi işlerinden sonra imparatorluk sınırları içerisinde çok farklı yerlerde insanların bazen gönüllü bazen de gönülsüz biçimde Augustus için tapınaklar inşa ettiklerinden bahsetmektedir (Dio 56, 46). Ayrıca Augustus için tapınak yapmayı isteyen Hispania'lılara da bu konuda izin verdiğini biliyoruz. Antik tarihçi Tacitus'un verdiği bilgi doğruysa, Augustus tapınağı inşası izni Roma'nın bütün eyaletleri için bir örnek olmuştur (Tac. ann. 1, 78; Cerfaux-Tondriau, 1957: 340). Ayrıca Iulius'lar sülalesi için bir şapel ve *Divus Augustus* için bir heykel Bovillae'de adanmıştır (Tac. ann. 2, 41).

Augustus tapınakların kurulmasının yanı sıra, Tiberius zamanında bilgi sahibi olunan diğer bir nokta ise, imparatorun Roma'daki Caelius Tepesi'nde çıkan yangının ardından, orada evleri zarar gören sakinlerin kayıplarını karşıladıktan ve onlara yardım ettikten sonra, tepenin ismini Augustus olarak değiştirmiş olmasıdır (Suet. Tib. 48). Ayrıca imparator herhangi bir Augustus heykelinin Roma'da birisinin cenaze geçidinde taşınmaması ve Roma'da *consul*'lerin imparatorun doğum gününü Martiales şenlikleri gibi kutlaması gerektiğini de kararlaştırmıştır (Dio 56, 46).

Tiberius zamanında Augustus'a Duyulması Gereken Saygınlık ve Augustus'u Betimleyen İlişkili Antikçağ Nesnelерinin Gücü

Tiberius, selefi Augustus'a duyulması gereken saygıda kusur eden kimselere karşı da savaş açmış gibi görünmektedir (Taeger, 1960, s. 268). Nitekim Suetonius'un aktardığı bir anlatım (Suet. Tib. 58) Tiberius'un konuyla ilgili hassasiyetini gözler önüne sermektedir:

Adamın biri Augustus'un heykelinin başını bir başkasıyla değiştirmek üzere, alıp götürmüştü; konu senatus'ta ele alındı, anlaşmazlık çıkınca, işkenceye başvuruldu. Sanki mahkûm edildikten sonra, bu türden suçlar öyle bir noktaya geldi ki, şunlar bile ölüm cezası gerektiren suç sayıldı: Augustus'un heykellerinden birinin yanında köle dövmek ya da birinin üstünü değiştirmesi, üstünde Augustus kabartması olan para

ya da yüzükle tuvalete ya da geneleve girmek, onun herhangi bir sözünü ya da yaptığı işi eleştirmek. Yine biri, eskiden Augustus'un da onurlandırıldığı günle aynı günde, doğduğu yerde kendisine onurlar verilmesine izin verildiği için öldürüldü. (Çev.: F. Telatar-G. Özaktürk)

Yukarıda antik yazar Suetonius'un Augustus'a karşı yapılacak bazı saygısız uygulamaların Tiberius tarafından nasıl bir reaksiyonla karşılandığını anlatması bakımından önemlidir. Kanımızca bu anlatımlar, imparator *Divus Augustus*'a duyulması gereken saygıyı içeren anlatımlardır. Bu durum bir taraftan Tiberius'un selefine duyduğu saygıyı ortaya koyarken, diğer taraftan da imparatorluğu yöneten otorite sahiplerini, (yani imparatorları), betimleyen nesnelere duyulması gereken saygıyı da gözler önüne sermektedir. Henüz devletin ikinci imparatoru zamanında, ilgili nesnelere kullanımı ile ilgili bazı ilkesel yaklaşımlar ortaya konulmuş denilebilir.

Ancak bazı uygunsuz davranışlar için bazı toleranslı kararların da alınabildiği gözlemlenmektedir: Örneğin, Roma atlı sınıfına (*ordo equestris*) mensup Falanius isimli birisi, kendi bahçesini satarken, Augustus'un heykelini de sattığı için suçlanmış, ancak daha sonradan imparator tarafından serbest bırakılmıştır (Tac.ann. 1. 73, Cerfaux-Tondriau, 1957, s. 340; Levick, 1976, s. 193; Freytag, 2011, s. 299). Aynı şekilde atlı sınıfına mensup Rubrius adındaki bir başka kimse, Augustus'un adı üzerine içtiği yeminde yalan söylediği için suçlanmış, sonradan Tiberius tarafından bu suçlamadan muaf tutulmuştur (Freytag, 2011, s. 299). Olasılıkla söz konusu yapılan suçlamalar imparator için sıradandı ve kapsamları sığ idi (Dio 5, 9, 3; Koestermann, 1955, s. 83). Tiberius'a göre, yalan yere yemin edenler ve onlara karşı bu türden günah işleyenler hakkında tanrılar karar verecektir (Tac. ann. 1, 73, 4; Levick, 1976, s. 193).³ Elbette ki, yukarıdaki toleranslı anlatımlar doğrudan doğruya *Divus Augustus* kültüyle ilişkilendirilmese de, Tiberius'un selefi Augustus'un saygınlığına takındığı tavrı göstermesi açısından değerlidir.

İmparatorun Külte Dair İsteksizliği

Ancak her ne kadar kendisi için imparator kültleri kurulsun da ve anlatılan bazı olaylarda tanrı olarak anılsa da bazı diğer filolojik kaynaklar, imparatorun kendi tanrısallığına karşı mesafeli olduğunu göstermektedir. Kanımızca en ilginç ve en açık olanı Suetonius'un aşağıda aktardığı bilgilerdir (Suet. Tib. 26-27):

...Sıradan bir yurttaş gibi davrandı. Kendisine verilen birçok ve büyük onurlardan yalnızca pek azını ve küçük olanlarını kabul etti. Halk için düzenlenen oyunlara denk düşen doğum gününün, gösterilere yalnızca iki atlı bir araba eklenerek onurlandırılmasına zoru zoruna izin verdi. Kendisi için tapınaklar adanmasını, rahip ve kâhinler atanmasını, heykellerinin ve büstlerinin kendi izni olmadan dikilmesini yasakladı. Bunların tanrı heykellerinin arasına değil de ancak tapınaklardaki süs eşyaları arasına yerleştirilmesine izin verdi. Yaptığı işler üzerine, yemin edilmesini engelledi ve eylül ayına Tiberius, ekim ayına da Livia adının verilmesine karşı çıktı. Kendisine imparator ön adının, vatanın babası takma adının verilmesini ve evinin girişine yurttaşlık çelenginin asılmasını kabul etmedi; Augustus adını bile her ne kadar onun mirasçısı olsa da, krallara ve yabancı soyların önderlerine yazdığı mektuplar dışında kullanmadı. Üç kezden çok consul'luk yapmadı, birinci consul'lüğü birkaç gün, ikincisi üç ay, sonuncusu ise, Roma'da bulunmadığı bir sırada mayıs ayının ortasına dek sürdü. Yaltaklanan kişilere öyle karşı çıktı ki, hiçbir senatörü saygısını sunması ya da iş görüşmesi için tahtirevanına kabul

³ Bu ifade için bkz. Sinclair, 1992, ss. 397-403.

etmedi, özür dilemek için dizlerine kapanmaya çalışan eski bir senatörden öyle bir kaçtı ki, adam sırt üstü yere düştü; bir söylev ya da konuşma sırasında kendisine dalkavukluk edencesine konuşan birinin sözünü kesmekten ve onu azarlayarak konuşma biçimini değiştirmekten hiç kaçınmazdı. Bir gün kendisine dominus diye seslenen birini, bir daha böyle hakaret edencesine konuşmaması için uyardı. Uğraşılardan kutsal diye söz eden birisini, yine onun sayesinde senatus'a girdiğini söyleyen bir başkasını sözlerini değiştirmeye ve 'sayesinde' yerine 'önerisiyle', 'kutsal' yerine de 'emek isteyen' demeye zorladı. (Çev. F. Telatar-G. Özaktürk)

Suetonius'un verdiği bilgiler doğru ise, Tiberius, kendi heykelinin tapınakta diğer tanrı heykelleri ile bir arada olmasına karşı çıkmıştır. Ayrıca, daha da ileriye giderek, *imperator* ve *pater patriae* unvanlarını, meşeden yapılan ve herhangi bir savaşta yurttaşını kurtaran her Romalı'ya verilen bir çelenk olan *corona civica*'nın saraya yerleştirilmesini, eylül ve ekim aylarının adlarının kendisi ve Livia'ya göre adlandırılmasını da reddetmiştir. *Pater patriae* unvanını kullanmaması diğer antik kaynaklar tarafından da dile getirilmiştir: Tarihçi Tacitus da imparatorun *vatanın babası* unvanını kabul etmediğinden ve yalalaklıktan nefret ettiğinden bahseder (Tac. ann. 1, 72; 2, 87). Cassius Dio'ya göre de, *vatanın babası* unvanını kullanmayı reddetmekle birlikte, bu unvan herhangi bir biçimde kendisi için telaffuz edildiğinde; yazıldığında veya söylendiğinde bundan da bir rahatsızlık duymamıştır (Dio 57, 8, 1-3). *Augustus* unvanını ise, yalnız krallar ve önemli ailelerle olan yazışmalarında kullanmıştır. Senatörlerin kendilerine saygı göstermeye çalışmak için tahtırevanına gelmelerini ve de kendi huzurunda dizlerine kapanmaya kalkışmalarını engellemiştir. Ayrıca kendisine dalkavukluk edenlere ve efendi diye adlandıranlara da karşı çıkmıştır. Ancak resmi yazışmalarda kendisine karşı saygı sözcükleri içeren ifadeleri mektuplarında yazmayan Rhodos'un ileri gelenlerine tepkisini bildirmiştir. İmparator onlara saygı ifadelerini eklettirmiştir (Suet. Tib. 32). Ayrıca Cassius Dio'nun verdiği bilgilerden de başka hiçbir şekilde kendisi için bir kutsal alanın veya heykel dikilmesine izin vermediği anlaşılmaktadır (Dio 57, 9, ayrıca bkz. Cerfaux-Tondriau 1957, s. 341; Taeger, 1960, s. 262).

Takvimde kendisi için önerilen değişikliklerden bir başkasını ise Cassius Dio dillendirmektedir. *Senatus* yine sonradan bu sefer doğduğu Kasım ayının adını kendi adıyla değiştirmek istemiştir. Ancak bu sefer de kendisi onlara anlamlı bir soru sorarak cevap vermiştir: Peki ya on üç tane Roma imparatoru olursa ne yapacaksınız? (Dio 57, 18, 2)⁴. Antik yazar soruya ilişkin herhangi bir cevaba yer vermemiştir. Buradan hareketle, kendisinin teklifi nüktedan bir biçimde reddetmiş olduğunu düşünüyoruz. Ancak diğer taraftan, bu anlatımdan da Tiberius'un kendisinden sonra hüküm sürecek olan diğer imparatorlar için de takvimde değişiklik yapılacağını, *senatus*'un bunu sadece kendisi için değil, diğer imparatorlar için de önereceğini düşünmesidir. *Senatus*'un bu tarz tekliflerinin sıradan olduğunu gösteren bir cevap olarak da dikkat çekicidir.

İmparator Tiberius, oğlu Germanicus'un çocukları olan torunları Nero ve Drusus'u *senatus*'a tavsiye etmiş, onların askerlik hizmetlerine başladığı günde, torunları için önemli olan bu hadiseyi halka para dağıtarak kutlamak istemiştir. Ancak torunlarının esenliği için resmi adakların gerçekleştirildiğini öğrenince, ancak deneyim kazanmış, olgunlaşmış önemli şahsiyetler için adaklar adanması gerektiğini *senatus*'ta söyleyerek bu duruma karşı çıkmıştır (Suet. Tib. 54). Dolayısıyla, Tiberius için onurlandırılacak insanların liyakat sahibi, tecrübeli kimseler olması gerekmekte ve de onlar onurlandırılmayı hak etmelidirler. İmparator; kendisini kölelerin efendisi, askerlerin imparatoru, diğerlerinin ise önderi olarak nitelendirmeyi daha uygun görmüştür. Bütün meselelerde demokratik davranarak kendi doğum günü kutlamaları için herhangi özel bir gösterinin yapılmasına izin vermemiştir. Bir nevi *primus inter pares* (=eşitler arasında birinci) gibi davranmıştır (Cerfaux-Tondriau, 1957, s. 340).

⁴ Takvimdeki değişiklik önerileri için bkz. Clauss, 1999, ss. 238-239.

Hellas'taki Gytheion Kentine Kült İzni Vermemesi

Tiberius'un imparator kültüne karşı ne kadar soğuk bir tavır takındığını Hellas'taki Peloponnesos Yarımadası'nın güneyinde bulunan Gytheion kentine hitaben yazılan, MS 14-19 yılları arasında tarihlenen bir imparatorluk mektubundan anlamaktayız (Taylor, 1929, s. 87). Gytheion halkı Roma'ya, dolayısıyla Tiberius'a, kendilerini Sparta egemenliğinden kurtardığı için teşekkür borçluydular. Bunun için de Tiberius'a ve Livia'ya ait kültleri kendi topraklarında kurmak için imparatorundan izin istemişlerdi. Tiberius, Gytheion halkına verdiği cevapta, devlet tanrıları arasına kabul edilen Augustus'un bir tanrı olarak onurlandırılmaya lâyık olduğunu, fakat kendisinin böyle bir onura lâyık olmadığını söylemiştir (Taeger, 1960, s. 263; Cerfaux-Tondriau, 1957, s. 341). Diğer taraftan kendisinin daha mütevazî olan ölümlülere uygun onurlandırılmaldan memnun kalacağını bildirmiştir (SEG 11 no. 922-923 Taylor, 1929, ss. 87-101).

Clauss, imparatorun red cevabı vermesinin olası nedenini, tasarlanan kültlerin içerisinde Livia'nın da yer alıyor olmasına bağlamaktadır (Clauss, 1999, s. 84, 239, ayrıca bkz. Cerfaux-Tondriau, 1957, s. 340). Araştırmacının hareket noktası, antik yazarlar tarafından nakledilen bazı bilgilerdir: Tacitus'un anlatımına göre, Tiberius kadınlara verilen onurların ölçülü ve az olması gerektiği fikrini benimsemiştir (Tac. ann. 1, 14; 5, 2.). Aynı türden bilgileri Suetonius ve Cassius Dio'da da bulabilmek mümkündür. *Senatus* tarafından kendisinin Livia'nın oğlu olarak adlandırılmasına, Livia'nın vatanın annesi ve diğer seçkin ifadelerle onurlandırılmasına karşı çıkmıştır (Suet. Tib. 50; Dio 57, 12). Dio da imparatorun istisnalar dışında Livia'nın onurlandırılmasına karşı çıktığını, ayrıca Livia'nın kendi evinde Augustus'a bir heykel adadığını bu adama işleminin onuruna senatör ve atlı sınıfı mensuplarına eşleriyle birlikte bir ziyafet vermek istediğini, ancak Tiberius'un onun bu tasarısı *senatus*'ta kabul görünceye değin Livia'ya engel olduğunu, sonuçta da erkeklere ziyafeti kendisinin verdiğini; kadınlara ise Livia'nın verdiğinden bahseder (Dio 57, 12). Hatta daha sonraki süreçte annesi ile kendisinin arasında husumet meydana geldikten ve imparator Roma'yı terkettikten sonra annesinin hayatta kaldığı son üç yıllık süreç içerisinde sadece bir kaç saatliğine annesi ile görüştüğü bilinmektedir (Suet Tib. 51). Hastalığında annesinin ziyaretine gitmediği anlaşılan Tiberius, Livia öldükten sonra da onun cenaze söylevinin ve *consecratio*'sunun yapılması esnasında başka hiçbir düzenlemeye gitmemiştir (Dio 58. 2).

Ancak Clauss'un bu görüşüne katılmak kanımızca güçtür. Eğer bu görüş doğru olsaydı, imparator bu tip tekliflerle gelen inisiyatif sahiplerine Livia'nın kültün kapsamı dışında bırakılması gerektiği cevabını verirdi. İmparator bunun yerine Gytheion kenti sakinlerine verdiği cevapta kendisine kült kurulmasını istememiş, Livia ile ilgili kült kurma isteğinde de kararı Livia'nın kendisinin vereceğini bildirmiştir (SEG 9, no. 922; Taeger, 1960, s. 276). Bu anlamda kendisi için olan kültü reddetmiş, ancak Livia'nın görüş hakkına da saygı duymuştur. İmparatorun cevabından sonra kent yönetiminin nasıl bir yol izledikleri durumu açık değildir (Price, 2004, s. 370). Diğer bir deyişle imparator Tiberius'un Gytheion'da kült sahibi olup olmadığı durumu belli değildir. Livia, açıkça kendisinin tanrılaştırılmasına karşı çıkmamış ve Gytheion'da kentin Tykhe'si olarak onurlandırılmıştır (Taeger, 1960, s. 263; Christ, 1988, s. 190). Ancak dikkatlerden kaçırılmaması gereken nokta, Augustus ve Livia için düzenlenen imparator kültü şenliklerinde, kentteki tiyatroya Augustus, Livia ve Tiberius'un heykellerinin konulması ve tiyatronun ortasına, üzerinde adak yapılması için aynı zamanda bir de masa yerleştirilmesidir (SEG 11, no. 923; Price, 2004, s. 192, 309, 347).

İmparatorun Küçükasya'daki Kültlerine Genel Bir Bakış ve Tiberius'un Kentlerdeki Deprem Yaralarını Sarması

İmparator Tiberius imparatorluğun çok farklı eyaletlerinde birçok kültürün sahibi olmuştur (Clauss, 1999, ss. 507-509). Küçükasya'da imparator kültürü konusunu ele alan araştırmacı Price, Anadolu'da Augustus'tan sonra en çok kültür sahibinin imparator Tiberius olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı, Tiberius kültürlerinin rahiplerine on bir adet kentte rastlandığını dile getirirken, bu kentlerin isimlerini zikretmemiş, sayıca fazla kültürün bulunmasının nedenini Anadolu'da meydana gelen depremden hasar gören kentlerin yaralarını sarmasına bağlamıştır. Muhtemelen bu kültürlerin çoğu imparator Tiberius hayattayken kurulmuşlardır. Böylelikle Küçükasya kentleri kendisine minnetarlıklarını sunmuşlardır (Price, 2004, s. 115). Bilindiği üzere, MS 17 senesinde Asia eyaleti kentlerinden, Aigai, Hyrkania, Kyme, Myrina, Philadelphia ve Sardes gibi on iki kent depremden zarar görmüş, imparator da bu kentlere para vermek veya vergi muafiyeti getirmek suretiyle katkıda bulunmuştur (Tac. ann. 2, 47; Taeger, 1960, s. 270).⁵ Bu kentlerden örneğin Sardes'te imparator Tiberius için kültür kurulduğu, bir kültür rahibine ait yazıt vasıtasıyla belgelenmektedir (ISardis no. 47).

Cappadocia Eyaleti Başkenti Caesarea'ya *Neokoros* Unvanı Verilmesi?

Bilindiği üzere, Tiberius'un hükümranlılığı sırasında, MS 17 senesinde Kappadokia krallığı toprakları üzerinde bir Cappadocia eyaleti oluşturulmuştur (Tac. Ann. 2. 42; Dio 57. 17. 4; Speidel, 2008, ss. 54-55). Başkent Caesarea'nın ilk neokoros unvanı, imparator Septimius Severus'un zamanına, tam olarak MS 204-206 yılları arasına tarihlenen sikkeler üzerinde görülmektedir (Burrell, 2004, ss. 246-248). Söz konusu ilk *neokoros*'luk, gerçekten imparator Septimius Severus zamanında mı bahsedilmiştir? Yoksa bu unvan daha önceki bir tarihte hüküm süren bir başka imparator tarafından mı Caesarea'lı kent sakinlerine verilmiştir? Mevcut kaynak durumuna göre, bu sorulara kesin bir cevap verebilmek elbette mümkün değildir.

Neokoros konusunu ilk defa çalışan ve Latince bir kitap kaleme almış olan araştırmacı Buechner de 1888 yılında, tapınak ve *neokoros* unvanı olmaksızın bir Cappadocia eyaletinin düşünülemediğini belirtmiştir. Ayrıca Galatia eyaleti örneğini vererek, Cappadocia'nın da eyalet olarak kuruluşundan itibaren hem tapınağa hem de unvana sahip olabileceğini işaret etmiştir (bu bilgi için bkz. Burrell, 2004, s. 248). Gerçekten de MÖ 25 senesinde kurulan Galatia eyaletinde imparator Augustus zamanında eyalet bazlı kültürün varlığını (Mitchell, 2011, s. 27) ve *neokoros* unvanını tespit etmek mümkündür (Burrell, 2004, ss. 166-173). Elbette ki imparator Septimius Severus zamanında kente yeni bir *neokoros*'luk verilmiş olma ihtimali söz konusu olabilir. Ancak, Buechner'in görüşü yani eyaletin kurulması ile birlikte *neokoros* unvanının Caesarea'ya bahsedilmesinin imparator Tiberius zamanında olması akla daha yakın gelmektedir. Çünkü biz biliyoruz ki, imparatorluğun erken dönemlerinde özellikle imparatorlar Claudius ve Vespasianus zamanında yeni ele geçirilen topraklarda veya yeniden idari yapılanmaya giden eyaletlerde kültür kurulmuştur (Herzog-Häuser, 1924, s. 837; Cerfaux-Tondriau, 1957, s. 355; Habicht, 1972, ss. 65-69; Fishwick, 1972, s. 711; Millar, 1977, s. 573; Wlosok, 1978, s. 46; Mellor, 1992, s. 390; Clauss, 1999, s. 394; Liertz, 1998, s. 10). Örneğin imparator Vespasianus zamanında, Pamphylia toprakları Lycia ile birleştirilip ortak bir eyalet parçası hâline dönüştürüldüğünde, Pamphylia topraklarında ilk defa Perge'ye *neokoros* unvanı verilmiştir (Burrell, 2004, ss. 175-177; Baz, 2016, ss. 134-147). Yurkarıda da belirtildiği üzere, Augustus tarafından kurulan Galatia eyaletinde, onun zamanında hem kültür hem de *neokoros* unvanı mevcuttu. İşte buradaki örneklerde olduğu gibi, Cappadocia

⁵ Elçilik faaliyetleri için bkz. Ziethen 1994, Nr. 27, 35, 37, 42, 45, 52, 56, 59, 64, 69, 70, 78, 87, 101.

eyalet sakinleri de eyaletleşmeyle birlikte kendi topraklarında *neokoros* unvanlı bir kült kurmak için inisiyatif kullanmaya istekli olsa gerektirler. Niçin *Pax Romana* döneminde özellikle de imparator Tiberius zamanında eyalet toprakları *neokoros* unvansız bırakılsın? Eyalet sakinlerinin isteğine karşılık merkezi otorite Roma, genellikle bu tip unvanları erken dönemlerden itibaren eyaletlilere vermeye meyilli davranmıştır. Ayrıca imparator Tiberius, başarılı bir dış ve güvenlik politikası izleyen, Augustus'un politikasını takip ettiren, özellikle savaş yerine diplomasiyi tercih eden bir imparatordu (Haehling, 2001, s. 58). Büyük bir ihtimalle, imparator Augustus'un kendi zamanında doğudaki en uç eyalet olan Galatia'da yaptığı gibi, imparator Tiberius da Cappadocia eyaletinde bu türden bir politika izlemiş olmalıdır. Bu nedenle de eyalete bir *neokoros* unvanı bahşetmiş olma ihtimali yüksektir.

İmparator Tasvirlerinin Koruyucu Özelliği ve Bazı Suistimler

Antik yazar Tacitus'un *senatus*'ta görüşülen, imparator Tiberius zamanına ait bir konuyu aktarması konu itibarıyla oldukça ilginçtir (Tac. ann. 3, 36)⁶: Anlatıma göre MS 21 senesinde Roma kentinde yaşayan bazı alt düzeydeki kimselerin üst düzeydeki *ordo senatorius* sınıfına ait kimselere yaptıkları haksız bir durum ele alınmıştır. Kimi zaman azatlı veya kölelerin kimi zamanda kanunsuz işler yapmış olan kimselerin, soylu kimselere yaptıkları sözlü ve fiili bazı taciz olayları dile getirilmiştir. Bu olaylardan bir tanesini, Gaius Cestius adındaki bir senatör anlatmıştır. Annia Rufilla adındaki bir kadın dolandırıcılık suçlamasıyla mahkemeye çıkarılmış ve haksız bulunmuştur. O, mahkemesini yürüten Cestius'a *forum*'daki *curia*'nın eşliğinde, hem tehdit hem de hakaret etmiştir. Cestius ise, kadına herhangi bir şekilde karşı gelemediğini, çünkü kadının elinde imparator Tiberius'a ait bir tasvir olduğunu, söz konusu nesneyi kötü amaçlı kullandığını anlatmıştır. Bu bağlamda kendisi bir şey yapamadığından, suçlu insanların cezadan kaçmak için tanrıların ve imparatorların kutsal eşyalarını suistimal etmemeleri gerektiğinden söz etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla *senatus*'taki diğer insanlar da kendisine hak vermişlerdir (Koestermann, 1955, s. 95). Aynı durumdan muzdarip olan insanlar bu tip suistimallerin önüne geçmek ve kendilerini koruyabilmek adına Drusus'tan konuyla ilgili bir yasa çıkarılması için ricada bulunmuşlardır (Tac. ann. 3, 36). Nitekim, *Digesta*'da yer aldığı şekliyle Roma'da *senatus* kararıyla çıkarılan bir yasaya göre başkasına zarar vermek amacıyla imparatorluk tasvirlerinin kullanılması yasaklanmış, buna uymayan kimselerin de tutuklanmaları kararlaştırılmıştır (Dig. 47, 10, 38; Clauss, 1999, s. 82). Ayrıca diğer bir antik yazar, Philostratos'un verdiği bilgiye göre, elinde; üzerinde Tiberius portresi bulunan bir sikkeyi taşıyan bir köleyi döven kimse dinsizlikle suçlanmıştır (Philostr. v. Apoll. 1, 15, 9; Clauss, 1999, s. 81). Antik yazarların bu türden anlatımları, elbette ki doğrudan imparator kültürünü ilgilendirmemektedir. Ancak imparator tasvirlerinin toplum açısından taşıdığı saygınlığı göstermeye yetmektedir. Tiberius portreli bir sikkeyi tutan kölenin dövülmesi ve onu döven kimsenin dinsizlikle suçlanmış olması, sikkenin de imparatorun tanrısallığına hizmet ettiğini düşündürmektedir.

MS 22 yılında Roma'da Tiberius ve Drusus'a ait Bazı Tanrısal Onurlar

MS 22 senesinde *senatus*'u ve Roma'da imparator kültürünü yakından ilgilendiren bir hadise, antik yazar Tacitus tarafından dile getirilmiştir. İmparator, *senatus*'tan oğlu genç Drusus'a *tribunus*'luk yetkisinin verilmesini istemiştir. *Senatus* ise, bu karara olumlu yaklaşırken, imparator ailesinin tasvirlerini, tanrıların sunaklarını, tapınak ve diğer alışlagelmiş onurlandırma anıtlarını dikmeyi önermişlerdir (Tac. ann. 3, 57). Tacitus'a göre *senatus* üyeleri, bundan başka

⁶ Ayrıca bkz. Clauss, 1999, ss. 78-80.

bir fikir önermemişler ve dalkavukluklarında hızlı davranmışlardır. Antik yazara göre, *senatus* temsilcilerinin bu düşüncesi sıkıcı ve sıradandır. Bu noktadan hareketle, *senatus*'ta bu tip onurlandırmaların yaygın bir biçimde düşünüldüğü ve hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. Olasılıkla değindiği hadisenin sıkıcılığından ötürü, Tacitus kimler için tasvirler, sunaklar ve tapınakların dikileceğini dillendirmemiştir. Clauss'a göre Tiberius oğlu genç Drusus'u kendisine veliaht yapmak arzusundadır, bu nedenle adı geçen öğeler hem Tiberius hem de Drusus'a ait olmalıdır (Clauss, 1999, s. 83).

***Provincia Asia*'da Smyrna'ya *Neokoros* Unvanlı Kült Verilmesi**

Anadolu'da kurulan kùltlerden ilginç olanlarından bir tanesi, kentler arasında yaşanan kıyasıya rekabet nedeniyle Asia eyaleti sınırları içerisinde kurulan kùlt gibi görünmektedir. Tacitus, birçok eyalet kentinin imparator kùltü tesis etmek için Roma'dan izin almaya çalıştıklarını dile getirmektedir (Tac ann. 4. 15; 4, 55-56): *Provincia Asia*'nın sakinleri, MS 22 senesinde eyaletlerinin bir önceki *proconsul*'u olan Gaius Silanus'u eyalette çok kötü işler yapmakla suçlamışlardır. *Senatus*'ta bu şikâyete ilişkin henüz herhangi bir şey yapılmadan imparator Tiberius duruma el koymuş, bunun sonucunda Gaius Silanus'un malı, mülkü müsadere edilip, kendisi sürgüne gönderilmiştir. Bu olayın ardından gene Asia eyaleti sakinleri, bu sefer MS 23 yılında eyaletlerinde *procurator* olan Lucilius Capito'yu da Roma'ya şikâyet etmişler ve bir önceki olaydaki gibi, duruma yine Tiberius el koyarak sorunu çözüme kavuşturmuştur.

İşte, imparatorun bu sağduyulu yaklaşımından ötürü eyaletliler; imparator Tiberius'un kendisine, Livia'ya ve *senatus*'a bir tapınak kurmak için izin istemişlerdir. Asia'da böyle bir kùltün kurulması için on bir kentin temsilcileri MS 23 yılında Roma'ya geldiklerinde, her kentin temsilcileri kentlerinin ne kadar köklü olduğunu anlatarak, kùltün kendi kentlerinde kurulması için *senatus*'u ikna etmeye çalışmışlardır. *Senatus*, MS 23 senesinde Asia eyaleti sakinlerine kùlt kuralmaları için izin verirken, bu tapınağın nerede kurulacağına dair bir karar verememişlerdir (Witulski, 2007, s. 38). Kentlerin elçileri üç yıl boyunca *senatus*'u ikna etmek için uzun süre mücadele etmiş gibi görünmektedirler (Witulski, 2007, ss. 38-39). Augustus kùltünün olmasından dolayı Pergamon'un; Artemis ve Apollon kùltlerini yenilemelerinden dolayı da Ephesos ve Miletos'un istekleri ise geri çevrilmiştir. Önemli kentler arasında geriye bir tek Smyrna ve Sardes kalmıştır. Sardes'in temsilcileri, kentlerinin eskiliğini; Smyrna temsilcileri ise kentlerinin eskiliğinin yanı sıra, vaktiyle siyasal anlamda (III. Antiokhos'a karşı 191-188) Roma'ya verdikleri desteği ve Roma kùltünün kendi topraklarında olmasını vurgulamışlardır. Bunun üzerine kılı kırk yararçasına düşünen *senatus*, kùltün Smyrna'da kurulmasına izin vermiştir (Tac ann. 4. 15; 4, 55-56; Cerfaux-Tondriau, 1957, s. 341; Friesen, 1993, ss. 14-19; Price, 2004, s. 124, 127, 420; Burrell, 2004, s. 3, 38-ss. 39, 276-277). Bu kararla Smyrna kenti birinci *neokoros* unvanına sahip olmuştur (Burrell, 2004, ss. 38-42). Smyrna'nın birinci *neokoros* unvanlı bu kùltü Asia Eyaletinin ikinci eyalet bazlı kùltü olmuştur (Witulski, 2007, s. 42). *Senatus*'un kentleri bu açıdan sınaması, kentlerde imparator kùltünün kurulmasının merkezi otorite Roma tarafından nasıl büyük bir titizlikle incelenip izin vermesi sonucunda olduğunu göstermektedir. Burada *senatus*'un gözden geçirdiği noktalar aynı zamanda kentlere verilen *neokoros* hakkının kriterlerini de oluşturmaktaydı. Dolayısıyla *neokoros* unvanı elde etmek isteyen kentlerin Roma açısından bazı kriterlere sahip olması gerekiyordu (Baz, 2008, ss. 139-152; Baz, 2016, ss. 134-147). Kararın verilmesinden sonra en erken MS 29/30-34/35 yılları arasına tarihlenen sikkeler üzerinde Smyrna'daki tapınak betimlenmiştir (Burrell, 2004, s. 39; Witulski, 2007, s. 38). Sikke üzerindeki figürlerden anlaşıldığı kadarıyla, kùltte Tiberius, Livia ve *senatus* dışında başka hiçbir kimseye yer verilmemiştir. Kùltten en fazla pay sahibi olan elbette ki imparator Tiberius'un kendisi olmuştur (Witulski, 2007, s. 42). Şaşırtıcı

bir biçimde imparator bazı sikkelerin üzerinde rahip kıyafetiyle tapınağın içinde betimlenmiştir (bunun için bkz. Price, 2004, s. 420).

Hispania Eyaletinde Kült Kurulmasına İzin Vermemesi

Smyrna ve dolayısıyla Asia eyaletine tanınan kült kurma hakkı, Hispania Ulterior eyaleti sakinlerinin inisiyatif kullanmasının önünü açmış görünmektedir. MS 25 senesinde Hispania Ulterior eyaletinden gelen bir elçi heyeti, imparator ve annesi için ortak bir tapınak inşa etmek için, gerekli izini almak amacıyla *senatus*'a gelmişlerdir (Ziethen, 1994, Nr. 110). Antik yazar Tacitus'un anlatımına göre, Hispanialılar, Asia eyaleti sakinlerinin aldığı izni örnek olarak görmüştür (Tac. ann. 4. 37). İmparator Tiberius, senatörlere karşı yaptığı konuşmasına öncelikle niçin Asia eyaletine bu türden bir izin verdiğini açıklamıştır. İmparator, Asia eyaletlerine verilen iznin nedeni olarak Augustus'un da Pergamon'a *divus* Augustus ve *dea* Roma kültürüne vaktiyle izin vermesi olduğunu söylemiştir. Augustus'un yaptıklarını bir yasaymış gibi izlediğini buna göre hareket ettiğini söylemiştir. İmparatora göre tek bir eyalette imparator kültü kurma isteği anlaşılabilir ve kendisinin Asia eyaletinde kült elde ettiği yerde *senatus*'un da kült elde ettiğini bildirmiştir. Ancak bu türden kültürlerin her eyalette olması, imparator için biraz kibirli ve hırslı bir durumun ortaya çıkmasına ve Augustus kültünün ortadan kaybolmasına sebebiyet verecektir (Tac. ann. 4. 37-38).⁷ Bu yüzden imparator onların bu türden isteklerini geri çevirmiştir.

Aspendos'taki Tiberius heykelleri ve Sunakları?

Aspendos'taki kült uygulamalarına ilişkin antik yazar Philostratos'un bir anlatımı konumuzla yakından ilgili görünmektedir (Philostr. v. Apoll. 1,15). Yazarın anlatımına göre kentteki tüccarların satış politikaları yüzünden Aspendos'ta tahıl kıtlığı yaşanmıştır. Aspendos halkı bu durumun birinci dereceden sorumlusu olarak önceden herhangi bir tedbir almayan Roma valisini görmüş ve onu yakmak istemişlerdir. Bu nedenle halk valiye öfkeyle saldırmıştır. Eğer bu anlatım doğruysa, problemi geç fark eden vali sorunla ilgilenmek üzere Aspendos'a gelmiş olmalıdır. Anlatımın ilerleyen kısımlarında valinin halkın bu saldırısından korunmak üzere, *agora*'da bulunan imparator Tiberius heykellerine *asyl* hakkı elde etmek amacıyla sığındığı anlatılmıştır. Bunun üzerine kızgın kent sakinleri ellerindeki meşaleleri *agora*'daki sunakların üzerine koyarak valiyi dinlemeye başlamışlardır. Yazarın, *agora*'daki bu heykelleri Olympia Zeus kültünden daha saygın ve daha otoriter olarak belirtmesinden ötürü, buradaki kutsal alanın saygınlığını inciterek alana giren halkın ne denli öfkeli oldukları sonucunu çıkarmak mümkündür (Clauss, 1999, s. 312, ss. 485-486). Anlatıma göre sonuçta vali, *agora*'daki Tiberius heykellerine ve burada kime ait oldukları bilinmeyen sunaklara sığınarak canını zor kurtarabilmiştir. Yukarıdaki bu anlatımdan hareketle, kentteki kültten hiçbir şekilde bahsetmeyen araştırmacı Clauss, *agora*'daki sunakların da heykeller gibi imparator Tiberius'a adanmış olduklarını düşünmektedir (Clauss, 1999, ss. 305-306). Araştırmacının bu düşüncesini şu anki bilgilerimizle ispatlamak imkânsız olsa da ihtimal dâhilindedir. Eğer bunu doğru kabul edecek olursak, Aspendos kent yönetiminin de diğer birçok kentte olduğu gibi imparator tapınımı için ayrı bir tapınak yapmak yerine *agora*'nın belli bir kısmında kült alanı oluşturduklarını ve böylelikle daha ağır bir masrafa girmediklerini söyleyebiliriz. Ancak hemen belirtelim ki, eğer burası gerçekten de bir kült alanı olsaydı, antik kaynağımız Philostratos buradan bir kült alanı şeklinde söz ederdi. Kült alanı olsun veya olmasın, halk agoranın belli bir kesimini imparator Tiberius'un heykelleri ve birtakım sunaklarla donatarak Roma ile olan ilişkisini güçlü tutmak istemiştir. Ancak halkın imparatorun eyaletteki en yüksek temsilcisi sayılan valiye yaptıkları linç girişimi bu ilişkiye gölge düşürecek cinstendir.

⁷ Ayrıca bkz. Burrell, 2004, ss. 276-277, 362-363.

Lykia Birliğindeki Kültü ve Lykia'nın Diğer Kentlerinde Kendisi İçin Yapılan Tanrısal Onurlandırmalar

Balbura'dan ele geçen bir *dekret* (IGR III 474; Price, 2004, s. 120) ve Phellos'tan ele geçen bir onurlandırma yazıtı (Schuler, 2005, s. 257 no. 3 = SEG 55, no. 1483) aracılığıyla, imparator Tiberius'un Lykia Birliği içerisinde tapınım gördüğünü anlıyoruz. Yazıtların MS 3. yüzyıla ait olmaları, kültürün varlığının Geç Antikçağ'a kadar sürdüğünü gözler önüne sermektedir. Schuler, Lykia Birliği'nde bir tek imparatorun kültürünün, yani şahsi tekil bir kültürün varlığına sadece imparator Tiberius için rastlandığını vurgulamıştır (Schuler, 2005, s. 260). O'na göre, hem bu durum hem de kendi kültürünün yüzyıllar boyunca yaşatılmasının çok özel geçerli sebepleri bulunmalıydı. Büyük bir olasılıkla Tiberius'un Lykia Birliği'ne özel bir yardımı dokunmuş olmalıdır. Örneğin imparator zamanında Lykia Bölgesi'nin eyaletleştirilmeyerek, Lykia'lılara otonomi verilmesi, bu minnettariğin sebebi olabilir (Schuler, 2005, s. 260). Bu olasılığı ispat edebilmek şu an için imkânsız olsa da, kesin olan tek şey, Tiberius'un yaptığı yardımın, desteğin, vb. Lykia'lılar tarafından unutulmaması ve yüzyıllar boyunca takdir edilmesiydi. Lykia'daki kendisine ait kurulan kültürün kökleri sağlamdı. Birliğin dışında lokal karakterli kültürlerine Aperlai kentinde rastlanmaktadır. Kendi kültürüne ait bir rahibin onurlandırma yazıtı bu durumu belgelemektedir (IGR III 692; Magie, 1950, s. 1392).

Topyekûn Lykialılar için bu denli önemli bir imparatorun birliğin dışında kentlerin epigrafik belgelerinde de özel tanrısal terimlerle yer alması beklenirdi ve öyle de oldu: Myra halk meclisi tarafından kendisi için heykelli bir onurlandırma yapılmış, heykel kaidesinde yazıtın baş tarafında imparatorun *tanrı sebastos'ların oğlu olan tanrı Tiberius* şeklinde söz edilmiş, sonrasında ise kendisinin *tüm evrenin kurtarıcısı ve hayırseveri* olduğu belirtilmiştir (IGR III 721). Söz konusu heykel kaidesi imparator Hadrianus zamanına ait Andriake'de *granarium* binasının (tahıl ambarı) içerisinde ele geçmiştir. Ayrıca aynı yapıdan ele geçen bir başka onurlandırma yazıtında, imparator tanrı Tiberius'un annesi olan tanrıça Livia Augusta'nın Myra kentinin *demos'u* tarafından onurlandırıldığı yer almaktadır (IGR III 720). Söz konusu bu heykeller, sonraki bir zaman diliminde vaktiyle dikildikleri orijinal buluntu yerlerinden kaldırılarak *granarium'a* getirilmiştir. Ayrıca Tlos'ta ele geçen bir onurlandırma yazıtında imparatorun evinden; *epiphanes* olan tanrıların en kutsal evi şeklinde söz edilerek imparator onurlandırılmaktadır (OGIS 557; Taeger, 1960, s. 276). Yine bir başka kent olan Limyra'da ise, imparator Tiberius'un oğlu Drusus için yapılan bir heykelin kaidesinde Drusus'tan doğrudan doğruya *tanrı Tiberius'un oğlu ve kentin hayırseveri* ifadeleri yer almaktadır (SEG 57, no. 1648). Hatta öyle ki, Quintus Cornelius Priscus adındaki bir imparator temsilcisi Ksanthoslular tarafından onurlandırıldığında tanrı Tiberius'un temsilcisi şeklinde bir ifadeyle zikredilmiştir (bunun için bkz. Balland, 1981, no. 47; Schuler, 2005, s. 260).

Anadolu'dan Bilinen Bazı Diğer Kültleri:

Aşağıda sıralanan yerleşmelerdeki imparator Tiberius için yapılan faaliyetlerin tamamı kesin bir biçimde tarihlendirilemez de, bunlar büyük bir olasılıkla imparatorun hükümler süresi içerisinde, kendisi henüz hayattayken gerçekleştirilmişlerdir: Asia Eyaletinin başkenti Ephesos'da (Engelmann, 1993, s. 293), diğer kentleri olan Teos (SEG 15, no. 718) ve Tralleis (ITralles, 11) gibi yerleşmelerinde imparator Tiberius'un rahiplerine rastlanmaktadır. Ayrıca Asia eyaletinin önemli kentlerinden Aphrodisias'ta yapımına Tiberius zamanında başlanmış olan *Sebasteion* yapısı da konu itibarıyla değerlidir. Buradaki yapı Aphrodite, *Theoi Sebastoi* ve kentin *demos'una* adanmıştır (Smith, 1987, s. 90; Smith, 1988, s. 51). Burada sadece Tiberius değil, Iulius-

Claudius'lar sülalesinin üyelerinin tamamı tapınım görmüş olsa gerektirler. Ayrıca İkonion'da ele geçen bir yazıtta, Gaius Iulius Varius adında birisinin imparator Tiberius'un rahipliğini yaptığı bildirilmektedir (IGR III 1473; Röhr, 2009, no. 573). Yine Lykaonia bölgesinden Laodikeia'dan (Halıcı) ele geçen bir yazıttan L. Calpurnius Piso adındaki birisinin imparator Tiberius ve Galatia eyaleti valisi Calpurnius Piso Frugi zamanında imparator kültü rahipliği yaptığı anlaşılmaktadır (IGR III 249; Röhr, 2009, no. 596). Bunun yanı sıra, Stratonikeia kentinin tiyatrosunun *orquestra* kısmında bulunmuş bir heykel kaidesinden imparator Tiberius için heykelli bir onurlandırma yapıldığı anlaşılmaktadır. Herhangi bir tanrısal öge imparator için söz konusu değildir, ancak kaidenin dikildiği orijinal yerin tiyatronun yukarısında bulunan imparatorluk tapınağı olabileceği ihtimali söz konusudur (SEG 52, no. 1100). Bunların dışında, Klaros'ta Apollon tapınağının *pronaos*'unun kuzey bölümünde imparatora bir kült mekânının tahsis edilmiş olduğu, orada ele geçen bir inşa yazıtından anlaşılmaktadır (SEG 49, no. 1517=SEG 51, no. 1597; Price, 2004: s. 252, s. 412).

Sonuc

İlkin bir zamanlar Augustus'un Caesar için yaptıklarını, Tiberius'un da selefi Augustus için yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi selefine karşı dindarca davranmıştır (krş. Herzog-Hauser, 1924, s. 833). Tiberius'un *Divus Augustus*'a düşkünlüğü ve onun için yaptıkları, Augustus'un Roma toplumunda bıraktığı izlerin daha kalıcı olmasına hizmet etmiş olmalıdır. Aynı zamanda Tiberius için de yeni olan imparator kültü olgusu, Roma Dünyası'nda daha yaygın bir hal almaya başlamış olmalıdır. Örneğin Aphrodisias'ta inşa edilen *sebasteion* yapısı tüm Iulius Claudius'lar sülalesinin kültü için (*Theoi Sebastoi*) tasarlanmıştır. Kült geçici değil, artık kalıcı bir hâl almış görünmektedir. Öyle ki, Lykia Birliği'nde kendisinin kültü dahi MS 3. yüzyıla değin varlığını sürdürmüştür.

İmparator kültünün en çok eyalet bazlı olanları ile ilgilenmiş görünmektedir. Bazı eyaletler onun zamanında kült sahibi olmuşlardır. En istekli bir biçimde eyalet kültü kurulmasına izin verdiği görülen eyalet, *Provincia Asia*'dır. Kendisinin Smyrna kentine verdiği *neokoros* unvanlı kültü, aslında Augustus'un Asia eyaletindeki kült politikasının devamı niteliğindedir. Benzetme yerindeyse, Tiberius Augustus'un kült yönündeki mirasına bu eyalette sahip çıkmıştır. Çünkü Actium zaferinden hemen sonra, Augustus bu eyaletteki Pergamon ve Nikomedia'da kentlerine kültler kurulmasına izin vermiştir.

Ayrıca Tiberius zamanında muhtemelen Cappadocia'da da bir *neokoros* unvanlı eyalet bazlı bir kültün Kaisareia'da kurulması söz konusudur. Çünkü Cappadocia Eyaleti, MS 17 senesinde kendisinin iktidarında ortaya çıkmıştır. Bir zamanlar Augustus da Galatia'yı eyalet yapmış ve kendi iktidarında Ankyra'da Augustus kültü kurulmasına izin vermişti. Büyük bir ihtimalle Tiberius Galatia örneğinde olduğu gibi, Augustus'un izinden giderek, Cappadocia'da hem bir eyaletin oluşmasına hem de başkentinde kültün kurulmasına izin vermiş olmalıdır. Tiberius'un birçok politikada selefini takip etmesi gibi (Rogers, 1940, ss. 532-536), eyalet bazlı kült hususunda da Augustus'un politikasını devam ettirerek onun bu yöndeki mirasını devam ettirdiği söylenebilir (Taylor, 1929, ss. 96-97).

Ancak hemen belirtelim ki, eyalet bazlı kültlere yaklaşımı her coğrafya için aynı olmamıştır. Bazı eyalet sakinlerine kült kurma konusunda olumsuz cevaplar vermiştir. O'na göre her eyalete bu türden kült izni verilmesi hem ölçsüz, kibirli bir yaklaşımın ortaya çıkmasına; hem de Augustus kültünün ortadan kalkmasına sebebiyet verecektir. Bu nedenlerden ötürü, Hispania Eyaleti sakinlerine kült izni vermemiştir. Aynı şekilde, Hellas'taki Gytheion kentine ise, kendisinin bu türden onurlara layık olmadığını, bu türden onurlara ancak Augustus'un layık olduğunu dile

getirerek geri çevirmiştir. Son iki örnekten anlaşılacağı üzere Tiberius, Augustus kültürünü arka planda bırakarak kendi kültürünün ön plana çıkmasından sakınmıştır. Bu örnekler dahi, onun Augustus'a olan dindarlığını ortaya koymaktadır.

Başkent Roma'da ise kendisinin kültürüne ve tanrısal onurlar almasına dair soğuk bir tavır takındığı görülür. Kendisi için tapınaklar adanmasını, rahip ve kâhinler atanmasını, kutsal alanlar oluşturulmasını ve takvimdeki bazı ayların kendi ismiyle değiştirilmesine karşı çıkmıştır. Hatta kendi torunlarının esenliği için resmi adakların gerçekleştirilmesini dahi istememiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki, kendisi tahta çıktığı ilk günden son gününe değin bu çizgisinden hiç ayrılmamıştır. Diğer bir deyişle kendisinden sonra tahta çıkan bazı imparatorların ilk zamanlarında yaptıkları gibi ölçülü olup, sonrasında ölçüsüzce yaklaşımlar sergilemeleri gibi bir anlayışa sahip olmamıştır. Son olarak Küçükasya'da kendisi için sıklıkla görülen imparator kültürü faaliyetlerini büyük bir kesimi elbetteki lokal karakterlidir. Eyaletlerdeki bu türden kültürler imparator izni alınmadan kuruldukları için, kültürlerin ortaya çıkış süreçlerinde imparatorun bir tasarrufu olmamıştır. Ancak kendisinin Küçükasya'da nispeten sevilen bir imparator olduğu anlaşılmaktadır.

Antik Kaynaklar

- Dio (= Cassius Dio, *Rhomaika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roman History*. With an English Translation by E. Carry I-IX. London 1914-1927 (The Loeb Classical Library).
- Ios. ant. Iud. (= Flavius Iosephus Historicus, *Antiquitates Iudaicae*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Jewish Antiquities*. With an English translation by H. St. J. Thackeray IV-IX. London, New York 1930-1939 (The Loeb Classical Library).
- Philostr. v. Apoll (=Philostratus, *Vita Apolloni*).
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Life of Apollonius of Tyana I-II*, ed. C. P. Jones, 2005.
- Suet. (= Suetonius, *De Vita Duodecim Caesarum*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Lives of the Caesars*. Edited and translated by J. C. Rolfe I-II. Cambridge, Mass.-London 2001 (The Loeb Classical Library).
Gaius Seuetonius Tranquillus. On iki Caesar'ın Yaşamı, Latince'den Çevirenler: F. Telatar – G. Özaktürk, Ankara, 2008.
- Tac. ann. (= Tacitus, *Annales*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Annals*. With an English Translation by J. Jackson. Cambridge, Mass.-London 1969 (The Loeb Classical Library).
- Vell. (= Velleius Paterculus, *Historia Romana*) Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Roman History*. With an English translation by F. Shipley. London 1924 (The Loeb Classical Library).

Modern Kaynaklar ve Kısaltmalar Listesi

AE L'Année Épigraphique.

Balland, A. (1981). Fouilles de Xanthos VII. *Inscriptions d'époque impériale du Létôon*. Paris: Klincksieck.

Baz, F. (2008). M.S: I. II. Yüzyıllarda Side Antik Kentine Neokoros Unvanı Verilip Verilmediğine İlişkin Düşünceler. H. Alan et alii (Ed.), *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarhoğlu'na Armağan* içinde (ss. 139-151). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Baz, F. (2016). Pamphylia'nın İlk Neokoros Unvanının Perge'ye Verilmesi Hakkında Düşünceler. B. Takmer et alii (Ed.), *Vir doctus Anatolicus. Studies in Memory of Sencer Şahin* içinde (ss. 134-147). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

Burrell, B. (2004). *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*. Leiden-Boston: Brill.

Cerfaux, L., Tondriau, J. (1957). *Le culte des souverains dans la civilisation greco-romaine*. Tournai: Desclée et Cie.

Christ, K. (1988). *Geschichte der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zu Konstantin*. München: C.H. Beck Verlag.

CIL Corpus Inscriptionum Latinarum.

Clauss, M. (1999). *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich*. Stuttgart-Leipzig: Teubner.

Engelmann, H. (1993). Zum Kaiserkult in Ephesos. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 97, ss. 279-289.

Fishwick, D. (1972). The Institution of the provincial cult in Roman Mauretania, *Historia*, 21, ss. 698-711.

Freytag, L. (2011). *Tiberius und Tacitus*. Paderborn: Europäischer Geschichtsverlag.

Friesen, S. J. (1993). *Twice Neokoros. Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family*. Leiden: Brill.

Habicht, Chr. (1972). Die augusteische Zeit und das erste Jahrhundert nach Christi Geburt. W. den Boer (Ed.), *Le culte des souverains dans l'empire romain* içinde (ss. 39-99). Geneva: Fondation Hardt pour l'étude de l'Antiquité classique

Haehling, von R. (2001). Tiberius. M. Clauss (Hg.). *Die römischen Kaiser. 55 historische Portraits von Caesar bis Justinian*, (ss. 50-63). München: C.H. Beck.

Halfmann, H. (1986). *Itinera principum: Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich*. Stuttgart: Steiner Verlag.

Herzog-Hauser, G. (1924). Kaiserkult. *RE Suppl. IV*, ss. 806-853.

IG Inscriptiones Graecae.

IGR Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes.

Isardis W. H. Buckler – D. M. Robinson, Sardis, VII. *Greek and Latin Inscriptions, Part I*. Leiden 1932.

ITralles F. Poljakov, (1989) *Die Inschriften von Tralleis und Nysa. Band 1*, Bonn: Rudolph Habelt.

Kienast, D. (1990). *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Koestermann, E. (1955). Die Majestätsprozesse unter Tiberius. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 4, 1 ss. 72-106.

Levick, B. (1976). *Tiberius the Politician*. London: Thames & Hudson.

Liertz, U. M. (1998). *Kult und Kaiser: Studien zu Kaiserkult und Kaiserverehrung in den germanischen Provinzen und in Gallia Belgica zur römischen Kaiserzeit*. Rom: Acta Instituti Romani Finlandiae.

Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor I-II*. Princeton: Princeton University Press.

MDAI Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts.

Mellor, R. (1992). The Local Character of Roman Imperial Religion. *Athenaeum* 80, ss. 385-400.

Millar, F. (1977). *The Emperor in the Roman World*. London: Duckworth.

- Mitchell, St. (2011). Galatia Eyaleti ve Eyalete ait İmparatorluk Kültü. M. Kadioğlu et alli (Ed.), *Roma Döneminde Ankyra* içinde (ss. 25-34). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mitford, T. B. (1960). A Cypriot Oath of Allegiance to Tiberius. *The Journal of Roman Studies* 50, ss. 75-79.
- Nilsson, M. P. (1950). *Geschichte der griechischen Religion*. München. OGIS Orientis Graeci Inscriptiones Selectae.
- Price, S. R. F. (2004). *Ritüel ve İktidar. Küçükasya'da Roma imparatorluk kültürü*, (çev. T. Esin). İstanbul: İmge Kitabevi.
- RE Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*
- Rogers, R. S. (1940). Tiberius' Reversal of an Augustan Policy. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 71, ss. 532-536.
- Röhr, B. (2009). *Kult und Fest in Lykaonien*. Hamburg: (Kovač).
- Schuler, Ch. (2005). Ch. Schuler, Die Griechischen Inschriften von Phellos. M. Zimmerman, *Eine Stadt und ihr kulturelles Erbe: Vorbericht über Feldforschungen im zentrallykischen Phellos 2002-2004*, MDAI(I) 55, ss. 215-270.
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- Seibert, J. (1970). Der Huldigungseid auf Kaiser Tiberius. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 19, 2, ss. 224-231.
- Sinclair, P. (1992). Deorum iniurias dis curae (Tac., Ann. I, 73, 4). *Latomus* 51, 2, ss.397-403.
- Smith, R. R. R. (1987). The imperial reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias. *JRS* 77, ss. 88-138.
- Smith, R. R. R. (1988). Simulacra Gentium: The Ethne from the Sebasteion at Aphrodisias. *JRS* 78, ss. 50-77.
- Speidel, M. A. (2008). Cappadocia. Vom Königreich zur Provinz. I. Piso Hg.. Die römischen Provinzen. *Begriff und Gründung*, içinde (ss. 51-64). Cluj-Napoca: Mega Verlag.
- Taeger, F. (1960). Charisma. *Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes* II, Stuttgart: Kohlhammer.
- Taylor, L. (1929). Tiberius' Refusals of Divine Honors. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 60, ss. 87-101.
- Vanderpool, E. (1959). Athens honors the emperor Tiberius. *Hesperia* 28, ss. 86-89.
- Weinstock, S. (1962). Treueid und Kaiserkult. *MDAI* 77, ss. 306-327.
- Witschel, Chr. (2008). Die Wahrnehmung des Augustus in Gallien im Illyricum und in den Nordprovinzen des römischen Reiches, D. Kreikenbom et alii (Hg.). Augustus – Der Blick von außen. *Die Wahrnehmung des Kaisers in den Provinzen des Reiches und in den Nachbarstaaten. Akten des Internationalen Kolloquiums*, Mainz 2006, ss. 41-119. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Witulski, Th. (2007). Kaiserkult in Kleinasien. *Die Entwicklung der kultisch-religiösen Kaiserverehrung in der römischen Provinz Asia. Von Augustus bis Antoninus Pius*. Fribourg: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wlosok, A. (1978). Einführung, A. Wlosok (Hg.). *Römischer Kaiserkult* içinde (ss. 1-52). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Ziethen, G. (1994). Gesandte vor Kaiser und Senat. *Studien zum römischen Gesandtschaftswesen zwischen 30 v. Chr. und 117 n. Chr.*. St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag.

ÖZGEÇMİŞLER

Arda Bülbül

2011 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Arkeoloji Bölümünden mezun oldu. Şu an aynı üniversitede araştırma görevlisi olarak çalışmakta olup Antikçağ Trakya Bölgesi özelinde mezar ve adak stellerinde kimlik, kimliklendirme ve kimliksizlik üzerine tez projesi kapsamında çalışmalarına devam etmektedir.

Christine Bruns-Özgan

1954 Almanya/ Düsseldorf doğumlu. 1983 doktora (Bonn Üniversitesi; Dr. Danışmanı Prof. Dr. N. Himmelmann); 1991-2006 Konya Selçuk Üniversitesi Yrd. Doç., Doç., Prof.; 2006 yılından beri Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesinde görev yapmaktadır. 2010-2014 yılları arasında Kolophon Antik Kentinde yüzey araştırmaları yürütmüştür. Uzmanlık alanları: heykel sanatı, ikonografi, mimarlık tarihi, yerleşim arkeolojisidir.

Dincer Savaş Lenger

1972 İstanbul doğumlu. Doçent Doktor. Arkeolog. 1994 yılında İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Bölümünde lisans eğitimini tamamladıktan sonra aynı üniversitede "Prusias ad Hypium Sikkeleri" adlı teziyle yüksek lisans yaptı. İkinci yüksek lisansı ise Paris IV Sorbonne'da iç Mysia'daki Hadrian dönemi kurulmuş kentlerin sikkeler üzerine. Yine aynı üniversitede Assos kazılarında bulunmuş olan Hellen ve Roma eyalet sikkeleri konulu teziyle 2009 yılında doktor unvanı aldı. Akdeniz Üniversitesi tarih bölümünde çalışmakta. Aspendos kazıları başkan yardımcısı ve Assos, Anaia, Patara ve Aspendos kazılarında sorumlu nümismat.

Ebru Güven

2010 yılında Trakya Üniversitesi Arkeoloji Bölümünden mezun oldu. 2011 yılında Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümünde yüksek lisans eğitimine başladı. 2014 yılında "Sikkeler Işığında Kabeiroi Kültü" tez savunmasını verdi. 2007-2012 yılları arasında Filyos Tios kazısında çalıştı.

Elif Koparal

Lisans ve Yüksek Lisans eğitimini Ege Üniversitesi Arkeoloji Bölümünde, Doktorasını ODTÜ Yerleşim Arkeolojisi programında tamamladı. Doktora sonrası çalışmalarını University College London'da sürdürdü. Klazomenai, Kinet Höyük, Ephesos kazılarında çalıştı. Hâlen Klazomenai Kazıları Başkan Yardımcılığı ve Urla ve Çeşme Yarımadası Yüzey Araştırması Proje Başkanlığını yürütmektedir. Mimar Sinan Üniversitesi Arkeoloji Bölümünde Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Türkiye Teorik Arkeoloji Grubu toplantıları organizasyon komitesi üyesidir. Çalışma alanları kentleşme, İonia Arkeolojisi, Ege Arkeolojisi, Kültürel Çevre Çalışmaları, Toplumsal Arkeoloji ve Kuramsal arkeoloji alanlarında odaklanmaktadır.

Esen Ögüs

Dr. Esen Ögüs, Roma lahitleri, Roma heykeli ve Geç Antik Dönem sanatı ile ilgilenmektedir. Kendisi A.B.D.'deki üniversitelerde bu konularda ders vermektedir.

Ferit Baz

Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Klasik Arkeoloji Bölümünde 1994 senesinde; yüksek lisans eğitimini 1998 senesine Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlayan Ferit Baz doktorasını 2000-2005 yılları arasında Almanya'da Köln Üniversitesinde tamamlamıştır. 1995 senesinden itibaren Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi akademik hizmetine devam etmektedir. Uzmanlık alanı Roma Çağı Anadolu Tarihi'dir.

Gamze Polat

2008 yılında Trakya Üniversitesi Arkeoloji Bölümünden mezun oldu. 2013 yılında Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde "Thrakia'da Ana Tanrıça Kültü" başlıklı yüksek lisans tezi mi tamamladı. 2014 yılından beri Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesinde "Batı Anadolu'da Ana Tanrıça Kutsal Alanları ve Kültü" üzerine Doktora tezi çalışmalarına devam etmektedir.

Gülgün Köroğlu

İlk ve orta eğitimini İstanbul'da tamamlamıştır. Lisans eğitimini 1982-1986 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümünde yapmıştır. Yüksek lisans eğitimini Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde "Bizans Kadın Takıları" başlıklı tez ile 1989 yılında, Doktora eğitimini de "İkonoklazma Dönemi Bizans Sanatı" başlıklı tez çalışmasıyla 1995 yılında tamamlamıştır.

Çalışmaları Bizans sanatı ve Bizans sonrası Hıristiyan sanatıyla ilgilidir. Öğrenciliğinden itibaren pek çok arkeolojik kazıya Ortaçağ uzmanı olarak katılmış, özellikle dini ve günlük yaşama ait küçük objelerin değerlendirilmesi ve ikonografiyle ilgili yayınlar yapmıştır. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü ve Sanat Tarihi Bölüm Başkanıdır.

Hüseyin Erpehlivan

Arkeolojide Lisans ve Yüksek Lisans öğrenimini Trakya Üniversitesi'nde 2004-2012 yılları arasında sürdüren yazar, Prof. Dr. Serdar Aybek danışmanlığında "Metropolis'in Plastik Sanatlarında Tanrı ve Tanrıça Figürleri" başlıklı tez ile yüksek lisans öğrenimini tamamladı. Doktora öğrenimini Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Programında 2012-2018 yılları arasında sürdürdü ve Prof. Dr. Zeynep Erdem danışmanlığında "Propontis'in Güneydoğusu'nda MÖ 1. Binyıl Yerleşmeleri ve Mezar Tipleri (MÖ 8-4. Yüzyıllar)" başlıklı tez ile doktor unvanı aldı. 2014-2018 yılları arasında Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Arkeoloji Bölümünde Araştırma Görevlisi unvanı ile çalışmış olup, 2019 yılından itibaren aynı bölümde Doktor Öğretim Üyesi olarak görevini sürdürmektedir.

Isık Şahin

Klasik Arkeoloji doktorasını Ege Üniversitesi'nde tamamladı. Trakya Üniversitesi'nde Arkeoloji Bölümü'nde Öğretim Üyesi olarak çalıştı. Önyasa, Yunan, Roma Mitolojileri ve Dinleri, Kutsal Alanlar, Epigrafi ve Nümismatik dersleri verdi. Türkiye'de birçok kazının yanısıra Mısır, Yunanistan ve Fransa'daki kazılarda ve araştırma merkezlerinde çalıştı. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY) projesine katkıda bulundu. Trakya Üniversitesi'nde lisansüstü danışmanlıklarını ve antik dönem sosyal hayatı/inançları konularında çalışmalarını sürdürmektedir.

Kenan Eren

İstanbul Üniversitesi Klasik Arkeoloji bölümünde lisans, Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Tarihi ve Kuramı programında yüksek lisans, Paris 1 Panthéon-Sorbonne Üniversitesi'nde doktora yaptı. Nuran Kara Pilehvarian yönetimindeki yüksek lisans tezinin konusu "İyonya Bölgesi Kült Yapılarında Yer Seçimini Belirleyen Etmenler", Roland Etienne ve François de Polignac danışmanlığındaki doktora konusu arkaik dönem İyonya bölgesi kutsal alanları ve İyonya coğrafyasıdır. Hâlen Mimar Sinan Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde doçent doktor öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Zeynep Koçel Erdem

İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Prehistorya ve Arkeoloji Bölümünde lisans, Yıldız Üniversitesi Mimari Restorasyon Bölümünde "Antik Çağ Resminde Peyzaj" konulu teziyle yüksek lisans, İÜ Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Programında "Anadolu İmparator Hadrianus Devri Mimari Süslemeleri" konulu tezi ile doktora'yı tamamladı. 1990-1999 yılları arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimari Restorasyon Meslek Yüksek Okulunda ders saatli ücretli öğretim görevlisi olarak görev yaptıktan sonra 1999 yılında Arkeoloji Bölümünün kurulması ile Yardımcı Doçent olarak göreve başladı ve hâlen aynı bölümde Prof. Dr. sıfatıyla çalışmaya devam etmektedir. Uzmanlık alanları Hellenistik ve Roma Devri seramikleri, kült arkeolojisi ve Trakya arkeolojisidir, ayrıca Tekirdağ ve Gelibolu Yarımadası'nda 2008 yılından beri süren bir arkeolojik yüzey araştırmasını da yürütmektedir.

Yazım Kuralları

1. Yazılar Windows Word programıyla, normal metin için Times veya Times New Roman karakteri 12 puntoyla, 1,5 satır aralığıyla yazılmış olmalıdır.
2. Yazıların uzunluğu üst limit olan on bin kelimeyi geçmemelidir.
3. Metinlerin başlıkları bold ve sola yaslı şekilde yazılmalıdır. Başlıkların ilk harfleri büyük yazılmalıdır (ve, ile, de, mi gibi ekler her zaman küçük harfle yazılmalıdır).
4. Yazar isimleri bold ve sağa yaslı şekilde başlığın altında bulunmalı, yazar soyadı büyük harflerle yazılmalıdır. Yazarın unvan, bölüm, kurum ve e-mail bilgisi yazarın isminin sonuna dipnot eklenerek verilmelidir. 2019 yılı itibarıyla tüm yazarların ORCID (Open Researcher and Contributor ID) numarasının olması ve yazar bilgisi dipnotunda verilmesi gerekmektedir.
5. Türkçe özgün makaleler için verilecek özet "Öz" başlığı altında, 150 kelimeyi geçmeyecek şekilde verilmelidir. Tüm makalelerin ayrıca İngilizce dilinde de özeti verilmelidir. İngilizce dilinde verilecek özet "Abstract" başlığı altında olmalı ve yine 150 kelimeyi geçmemelidir. Önce makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı, Türkçe özü verilmeli ve sonrasında 3-5 tane anahtar kelime verilmelidir. Bunların altına İngilizce öz ve anahtar kelimeler eklenmelidir. Öz ve Anahtar Kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Örnek: TR Dizin Anahtar Terimler Listesi, Medical Subject Headings, CAB Theasarus, JISCT, ERIC v.b. gibi kaynaklar kullanılabilir.
6. Dipnotlar kaynak gösterimi için değil, yalnızca ek bilgi vermek için kullanılır; sayfa altında numaralandırılarak 10 punto ve 1 satır aralığıyla verilir.
7. Metnin içinde yapılan doğrudan alıntı 40 kelimeyi geçiyorsa alıntı metin içinde yapılmayıp ana metinden farklılaştırılmış paragraf olarak gösterilmelidir. Doğrudan alıntı yapılacak metin, sağ ve soldan 1,25 cm girintili olarak 11 punto ile yazılır, başı ve sonuna çift tırnak eklenir ve alıntı sonunda parantez içinde kaynağa atıf yapılır.
8. Metinde şekil, tablo, resim vb. kullanılacaksa ilgili yere, metinle arasında üstten ve alttan birer aralık bırakılmak suretiyle yerleştirilmelidir. Mümkün olduğu kadar bilgisayar aracılığıyla hazırlanmış görseller kullanılmalı, tarayıcıyla en az 600 dpi çözünürlükte tiff veya jpg şeklinde taranmış olarak metne yerleştirilmelidir. Resimler birbirini izleyerek numaralandırılmalıdır. Her resmin altına numarası ile birlikte kısa bir açıklama, ortalanmış olarak yazılmalıdır. Metin içerisinde verilecek görseller (şekil, tablo, resim, fotoğraf) toplamda 10 taneyi geçmemelidir.
9. Metin içerisinde ve kaynaklar bölümünde kaynak gösterimi için Amerikan Psikologlar Birliği tarafından yayımlanan Publication Manual of American Psychological Association (APA) (6. baskı) adlı kitapta belirtilen kurallar esas alınmalıdır (antik kaynakların gösterimi hariç). Metnin içindeki atıflar, cümlelerin sonunda, noktadan önce yazar soyadı ve eserin basım yılı ile sayfa numarası parantez içinde yazılarak yapılır. APA stiline uygun olarak hazırlanmış atıf örnekleri aşağıda verilmiştir.
10. Kaynaklar bölümünde kitaplar için bibliyografik künye sırası (büyük küçük harf durumuna dikkat edilerek) şu şekilde olmalıdır: Yazar Soyadı, Adının baş harfi (yıl). *Kitap adı*. Basım yeri: Yayınevi. Makalelerde ise şunlar belirtilmelidir: Yazar Soyadı, Adının baş harfi (yıl). Makalenin adı. *Kitap veya Dergi adı*, sayısı, makalenin sayfa aralığı. İnternet adresi. Aşağıda APA kaynak gösterme kurallarına uygun olarak hazırlanmış örnekler verilmiştir.
11. Antik kaynakların gösterimi ise şu şekildedir: Antik Yazarın Kısaltması (=Yazar adı, *Orijinal Eser*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Eser Adı*. Çevirmen, cilt. Basım yeri, yıl (Yayınevi). Antik isimlerin kısaltmalarında *Der Neue Pauly*'nin kısaltmalar listesi esas alınmalıdır. Aşağıda örnekler verilmiştir.
12. Metnin ekleri, her bir ek ayrı sayfada olacak şekilde, kaynakçadan sonra verilmelidir.
13. Dergide yayımlanan yazıların bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yazım tutarlılığı sağlamak için Türk Dil Kurumunun yayınladığı Yazım Kılavuzu'nun son baskısının esas alınması tavsiye edilir.

APA Stiline Göre Kaynak Gösterme Atıflar

	Metin içinde ilk atf	Metin içinde ilk atıftan sonraki atıflar	Parantez içinde ilk atf	Parantez içinde ilk atıftan sonraki atıflar
Tek yazarlı	Işık (1998)	Işık (1998)	(Işık, 1998, s. 36)	(Işık, 1998, s. 36)
İki yazarlı	Grazer ve Fishman (2015)	Grazer ve Fishman (2015)	(Grazer ve Fishman, 2015, s. 107)	(Grazer ve Fishman, 2015, s. 107)
Üç-beş yazarlı	Keng, Lin ve Orazem (2017)	Keng ve arkadaşları (2017)	(Keng, Lin ve Orazem, 2017, s. 72)	(Keng ve ark., 2017, s. 72)
Altı ve daha fazla yazarlı	Bay ve arkadaşları (2017)	Bay ve arkadaşları (2017)	(Bay ve ark., 2017, s. 61)	(Bay ve ark., 2017, s. 61)
Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı (MEB, 2002)	MEB (2002)	(Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2002)	(MEB, 2002)

Kaynaklar Bölümü

Kitap	Türkçe Eser
	Emre, I. (1998). <i>Beden ve toplum kuramı</i> . İstanbul: Bağlam Yayınları.
	Türkçeye Çevrilmiş Eser
	Ariès, P. (2015). <i>Batıda ölümün tarihi</i> (I. Gürbüz, Çev.). İstanbul: Everest Yayınları.
	Editöryal Eser
	Bahar, M. (Ed.). (2006). <i>Fen ve teknoloji öğretimi</i> . Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
	İngilizce Eser
Smith, Z. (2016). <i>Swing time</i> . New York: Penguin Press.	
Kitap içinde bölüm	İngilizce Eser İçerisinde Bölüm
	Gülgöz, S. (2005). Five factor theory and NEO-PI-R in Turkey. In J. Allik & R. R. McCrae (Eds.), <i>The five-factor model of personality across cultures</i> (pp. 175-196). Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
	Türkçe Eser İçerisinde Bölüm
Uysal, Ş. (1971). Metodoloji açısından Türkiye’de yapılan sosyolojik araştırmalar ve bir örnek köy araştırması. N. H. Fişek (Ed.), <i>Türkiye’de Sosyal Araştırmaların Gelişimi</i> içinde (ss. 139-151). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.	
Makale	Türkçe Makale
	Ünal, N. (2001). Hastane infeksiyonları ve hastane tasarımı: yoğun bakımların tasarımı. <i>Hastane İnfeksiyonları Dergisi</i> , 1 (5), ss. 183-194.
	İngilizce Makale
	LaSalle, P. (2017). Conundrum: a story about reading. <i>New England Review</i> , no. 1 (38), pp. 95–109.
Online Makale	
Çevikalp, M. (2012). Kars’ın saklı yüzü: Malakanlar. <i>Aksiyon</i> . 10.06.2015 tarihinde http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/newsDetail_openPrintPage.action?newsId=32989 adresinden edinilmiştir.	
Tez	Web’den Alınmış Tez
	Atkıncı, H. (2001). <i>İlköğretim birinci kademe eğitim programlarının yaratıcı düşünmenin gelişimine etkisi</i> (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi). Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Çanakkale. 07.04.2017 tarihinde https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi adresinden edinilmiştir.
	Türkçe Tez
	Cihan, M. (2001). <i>Spinoza felsefesinde varlık ve bilgi problemi</i> (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
İngilizce Tez	
Rutz, C.L. (2013). <i>King Lear and its folktale analogues</i> (Unpublished Doctoral dissertation). University of Chicago, Chicago.	

Antik Kaynaklar

- Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily*. With an English translation by R. M. Geer. London, New York 1947 (The Loeb Classical Library).
- Hdt. (Herodotos, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodot Tarihi*. Çev. M. Ökmen, İstanbul 1973 (Remzi Kitabevi).

Guide for Authors

1. Articles submitted should be sent in Microsoft Word (.doc or .docx) format. Body text should be written in Times New Roman 12 pt. and 1.5 line spacing.
2. The articles should not exceed ten thousand words which is the upper limit.
3. Headings should be written in bold and left aligned. First character of the heading should always be written with a capital letter (conjunctions, for ex: and, or, with should not be written in capital letters).
4. Name of the author should be written in bold and right aligned whereas surname should be written with capital letters. Title, faculty, department and email address of the author should be added under the footnotes section; and be given following the name of the author. Starting from 2019, all authors should have an ORCID (Open Researcher and Contributor ID) number which is to be included in author's information footnote.
5. Abstracts of articles written in English should be given under the heading of "Abstract" and should not exceed 150 words. It is also a requirement for abstracts to be given in Turkish language, again without exceeding 150 words limit. After the title of the article, Turkish heading, abstract and keywords (of 3 to 5) are given; Turkish abstract and keywords should follow. Abstract and keywords should comply with international standards. For example: TR Index Keyword Terms List, Medical Subject Headings, CAB Theasarus, JISCT, ERIC can be used.
6. Footnotes must only be used to address additional information, not for referencing; They must be given under the page, numbered correspondingly, and their typing style must be set to 10 pt and 1 line spacing.
7. Quotations exceeding 40 words should be separated from main paragraph and written as a separate one. Direct quotations should be indented by 1,25 cm of both sides and should be written in 11 pt.
8. Images, shapes or tables should only be used with a space left perpendicularly. Shapes used should be prepared digitally where possible. Scanned documents should have 600 dpi and sent as .tiff or .jpg format. Shapes must be numbered consecutively. A short explanation should be centered under the image containing its number. Metin içerisinde verilecek görseller (şekil, tablo, resim, fotoğraf) toplamda 10 taneyi geçmemelidir. You can include a total of 10 visual materials (images, shapes, tables, photographs) in every article.
9. In-text citation and bibliography must comply with the rules found in Publication Manual of American Psychological Association (APA) (6. ed) published by American Psychological Association (except for the ancient sources). In-text citation, will be given at the end of the sentence, written in brackets, including; Surname of the Author, year of the publication and page number. APA referencing examples are given below.
10. In bibliography section, referencing of books must be as follows (capitalization should also be taken into consideration): Surname of author, Initial of name of author (year). *Name of book*. Place of publication: Publisher. In articles, referencing should indicate: Surname of author, Initial of name of author (year). Name of the article. *Name of the journal or the book*, volume, page range. Web address. APA referencing examples are given below.
11. Referencing of ancient sources must be as follows: Abbreviation of the ancient author (=Name of the author, *Original name of the work*) Text used and translation: *Name of the work*. With a translation by..., volume. Place of publication, year (Publisher). Abbreviations of ancient authors should be based on *Der Neue Pauly's* abbreviations list. Examples are given below.
12. Each appendix should be given in separate pages. Appendices should be given after the references section.
13. Authors are solely responsible for published articles' scientific and grammatical context.

APA Referencing Examples Basic Citation Formats

	In-text citation	Subsequent in-text citations	First citation in parentheses	Subsequent citations in parentheses
One author	Işık (1998)	Işık (1998)	(Işık, 1998, p. 36)	(Işık, 1998, p. 36)
Two authors	Grazer and Fishman (2015)	Grazer and Fishman (2015)	(Grazer & Fishman, 2015, p. 107)	(Grazer & Fishman, 2015, p. 107)
Three-five authors	Keng, Lin and Orazem (2017)	Keng et al. (2017)	(Keng, Lin & Orazem, 2017, p. 72)	(Keng et al., 2017, p. 72)
Six and more authors	Bay et al. (2017)	Bay et al. (2017)	(Bay et al., 2017, p. 61)	(Bay et al., 2017, p. 61)
Abbreviation for institutions	Milli Eğitim Bakanlığı (MEB, 2002)	MEB (2002)	(Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2002)	(MEB, 2002)

References Section

Books	Book in Turkish
	Emre, I. (1998). <i>Beden ve toplum kuramı</i> . İstanbul: Bağlam Yayınları.
	Book Translated into Turkish
	Ariès, P. (2015). <i>Batıda ölümün tarihi</i> (I. Gürbüz, Çev.). İstanbul: Everest Yayınları.
	Edited Book
	Bahar, M. (Ed.). (2006). <i>Fen ve teknoloji öğretimi</i> . Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
Chapters	Book in English
	Smith, Z. (2016). <i>Swing time</i> . New York: Penguin Press.
	Chapter in a book written in English
Articles	Gülgöz, S. (2005). Five factor theory and NEO-PI-R in Turkey. In J. Allik & R. R. McCrae (Eds.), <i>The five-factor model of personality across cultures</i> (pp. 175-196). Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
	Chapter in a book written in Turkish
	Uysal, Ş. (1971). Metodoloji açısından Türkiye’de yapılan sosyolojik araştırmalar ve bir örnek köy araştırması. N. H. Fişek (Ed.), <i>Türkiye’de sosyal araştırmaların gelişimi</i> içinde (ss. 139-151). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
Thesis & Dissertation	Turkish Article
	Ünal, N. (2001). Hastane infeksiyonları ve hastane tasarımı: yoğun bakımların tasarımı. <i>Hastane İnfeksiyonları Dergisi</i> , 1 (5), ss. 183-194.
	English Article
	LaSalle, P. (2017). Conundrum: a story about reading. <i>New England Review</i> , no. 1 (38), pp. 95–109.
Thesis & Dissertation	Online Article
	Çevikalp, M. (2012). Kars’ın saklı yüzü: Malakanlar. <i>Aksiyon</i> . 10.06.2015 tarihinde http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/newsDetail_openPrintPage.action?newsId=32989 adresinden edinilmiştir.
	Thesis from the Web
	Atkıncı, H. (2001). <i>İlköğretim birinci kademe eğitim programlarının yaratıcı düşünmenin gelişimine etkisi</i> (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Çanakkale. 07.04.2017 tarihinde https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi adresinden edinilmiştir.
	Thesis written in Turkish language
Thesis & Dissertation	Cihan, M. (2001). <i>Spinoza felsefesinde varlık ve bilgi problemi</i> (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
	Thesis written in English language
	Rutz, C.L. (2013). <i>King Lear and its folktale analogues</i> (Unpublished Doctoral dissertation). University of Chicago, Chicago.

Ancient Sources

- Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily*. With an English translation by R. M. Geer. London, New York 1947 (The Loeb Classical Library).
- Hdt. (Herodotos, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodot Tarihi*. Çev. M. Ökmen, İstanbul 1973 (Remzi Kitabevi).

